गोदावरी खोऱ्यातील भौगोलिक व ऐतिहासिक पार्श्वभुमी

भौगोलिक स्थान व विस्तार

गोदावरी खोऱ्याचा मराठवाडयातील अक्षवृत्तीय विस्तार १८° ४०° उत्तर ते २०° ४०° उत्तर अक्षवृत्त इतका आहे. तर रेखावृत्तीय विसतार ७५°- ५४° रेखावृत्त ते ७८° १५° रेखावृत्त इतका आहे. गोदावी खोऱ्याच्या उत्तरेस अजिंठा-सातमाळा डोंगरगंगा असून दक्षिणेकडे बालाघाटचे विस्तृत पठार आहे. गोदावरी खोऱ्याच्या पश्चिम भागात ऊर्ध्व खोऱ्याचा भाग असून त्यात नाशिक, अहमदनगर जिल्हयांचा समावेश होतो. पुर्व गोदारी खोऱ्याचा भाग आंध्रप्रदेश राज्यात विस्तारलेला आहे. गोदावरी जलवहन क्षेत्र विचारात घेतल्यास गंगेच्या जलवहन क्षेत्रानंतर गोदावरी क्षेत्र भारतातील एक विशाल क्षेत्र आहे. गोदावरी खोऱ्याचे एकुण क्षेत्र ३२३८०० चौ.कि.मी. आहे. त्यापैकी (१५१०८३) चौ.कि.मी. क्षेत्र महाराष्ट्रात असून महाराष्ट्रातील हे सर्वात विशाल खोरे आहे. मराठवाडयातील सुमारे ५७,२३३ चौ. कि.मी. क्षेत्र म्हणजे ८८.७० टक्के भुमी या खोऱ्यात आहे. या वर्धा-वैनगंगा या उपखोऱ्यांचा समावेश होतो.

प्राकृतिक रचना :-

गोदावरी खोऱ्याची भू-संरचना त्या भागातील भूवैज्ञानिक स्थितीने प्रभावित झाली आहे. गोदावरी खोऱ्याचा भाग हा महाराष्ट्र पठारावर निर्माण झालेला असून दख्खन पठार म्हणुनही तो ओळखला जातो. या पठाराचा पूर्व भाग मद उताराचा असून सखोल लाव्हामुळे त्याची निर्मिती झाली आहे. नाशिक जिल्हयापासुन पूर्वेकडे मांजरा आणि गोदावरी नद्यांच्या दरम्यानचा भूमीचा उतार एक किलोमिटर अंतराला एक मिटर या प्रमाणात घटत जातो. येथील भूउठावामुळे गोदावरी व तिच्या उपनद्या नागमोडी वाहतात. त्यांच्या प्रहवाच्या काठाचा भाग तीव्र उताराचा असून त्याची सापेक्ष उंची १० मी. ते १५ मी. पर्यंत आहे. गोदावरीच्या खोऱ्यातील भाग हा पठाराच्या बहुतांश भागांच्या क्षरणामुळे इझाला आहे. स.स. ३५० ते ५५० मीअर उंचीच्या लाव्हा मैदानी भागात गोदावरी नदी वाहते. गोदावरी खोऱ्याची उत्तर आणि दक्षिण भागात सापेक्ष उंचीत वाढ होते व तो भाग लांब कडयासारखा दिसतो. उत्तरेकडील अजिंठा डोंगराचा भाग अत्यंत विखंडित झालेला असल्याने त्या भागात तुटक तुटक अशा अनेक टेकडया आणि दऱ्या यांची निर्मिती झाली आहे. बालाघाटाच्या उत्तरेकडील सखल मैदानी भागास गंगथडी म्हणतात.

नदी प्रणाली :- गोदावरी नदी

गोदावरी नदी ही दक्षिण भारतातील सर्वात मोठी आणि भारतातील एक प्रमुख नदी आहे. गोदावरी नदीचा उगम सहयांद्री पर्वत रांगेत नाशिक जिल्हयातील त्र्यंबकेश्वर गावाजवळील ब्रम्हगिरी डोंगरावर होतो. गोदावरी आपल्या उगमानंतर साधारणपणे पूर्वेस उताराला अनुसरुन वाहते. ही नदी प्रथम नाशिक-अहमदनगर जिल्हयांतून वाहते. पुढे ती अहमदनगर औरंगाबाद, बीड आणि जालना जिल्हयांच्या सीमेवरुन वाहते. मराठवाडयात ही नदी प्रथम वैजापूर तालुक्यात प्रवेश करते. पुढे गंगापूर-पैठण तालुक्यांतून वाहते. औरंगाबाद जिहयात या नदीची लांबी १४० कि.मी. आहे. नंतर ती जालना जिल्हयात प्रवेश करते. अंबड, परतूर तालुक्यांच्या दक्षिण भागत ती वाहते. या जिल्हयात गोदावरीचा जलप्रवाह ६० कि.मी. लांबीचा आहे. बीड जिल्हयात गोदावरी नदी वायव्येकडुन आग्नेयकडे वाहते. सुमारे १९५ किमी. गोदावरीचा प्रवाह परभणी जिल्हयात साधारणपणे दक्षिणेकडुन पुर्वेकडे जातो. नंतर ती गंगाखेड तालुक्यात प्रवेश करते. परभणी जिल्हयात गोदावरीचा प्रवाह ७९ किती. आहे. नांदेड जिल्हयात या नदीचा प्रवेश पश्चिमेकडुन होतो व जिल्हयाच्या मध्यभागातून ती वाहते. नांदेड जिल्हयात या नदीचा प्रवाह ११० किमी लांबीचा आहे. पुढे ती आंध्रप्रदेश राज्यात प्रवेश करते. गोदावरी नदीची एकुण लांबी १४९८ किमी. आहे. तर महाराष्ट्रा राज्यात ६६८ कि.मी. लांबीचा प्रवाह आहे. मराठवाडयात या नदीची लांबी सुमारे ५८५ किमी आहे.

गोदावरी खोऱ्यात प्रामुख्याने औरंगाबाद जिल्हयातील वैजापूर, गंगापूर, पैठण तालुके तर कन्नड, खुलताबाद तालुक्यांचा काही भाग व औरंगाबाद तालुक्याचा बहुतांश भाग याचा समावेश होतो. जालना जिल्हयाचा बहतांश भाग, तर बीड जिल्हयातील गेवराई, माजलगाव, परळी तालुके तसेच बीड तालुक्याचा उत्तर भाग गोदावरी खोऱ्यात मोडतो. परभणी जिल्हयातील पाथरी, परभणी तालुका, जिंतुर वसमत तालुक्याचा दक्षिण भाग, गंगाखेडचा डोंगराळा भाग वगळता संपूर्ण तालुका या गोदावरी खोऱ्यात समावेश होतो. नांदेड, बिलोली, देगलूर तालुका गोदावरी खोऱ्यात आहे. वारणा, प्रवरा, सिंदफणा, पूर्णा, प्राणहिता, दुधना, इंद्रावती इ. गोदावरीच्या उपनद्या आहेत. गेल्या दशकात चार वेळा गोदावरी नदीस महापूर आला आहे.

मराठवाडयातील गोदावरीच्या प्रमुख उपनद्या

पूर्णा

औरंगाबाद जिल्हयातील पठारावरील ही मुख्य नदी असून कन्नड तालुक्यात ती उगम पावते. पुढे जालना जिल्हयात प्रवेश करते. धामणा, जुई, खेळणा, गिरजा, रेखा, दुधना या पूर्णेच्या उपनद्या आहेत. पूर्णा नदी जालना जिल्हयात भोकरदन, जाफराबाद व मंठा तालुक्यांतून वाहते. पुढे ती परभणी जिल्हयात प्रवेश

करते. जिंतूर व हिंगोली डोंगरगंगाच्या दरम्यान पुर्णा नदीचा प्रवाह कंठेश्वर येथे गोदावरीला मिळतो. दुधना व कापरा या भागातील पूर्णेच्या उपनद्या आहेत.

मांजरा :-

गोदावरी नदीच्या प्रमुख उपनद्यांमध्ये मांजरा नदीला विशेष महत्व आहे. ही नदी पाटोदा तालुक्यातील डोंगराळ भागात उगम पावून पश्चिमेकडुन पुर्वेकडे वाहते. केज, रेना, चौसाळा, लिंबा इत्यादी मांजरा नदीच्या उपनद्या आहेत. मन्याड, लेंडी या नांदेड जिल्हयातील मांजरा नदीच्या उपनद्या आहेत. मांजरा नदीचे खारे गोदावरी खोऱ्याचे एक स्वतंत्र उपखोरे आहे. पूर्वी प्राचीन काळी मांजरा नदी भिमा नदी प्रणालीतील एक नदी होती. त्यामुळे नदी जलअपहरणाचे उत्तम उदाहरण म्हणुन मांजरा नदीचे उदाहरण दिले जाते.

सिंदफणा :-

या नदीचा उगम चिंचोळी टेकळयात होतो व नंतर ती पुर्वेस वाहते. माजलगांव तालुक्यात मंजरथ येथे सिंदफणा नदी गोदावरी नदीस येवुन मिळते. बिंदुसरा, कुंडलिका या सिंदफणाच्या उपनद्या आहेत.

वर्धा-वैनगंगा खारे हे गोदावरी खोऱ्याचे उपखोरे आहे. पैनगंगा ही वर्धेची उपनदी आहे. या खोऱ्याचा बहुतांश भाग विदर्भात भाग विदर्भात तर अत्यंत कमी भाग मराठवाडयात आहे.

मराठवाडयातील नदी खोऱ्यांचे क्षेत्र

अ.क्र.	नदी खोऱ्याचे नाव	क्षेत्र चौ. किमी.	क्षेत्र %
१	गोदावरी	४४२६४.२०	६८.६०
२	पैनगंगा	१२९६९.५०	२०.१०
३	सीना	६०६५.३०	०९.४०
४	तापी	१२२६.००	०१.९०
	एकुण प्रदेश	६४५२५.००	१००.००

पैनगंगा :-

मराठवाडयाच्या उत्तर सिमेवरुन पैनगंगा नदी वाहते. कळमनुरी, हिंगोलीचा भाग या खोऱ्यात समाविष्ट होतो. कयाधु ही पैनगंगेची प्रमुख उपनदी आहे. पैनगंगा नदीवर सहस्त्रकुंड हा धबबध आहे.

गोदावरील खोऱ्यातील पृष्ठीय जलाच्या उपलब्धतेमध्ये चढउतार आहे. नदी पाण्याचा विसर्ग वेगवेगळया भागांत वेगवेगळा आहे. पावसाळयात जलविसर्ग जास्त असतो तर गोदावरीची जल विसर्गाची क्षमता सर्व नद्यांपेक्षा जास्त आहे.

हवामान :-

मध्य गोदावरीचा प्रदेश उष्णप्रदेशीय दमट-कोरडया हवामानाचा तसेच निमशुष्क हवामानाचा आहे. या प्रदेशातील हवामान उष्ण व कोडे आहे. नैऋत्य मान्सूनच्या काळात मात्र हवा उष्ण व दमट असते. जून महिन्याच्या मध्यापासुन सप्टेंबर महिन्याच्या मध्यापर्यंत नैऋत्य मान्सूनचा पाऊस पडतो. हिवाळयातील तापमान सापेक्षतः कमी असून नोव्हेंबर अखेर तापमानात जलदगतीने घट होते. डिसेंबर हा सर्वात कमी तापमानाचा महिना असतो. त्या महिन्यातील सरासरी किमान तापमान १३अंश से. असते. तर कमाल तापमान १८ अंश से. असते. मार्च ते मे महिन्यात तापमानात सतत वाढ होत असते. दिन आणि रात्र दोन्ही वेळातील हवेचे तापमान सापेक्षरीत्या वाढते. नैऋत्य मान्सूनच्या आगमनानंतर साधारणतः जूनच्या दुसऱ्या आठवडयानंतर परत तापमानात काही अंशी घट होते. त्यामुळे नैऋत्य मान्सून ऋतूत हवा आल्हाददायक असते. ऑक्टोंबरच्या पहिल्या आठवडयानंतर मान्सूनची परतीची स्थिती असते. त्यावेळी दैनिक तापमानात परत थोडी वाढ होते. त्यानंतर पुन्हा तापमानात घट होण्यास सुरुवात होते. डिसेंबर-जानेवारी महिन्यात तापमान १५ अंश से. तर एप्रिल मे महिन्यात ४३ अंश से. पर्यंत असते. वार्षिक तापमान कक्षेत बरीच तफावत असते. वार्षिक तापमान कक्ष्ज्ञा १३.३ अंश से. असते

नैऋत्य मान्सूनच्या काळात सापेक्ष आर्द्रता जास्त असते त्यामुळे हवा दमट असते. तर इतर काळात सापेक्ष आर्द्रता अत्यंत कमी असल्यामुळे हवा शुष्क असते. जुलै ऑगस्ट महिन्यात सापेक्ष आर्द्रता ८० ते ८५ टकके असते. इतर ८ महिन्यांत हवेतील सापेक्ष आर्द्रता ५५ टक्यांपेक्ष कमी असते. पश्चिम भागात सापेक्षता ३० टक्के असते.

सहयांद्री पर्वतरांगांच्या पूर्वभागात मध्य गोदावरी खोरे असल्याने या खोऱ्याचा बहुतांश भाग हा पर्जन्यछायेच्या प्रदेशात येतो. त्यामुळे अति पश्चिम आणि पुर्व महाराष्ट्राच्या तुलनेने पावसाचे प्रमाण कमी असते. मध्य गोदावरी खोऱ्यातील सरासरी पाऊस ७७० मि.मी. असतो. तथापी पर्जन्य वितरणाचे अभिक्षेत्रीय वितरण असमान झाले आहे. मध्य गोदावरी खोऱ्याच्या पश्चिम भागात ६०० मिमीपेक्षा कमी पाऊस पडतो. हा अवर्षणप्रवण भाग म्हणुन ओळखता जातो. बीड, गेवराई, वैजापूर, गंगापूर, पैठण, पाटोदा, आष्टी इत्यादी

तालुक्यांत ७०० ते ९०० मिमी पाऊस पडतो. तर खोऱ्याच्या पूर्व भागात परभणी-नांदेड या जिल्हयांत पावसाचे प्रमाण ९०० ते १२०० मिमी असते.

मध्य गोदावरी खोऱ्यातील वार्षिक सरासरी पर्जन्याच्या सुमारे ८५ टक्के पर्जन्य नैऋत्य मान्सून काळात तर १० टक्के पाऊस मान्सूनोत्तर काळात पडतो. मान्सूनपुर्व काळात केवळ ३ टक्के पाऊस पडतो. कमी पर्जन्य असलेल्या भागात विशेषतः शुष्क हवेच्या क्षेत्रात पाण्याची तिव्र टंचाई असते. पर्जन्याची अनिश्चितता, त्याचे असमान वितरण यामुळे या प्रदेशातील आर्थिक आणि सामाजिक स्थितीवर दूरगामी परिणाम झालेला आहे. पावसाळा चार महिन्यांचा असला तरी मध्य गोदावरी खोऱ्यात वर्षातील सरासरी व ५० दिवसच पाऊस पडतो. म्हणजे पावसाचे दिवस ४० ते ६० च असतात. त्याचा परिणाम मृदेतील ओलेपणावर होतो व मृदेची उत्पादन क्षमता घटते. पर्जन्याची सधनता १५ ते ५० मिमी आहे. किनवट, भोकर, कंधार, परभणी, अंबड इ. तालुक्यांत ती जास्त आहे तर पश्चिमेकडील तालुक्यात ती कमी असते. पर्जन्याची विचलितता सुध्दा खोऱ्याच्या पश्चिम व मध्य भागात जास्त असल्याने पावसावरील अवलंबित्व कमी होते. पूर्व भागात पर्जन्याची विचलितता घटते. सर्वसाधारणपणे पश्चिमेकडुन पूर्वेकडे पावसाचे प्रमाण वाढत असल्याने शेती व्यवसायावरील अवलंबित्वही वाढत जाते म्हणजे शेती व्यवसाय हा पूर्व भागापेक्षा मध्य व पश्चिम भागात अधिक जोखमीचा ठरला आहे.

मध्य गोदावरी खोऱ्याचे तीन कृषि हवामान विभाग आहेत. पश्चिम भाग हा अवर्षण क्षेत्राचा म्हणजे कमी पर्जन्याचा आहे. त्यात वैजापूर, गंगापूर, पैठण, आष्टी पाटोदा इ. तालुक्यांचा समावेश होतो. मध्य भाग हा आश्वासित पर्जन्याचा आहे. यात औरंगाबाद जिल्हयाचा पुर्व भाग, जालना आणि लातूर जिल्हयांचा संपूर्ण भाग समाविष्ट होतो. तिसरा भाग हा जास्त पावसाचा असून यात हिंगोली, परभणी आणि नांदेड जिल्हयांचा समावेश होतो.

भूजल :-

अनुकुल भूवैज्ञानिक संरचनेवर भूजल साठयाचे प्रमाण अवलंबून असते. पर्जन्याच्या अनिश्चित स्वरुपाचा व प्रमाणाचा परिणामसुध्दा भूजल साठयावर होत असतो. त्यामुळे मध्य गोदावरी खोऱ्यातील भूजल स्थितीत व स्थळ कालनिहाय भिन्नता आढळते. गोदावरी खोरे बेसाल्ट खडकांवर असल्याने पृष्ठीय भाग कठीण व एकसंध असा आहे. खडकांत असलेल्या विभागातून उपपृष्ठीय स्तरात जलाचा साठा होतो.

या उपपृष्ठीय जलपातळीत विचलन सातत्याने होत असते. मान्सूनपूर्व काळात पृष्ठीय जलपातळी भूपृष्ठापासून खोल असते. त्याचे प्रमाण निरनिराळया भागात निरनिराळे आहे. सु. ३ ते १२ मी. पर्यंत भूजल पातळी असते. मध्य भागात ही पातळी ९ मी. असते तर पश्चिम भागात १२ मी. पर्यंत असते. या काळात

विहीरी कोरडया पडतात. तिव्र पाणीटंचाईला सामोरे जावे लागते. पूर्व भागात मात्र ६ मी. खोलीपर्यंत भूजल पातळी असते. मान्सूनोत्तर काळात संपूर्ण खोऱ्यात भूजल पातळीत वाढ झालेली आढळते. साधारपणे ३ ते ६ मी. खोलीपर्यंत ही पातळी आढळुन येते. पश्चिम भागात ६ मी. खोलीपर्यंत तर पूर्व भागात विहीर तुडुंब भरलेल्या आढळतात. अशा प्रकारे ऋतुनिहाय भुजलपातळीत परिवर्तन होत असते. त्याचा परिणाम जलसिंचनावर होतो.

मध्य गोदावरी खोऱ्यातील भूजल साठयाचे पुनर्भरण ५३२६.६२ द.ल.घ.मी. इतके असून त्यापैकी साधारणपणे २२ टक्के उपसा होतो. खोऱ्याच्या पश्चिम भागात पर्जन्य कमी असल्याने उपशाचे प्रमाण ३३ टक्क्यांपेक्षा जास्त असते. तर पूर्व भागात फक्त ८० टक्क्यांहून कमी उपसा होतो.

मृदा :-

प्रदेशातील शेतीचा विकास पर्यायाने आर्थिक विकास हा त्या प्रदेशातील मृदेच्या प्राकृतिक आणि रासायनिक गुणधर्मांवर अवलंबुन असतो. मराठवाडयातील मृदेचे उथळ मृदा, मध्यम खोलीची मृदा आणि सखोल किंवा अति खोलीची मृदा असे तीन प्रकार केले जातात. उथळ मृदा अजिंठा डोंगर रांगा आणि बालाघाट पठारी भाग या प्रदेशात आहे. मध्य गोदावरी खोऱ्यात पश्चिम भागात मध्यम खोलीची तर पूर्व भागात अतिखोल मृदा आढळते. गोदावरी खोऱ्यातील मृदा बेसाल्ट या काळया खडकाच्या अपक्षय होऊन झाली असल्याने ती काळी मृदा आहे. या मृदा कापसाच्या उत्पादनास उत्तम मानली जाते म्हणुन या मृदेस कापसासाठीची काळी मृदा असे म्हणतात. या मृदेस रेगूर मृदा म्हणुनही ओळखले जाते. पूर्व भागातील मदृदा आणि काळी, खोल, कसदार आणि सुपीक आहे. या मृदेत कॅल्शियम, मॅग्नेशियम आणि नायट्रेटचे प्रमाण अधिक असते. रेगूर मृदेत ओलावा टिकवुन ठेवण्याची क्षमता जास्त असते. गोदावरी आणि तिच्या उपनद्या यांच्या काळावरील प्रदेशात अरुंद पट्टयात अतिखोल किंवा अधिक जाडीचा थर असलेली मृदा आहे.

गोदावरी खोऱ्यातील जलसिंचन प्रकल्पाखालील मृदा पाणबोदाड होऊन व क्षारयुक्त किंवा खारट होत असते. त्यामुळे या मृदेची अनवती होत असल्याने जाणवते. वेळीच त्यावर प्रतिबंध घालून या मृदेची उत्पादन क्षमता टिकवणे, तिची गणवत्ता राखरे गरजेचे आहे.

वन्यजीव:-

वनातील वनस्पती व प्राणी यांचा सामावेश वन्यजीव या संस्थेत होतो. गोदावरी खोऱ्याचा प्रदेश सखल, मैदानी आणि सुपीक असल्यामुळे बहुतांश जमिनीचा वापर होतो. व्यवसायासाठी, पिकांच्या लागवडीसाठी केला जातो. त्यामुळे भूमिवापरता नैसर्गिक वनक्षेत्राचे प्रमाण अत्यंत कमी आहे. वने, राखी,

संरक्षित असली तरी वनांत वनस्पतीचा अभावा आहे. वनस्पती विरळ असल्याने वन्यप्राणी कमी प्रमाणात आहेत. डोंगराळ भाग आणि पठारी प्रदेशात मान्सून व शुष्क वनस्पती प्रकाराची वने आहेत. परंतु त्यांचे प्रमाण अत्यंत गौण आहे.

खनिजे :-

मध्य गोदावरी खोऱ्यत उल्लेखनीय खनिजांचा अभाव आहे. काही गावात चुनखडकाचे साठे आढळतात. बेसाल्ट, वाळु, वालुकामय इत्यादी बांधकामासाठी उपयुक्त ठरणारे साहित्य फक्त आढळते.

मध्य गोदावरीच्या या प्राकृतिक पर्यावरणाच्या या प्रदेशातील सामाजिक, सांस्कृतिक स्थितीवर परिणाम झाल्याचे आढळुन येते.

संदर्भ :-

१) मध्य गोदावरी खोरे पश्चिम पैठणपासून पूर्व मांजरा व गोदावरी संगमापर्यंत विस्तारलेले आहे.

२) नांदेड भागात स.स.पासून उंची १५० ते २०० मिटर इतकी आहे. तर सिंदफणेच्या पात्रालगत ही उंची केवळ १०० ते १५० मीटर आहे.

३) गोदावरी मराठवाडयाच्या मध्यातून जाते. सुपीक मृदेचा प्रदेशातून वाहते. मुबलक पाणी उपलब्ध असूनही मराठवाडयातील विकासाला गती आली नाही हे लक्षणीय आहे.

गोदाकाठच्या ताम्रपाषाणयुगीन संस्कृती

प्रस्तावना :-

गोदाकाठचा परिसर हा समृध्द आणि संपन्न पुरातत्वीय अवशेषांनी युक्त आहे. त्यातल्या ऐतिहासिक काळांपुर्वीही या प्रदेशात प्रागौतिहासिक काळापासून पुरातत्वीय अवशेषांचा आढळत दिसुन येतो. डॉ. शं.आ. साळी यांनी वेरुळ लेणी परिसरामध्ये पूर्व आणि उत्तर अश्मयुगीन अवशेष सापडले असल्याचे नोंदविले आहे.

डॉ. सतिश देशमुख यांनी राजतडाग लेणी परिसरातही उत्तर अश्मयुगीन सुद्राश्म (मायक्रोलियस) हत्यारे शोधली आहेत.

मराठवाडयातील अश्मयुगीन हत्यारांचा शोध भारतीय पुरातत्व सर्वेक्षणातील तंत्रसहाय्यक एम.एन.रघुनाथ यांनी येलदरी धरणाच्या परिसरात घेतला आहे. बीड जिल्हयातील बीड, माजलगांव, गेवराई

तालुक्यांचाही उतर अश्मयुगातील हत्यारे सापडली आहेत. याचा अर्थ असा की, मराठवाडयात अश्मयुगात प्राचीन काळातही मानवी वसाहती अस्तित्वात होत्या.

सिंधू संस्कृती :- दायमाबादः-

प्रवरा गोदावरीच्या खोऱ्यात श्रीरामपूर तालुक्यात दायमाबाद येथील उत्खननात उत्तर हरप्पाकालीन अवशेष सापडले आहेत. CZ-६४ या ट्रेंचमध्ये हरप्पाकालीन खापरे सापडली आहेत. तसेच त्यामुहे येथे सापडलेल्या ब्राँझचा रथही याच काळातील असावा असे मत डॉ. साळी यांनी नमुद केले आहे.

दायमाबादमुळे दक्षिणपथावर उत्तर परप्पाकालीन इ.स.पूर्व १४०० चे अवशेष सापडल्यामुळे त्यांचा अनुबंध तापीकाठच्या सिंधखेडे तालुक्यातील अवशेषांनी जोडता येतो. दायमाबादपूर्वी तापीकाठी उत्तर हरप्पाकालीन लोक वसाहती करुन राहत असावेत.

वरसूस : एकशिंगाचा गेंडा :-

उत्तर हरप्पाकालीन अवशेषांमध्ये धुळे जिल्हयात सिंधखेडे तालुक्यात वरसूस येथे अन्वेषणात सापडलेल्या अवशेषांत एकशिंगाच्या गेंडयाची भाजलेल्या मातीची प्रतिकृती, मातृदेवता आणि हस्तिदंती बांगडयांवर कोरलेली हस्ताक्षरे सापडली आहेत.

इंडियन आर्कियॉलाज्ी अ रिव्हयुव

डॉ. रघुनाथ यांच्या मते, हस्तिदंती बांगडीवरील ही अक्षरे सिंधू लिपीच्या आकलनास नवी दिशा देऊ शकतात. धारुरकर यांनी केलेल्या अन्वेषणात सिंधु संस्कृतीचे अवशेष या तालुक्यात अन्य ४-५ खेडयांतही सापडले आहेत. तापीकाठाहून सिंधू संस्कृतीचा प्रवाह हा गोदावरी आणि प्रवरा काळी पोहोचला असावा त्यामुळे दायमाबाद येथे सापउलेल्या रथाचा सांस्कृतिक क्रम उलगडणे शक्य झाले आहे. या ाबत डॉ. साळी यांचा युक्तिदवाद ग्राहय वाटतो. रघुनाथ व वि. ल. धारुरकर यांनी प्रकाशे वहाळ या स्थळांचीही पाहणी केली. त्यांच्या पुनरावलोकनात या दोन्ही स्थळीही सिंधू प्रकृतीची खापरे सापडली आहेत. त्याचा अर्थ असा की खानदेशात तापीकाठी आणि मराठवाडयात गोदाकाठी ताम्रपाषाणयुगात सिंधू संस्कृतीचे अवशेष विशेषत्वाने सापडतात.

कृषी संस्कृतीची पहाट :-

शं.आ. साठी यांनी दायमाबादमधील उत्खननात सापडलेल्या धान्याचे सूक्ष्म शास्त्रीय अध्ययन केले आहे. त्या आधारे त्यांनी प्रिन्स ऑफ वेल्स संग्रहालयाच्या स्मारक ग्रंथात लिहिलेल्या लेखात दायमाबाद येथे ताम्रपाषाणयुगीन महाराष्ट्रात कृषी क्रांतीची पहाट झाल्याचे म्हटले आहे. महाराष्ट्रातील पहिल्या नर्तकाचे चित्र हे दायमाबाद येथील खापरावर सापडले आहे.

जोर्वे संस्कृती :-

नासिकजवळ गोदाकाठी जोर्वे ही जरासंध राजाची राजधानी होती अशी दंतकथा आहे. या नगरीमध्ये पुरातत्वीय दृष्टीने समृध्द असा वारसा आहे.

या नगरीत तांबडया रंगावर काळया रेषांनी चित्रे काढलेली सुबक मृदभांडी सापडतात. त्यात उंच मानेची तसेच सुबक नक्षीकामांनी युक्त भांडी सापडतात. त्यातील कलेची सरसता आणि अवशेषांची संपन्नता यामुळे केवळ गोदाकाठच्या नव्हे तर सबंध महाराष्ट्रातील ताम्र पाषाणयुगात जोर्वे संस्कृती या सार्थ नावाने संबोधिले जावे. डॉ. शां.भ. देव यांनी या कालखंडातील मृदभांडयाचे वेधक विश्लेषण केले आहे.

सावळदे : जॉर्वेचा उपप्रवाह :-

डॉ. शं. आ. साळी यांनी तापीकाठी सावळदे या गावी सापडलेल्या वैशिष्टयपुर्ण खापरांचा सूक्ष्म अभ्यास करुन महाराष्ट्रात सिंधु संस्कृतीपूर्वीही सावळदे संस्कृतीनामक स्थानिक संसूती नांदत असावी असा र्ति केला आहे. त्यांच्या हा स्वयीाू सिध्दांत डॉ. आल्चेन या फ्रेंच पुरातत्वज्ञाने अमान्य केला आहे आणि सावळदे ही स्वतत्र संस्कृती नूसन ती खानदोतील जोर्वे संस्कृतीचा स्थानिक उपप्रवाह होय असे मत मांडले आहे. तथापिक आल्चेन यांचे हे मत डॉ. साळी यांना मान्य नाही व ते स्थानिक सावळदे संस्कृतीच्या प्राचीनतेचा आग्रहाने पुरस्कार करतात हे येथे विशेषत्वाने नमुद केले पाहिजे. या संस्कृतीच्या आधारे ते खानदेशच्या इतिहासाची बैठक मांडतात.

इमानगाव :प्राचीन वसाहत :-

डेक्कन कॉलेजच्या आर्ष विज्ञान विभागाने केलेल्या उत्खननाच्या आधारे डॉ. म. के. ढवळीकर यांनी इनामगाव येथे गोदाकाठी पहिली मानवी वसाहत विकसित झाल्याचे म्हटले आहे. दक्षिण भारताचा विचार करता मानी संस्कृतीचा अभ्युदय ताम्र पाषाणयुगात मराठवाडा विभागात प्रथम झाला हे डॉ. ढवळीकर यांचे मत सार्थ वाटते. या पार्श्वभूमीवर गोदाकाठच्या प्रारंभीच्या ऐतिहासिक युगातील समृध्दीची परंपरा अधिक तेजस्वीपणे पुढे येते.

सातवाहनकालीन उत्खनन :-

डॉ. मोरेश्वर दिक्षित यानी प्रतिष्ठान (पैठण) येथील उत्खननामध्ये समृध्द सांस्कृतिक जीवनाचे अवशेष प्रथम उजेडात आणले. ग्रीक रोमन संस्कृतीशी आलेला त्यांचा संबंध प्रथम सप्रमाण सिध्द झाला.

बाळासाहेब पाटील यांच्या संग्रहालयातील अवशेषांवरुन त्यास दुजोरा मिळतो. डॉ. देव व डॉ. गुप्ते यांनी लिहिलेला भोकरदन उत्खननाचा अहवाल या सातवाहनकालीन व्यापारी केंद्राच्या समृध्दीवर प्रकाश टाकणारा आहे. तसेच डॉ. पथी यांचे तेर उत्खनन अहवालही या नगरपूराची प्राचीनता सिध्द करतो.

नवी आव्हाने :-

या पार्श्वभूमीवर मराठवाडयाच्या पुरातत्व संशोधनात पुढील नवीन आव्हाने असल्याचे दिसुन येते.

१) समृध्द अशा गोदाकाठच्या अज्ञान ताम्र पाषाणयुगीन स्थळांचा शोध घेणे आवश्यक आहे.

२) दायमाबाद व वरसूसप्रमाणे अन्य उत्तर हरप्पाकालीन अवशेष सापडतात काय याचा शोध घेणे गरजेचे आहे.

३) जोर्वेसदृश मराठवाडयातील स्थळांचे उत्खनन केले असता खानदेशातील सावळदेसारखी स्थानिक संस्कृती येथे होती काय याचा शोध घेता येईल.

४) सातवाहनकालीन समृध्द सांस्कृतिक जीवनाची उकल अन्य काही स्थळांच्या रुपाने होऊ शकेल.

५) चालुक्य,राष्ट्रकुट व यादवकालीन मराठवाडी अवशेषांची उत्खनने झाल्यामुळे कूट प्रश्न सुटू शकतील.

मुळज, मुरुम (चालुक्य) तसेच कंधार, धारुर (राष्ट्रकुट) पुरुषोत्तम पुरी, अंबाजोगाई (देवगिरी) या काही स्थळांचे अन्वेषण व उत्खनन केले तर मराठवाडयाचे पुरातत्व व्यक्तिमत्व सिध्द करता येईल.

समारोप :-

या सर्व चर्चेवरुन हे स्पष्ट होते की, अतिप्राचीन प्रागैतिहासिक काळातील पूर्व अश्मयुगापासून ते १२ व्या शतकातील देवगिरीच्या यादवांपर्यंतचा पुरातत्वीय क्रम आपणस सलगपणे लावता येतो. गोदाकाठची प्राचीन नगरे, मंदिरे, तसेच मठ साहित्यसृष्टी आदींचे सापेक्षी अध्ययन करतांना पुरातत्व व वाङःमयीन साधने यांची सुसंगती लावण्याची गरज आहे.

गोदाकाठी जोर्वेपासुन प्रकटलेला संस्कृती प्रवाह हा राष्ट्रकुट काळी कंधारच्या वज्रस्तुपुरुषापर्यंत येऊन पोहोचतो. पूर्व अश्मयुगापासून ते यादव काळापर्यंतच्या पुरातत्व अवशेषांचा अभ्यास पुढील पाच सुत्रे सांगणारा आहे.

१) शुद्राश्मयुगात गोदाकाठी लघुआयुधे तयार करण्यात कलावंत वाकबगार होते.

२) ताम्र पाषाणयुगात जोर्वे संस्कृतीची छयाया गोदाकाठी सर्वदूर जाणवते.

३) स्थानिक पातळीवर सिंधूपूर्व काळात खानदेशातील सावळदेसदृश संस्कृती गोदाकाठी होती काय याचा शोध घेतला पाहिजे.

४) ऐतिहासिक काळात सातवाहनकालीन समृध्द सांस्कृतिक जीवनाचा शोध अद्याप पूर्ण व्हायचा आहे.

५) चाणुक्य व राष्ट्रकुट पुरातत्व स्थळांचे अध्ययन अद्याप हाती घेण्यात आलेले नाही.

देवागिरी उत्खननाचा अपवाद वगळता अन्य स्थळांचे अध्ययन करण्यास वाव आहे. मराठवाडयाचा समृध्द पुरातत्वीय वारसा गोदाकाठी पसरला आहे. याच्या शास्त्रीय अध्यापनासाठी दोन विद्यापीठांत स्वतंत्र पुरातत्व विभाग आणि अजिंठा वेरुळच्या कला अभ्यासासाठी स्वतंत्र अध्ययनाची गरज आहे. तसे झाले तरच संशोधन प्रकल्प, वेष्टी अध्ययन व उत्खनन अहवालाच्या आधारे या सर्व उपेक्षीत पैलूंवर नवा प्रकाश टाकता येईल.

संदर्भ :-

१) सकाळी एम. ए. स्टोन एज. टुल्स अराउंड एलोरा MUJ१९६२.

२) IAR १९७९-८०.

३) IAR १९८०-८५.

४) लेखकाने स्वतः १९७६-७९ या काळात दायमाबाद उत्खननात भाग घेतला आहे.
Dayamabad Excavations Report, Pub. Div. १९८० P. ८

५) हा रथ भारत महोत्सवात जगभर दाखविण्यात आला होता.

६) IAR १९७९-८०

७) Ibid.

८) रघुनाथ यांचा एम.एम. देशपांडे गौरव ग्रंथातील लेख पाहा.

९) IAR १९७९-८०

१०) डॉ. साळी यांच्याशी केलेली चर्चा १९८०.

११) पाहा रघुनाथ यांचे टिपण.

१२) साळी एम. ए. दायमाबाद अ डॉन ऑफ ॲग्रिकल्चरल रेव्होल्युशन इन महाराष्ट्र प्रिन्स ऑफ वेल्स म्युझियम बुलेटिन १९७९-८०

१३) दायमाबाद उत्खनन अहवाल, उपरोक्त, प्लेटात पाहा.

१४)	देव शां. भा. यांनी महाराष्ट्रातील उत्खनने या ग्रंथात या बाबत विस्तृत विवेचन केले आहे.

१५)	देव शां.भा. पुरातत्वविद्या, नागपूर १९७८

१६)	इंडियन आर्किओलॉजी I.A.________ A Review १९७१-७२ तसेच साळी यांच्या अन्वेषण नोंदी पहा.

१७)	Allchn. The Book of Indian Civilisation या ग्रंथात ताम्रपाषाणयुगीन संस्कृतीची चर्चा पहा.

१८)	साळी, उपरोक्त IAR.

१९)	इमानगाव उत्खान डॉ. म. के. ढवळीकर यांचा लेख पाहा.

२०)	मोरवंचीकर रा. श्री. दक्षिण काशी पैठण, किर्ती प्रकाशन, औरंगाबाद १९८०

२१)	डॉ. देव गुप्ते, भोकरदन एक्सकॅव्हेशन रिपोट्र, नागपूर, १९७५

२२)	देव शां. भा. महाराष्ट्रातील पुरातत्व, नवभारत, मे १९८०

निवडक संदर्भग्रंथ :-

१)	सांकलिया एच.डी. प्री हिस्टरी ॲण्ड प्रोटोहिस्टरी ऑफ इंडिया, मॅकमिलन, १९८०

२)	साळी एम. ए. स्टोन एज इन इंडिया, औरंगाबाद १९९०.

३)	रघुनाथ एस. एन. वरसूस : हरप्पन कल्चर, मधु एम. एम. देशपांडे गौरवग्रंथ.

४)	दिक्षीत एम. जी. पैठण उत्खनन अहवाल, मुंबई

५)	देव, एम. बी. गुप्ते आर. एम. भोकरदन एक्सकॅव्हेशन, मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद, १९७५.

६)	देव शां.भा. महाराष्ट्रातील उत्खनने लाड स्मारक व्याख्यानमाला.

७)	देव शां.भ. महाराष्ट्र : एक पुरातत्वीय समालोचन, मुंबई.

८)	इंडियन आर्किऑलॉजी अ रिव्हयूव १९७९-८२.

प्राचीन ऐतिहासीक वाटचाल :-

गोदा खोऱ्यातील प्रागैतिहासिक मानवाच्या हालचालीच्या अनेक खुणा सापडल्या आहेत. प्रागैतिहासिक कालखंडातुन गोदा खोऱ्यातला माणुस प्राचीनतम ऐतिहासिक कालखंडात पाऊल ठेवतो आणि गोदा खोऱ्यातल्या काळया मातीवर आणि परिसरातल्या काळया पाषाणांवर त्यांच्या पाऊलखुणा उमटु लागतात.

त्याच्या वावरामुळे काळया मातीची पांढरी होते आणि छन्नी-हातोडयाच्या टणत्कारातून पाषाणांतून कलास्वप्न साकारते. प्रागैतिहासिक मानव हळुहळु संघटित होऊ लागतो. त्याच्या टोळया लागतात. पाडयावरचे आणि तांडयावरचे वनजीवन निसर्गाच्या सानिध्यात संपन्न बनत जाते.

अश्मयुगीन माणसाचा वावर गोदा खोऱ्यात नासिकजवळ गोदातटकीच्या उजव्या तीरावर असल्याच्या पाऊलखुणा आढळल्या आहेत. त्याशिवाय नेवासा उत्खननातूनही गोदा खोऱ्यातील अश्मयुगीन पुरावे हाती आले आहेत. पैइणच्या पूर्वेस वाघोली-वडोळी या ठिकाणी देखील हा पा्रगैतिहासिक माणुस राहिला होता. तात्पर्य अश्मयुगापासून महापाषाणयुगापर्यंतच्या वाटचालीच्या पाऊलखुणा गोदाकाठी आढळतात आणि महाराष्ट्र संस्कृती ही या गोदा खोऱ्यातच वाढली याची प्रचिती येते. गोदा खोऱ्यातील प्राचीन ऐतिहासिक वाटचाल रेखाटण्याचा प्रयत्न प्रस्तुत लेखात करावयाचा आहे.

प्राचीन ऐतिहासिक कालखंडाच्या अगदी प्राथमिक अवस्थेतल्या प्राथमिक खुणाउत्तर सिंधु संस्कृतीच्या रुपात तापी नदीच्या काठावर सावळदे येथे आढळल्या. सिंधु संस्कृती उतरणीला लागल्यावर सिंधु संस्कृतीतील लोकांनी तापीच्या खोऱ्यातुन वस्ती केली. पुढे गोदा खोऱ्यातही त्यांचा वावर झाला असणार. तेंव्हा गोदा खोऱ्याचा प्राचीन इतिहास उत्तर सिंधु कालखंडापासुन सुरु होतो हे निर्विवादपणे प्रतिपादिले जावे. ख्रिस्तपुर्व एक हजारच्या सुमारास तापी आणि गोदा खोऱ्यातील वसाहती उजाड झाल्या. हवामानातील वाढत्या शुष्कतेमुळेही गोदा खोऱ्यातील या प्रारंभीच्या वस्ती विस्कळीत झाल्या. इसवी सनपूर्व ५ व्या शतकापासुन गोदा खोरे पुन्हा हळुहळु गजबजु लागले. तांडे, पाडे, गावे नवे रुप घेऊन पुन्हा उभी राहिले. प्रकाशे, नासिक, नेवासे येथील उत्खननातू ही गोष्ट स्पष्ट झाली की मध्यंतरीच्या पाच सातशे वर्षाच्या कालखंडात गोदा खोऱ्यातील जीवनही भटक्या टोळयांनीच व्यापले होते. याचे पुरावे खोऱ्यत कालेगाव, नांदू, मधमेश्वर, वडलो, वाघोली, नेवासा, किवळा, भोकर आदी ठिकाणी आढळले आहेत.

बौध्द कालखंडात गोदा काठावर वस्ती झालेली दिसते. प्रचंड जंगल तर होतेच पण या जंगालत ऋषिमुनींचे आश्रय उभे राहिले. आंध्र, पुलिंद शबर आदी टोळयांचे तांडे स्थिरावले एवढेच नव्हे तर गोदा काठी नागरीकरण सुरु झाले. पैठणच्या रुपात गोदाकठचे पहिले नगर उदाय आले. अश्मक आणि मूलक ही दोन जनपदे गोदा खोऱ्यात उदयाला आली ती याच काळात. चल्ल कलिंग जातक कथेत गोदावरीच्या काठी असलेल्या पैतान, पोतान, पोतली या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्-या पैइणचा उल्लेख आहे. सुत्त निपात या बौध्द ग्रंथात बावरी या ऋषीचाही आश्रम गोदाकाठीच असल्याचा संदर्भ येतो. गोदाकाठच्या या बावरीने प्रत्यक्ष सिध्दार्थ

गौतम बुध्दाकडुन बौध्द धर्माची दिक्षा घेतल्यचा उल्लेख बावरी जातक कथेत येतो. गोदा खोऱ्यात बौध्दधर्माचा प्रभाव याच काळात जाणवू लागला.

पुढच्या दोन-चारशे वर्षात गोदाकाठचे नागरीकरण अधिक गतिमान झाले. सातवाहन काळात प्रभावी राजसत्ता उदयाला आली. गोदाकाठी नवी नगरे उभी राहिली. राजकीय स्थैर्य प्राप्त झाले. व्यापार उदीम वाढला. पैठणबरोबरच नासिक्य हे गोदाकाठचे नगरही नावारुपाला आले. सातवाहन राजसत्ता ही गोदा खोऱ्यातली पहिली स्थिर राजसत्ता होय. या राजसत्तेने जवळ जवळ पूर्ण दक्षिण भारतावर राज्य केल्याचे पुरावे उपलब्ध झ ाले आहेत. पौराणिक परंपरेने सातवाहनांना आंध्रभृत्य म्हणुन संबोधले असते तरी सावाहन ही राजसत्ता मुळातली गोदा खोऱ्यातील पैठण परिसरातील राजसत्ताच होती. गौतमीपुत्र सातकर्णीनंतर सातवाहन राज्याचा विस्तार आंध्र प्रांतातही झाला आणि ते राज्य आंध्र सातवाहनांचे राज्य म्हणुन ओळखले जाऊ लागले. तसा गोदा काठ नंद मौर्य कालखंडापासूनच संस्कृतीचे माहेरघर बनला होता. प्राचीन काळी प्रचलित असलेल्या दंतकथानुसार नंद सम्राट धनानंदची एक उपराजधनी गोठा काठी वसलेली होती. नवनंदडेरा म्हणुन ती ओळखली जायची. या नवनंदडेरा या ग्रामनामाचेच नंदेडरा, नंदेडा-नांदेड झाले असावे हे जरी खरे असले तरी कुठल्याही उपलबध शिलालेखांमधुन मात्र नवनंदडेरा, नंदडेरा ही ग्रामनामे आढळत नाहीत हेही तितकेच खरे आहे.

इ.स.पू. १ ल्या शताकापासून ते इसवी सनाच्या तिसऱ्या शतकापर्यंतच्या प्रदीर्घ कालखंडात सातवाहन सत्ता उत्कर्षाच्या शिखरावर होती. व्यापार मोठया प्रमाणातवाढला होता. सार्थवाह पथ निर्माण झाले होते. गोदा खोऱ्यातले व्यापारी रोमच्या बाजारपेठेत जाऊन पोहोचले होते. इंडो-रोमन व्यापाराचे असंख्य पुरावे भोकरदन आणि तेर येथील उत्खननामध्ये उपलब्ध झाले आहेत. पेरिल्स ऑफ द युरेथ्रियन सी या ग्रंथाच्या अनामिक लेखकाने सातवाहनकालीन गोदा काठ पाहिला होता. गोदा खोऱ्यातल्या प्रसिध्द बाजारपेठांचे वर्णन या समकालीन ग्रीक प्रवाशाने त्याच्या प्रवासवर्णनात करुन ठेवले आहे. त्या नोंदीनुसार गोदा खोऱ्यातले पैठण, भोगवर्धन (भोकरदन), राजतडाग (औरंगाबाद), पितनगल्य (पितळखोरे), तगर (तेर ढोकी) नासिक्य अशी अनेक शहरे व्यापाराने गजबजली होती. या व्यापाऱ्यंनी मोठया उदारहस्ते शिल्पकारांना आणि स्थपतींना आश्रय दिला आणि सहयांद्रीच्या कडेकपारी अप्रतिम कलास्वप्ने साकारली. सार्थवाहपथवर लेण्या कोरल्या गेल्या. बौध्द भिक्षूंसाठी विहार बांधले गेले. पुढे सातत्याने हजार वर्षे गोदाकाठच्या कलाकारांची कलासमाधी लागलेली दिसते राजकीय स्थैर्यामुळे, आर्थिक संपन्नतेमुळे, नितांत धर्मभक्तीमुळे आणि प्रचंड कलासक्तीमुळे ही कलासमाधी आपले स्थैर्य टिकवु शकली. पितळखोरे, अजिंठा, वेरुळ, औरंगाबाद, नासिक, शिऊर, धाराशीव

अंबाजोगाई खरोसा अशा असंख्य लेण्या या शिल्पकारांच्या स्थपतींच्या कलास्वप्नातून पाषाणांत अजरामर होऊन साकारल्या या लेण्यांनी गोदा खोऱ्याला एक वेगळी ओळख प्राप्त करुन दिली.

सिमुक सातवाहनापासुन सुरु होत असलेले हे गोदा खोऱ्यातले सातवाहन राजघराणे साडेचारशे वर्षापेक्षाही थोड जास्त काळ टिकेले आणि तिस राजांनी सातवाहन राज्यावर राज्य केले. हे मत अलीकडे ग्राहय मानले जाऊ लागले आहे. सातवाहनांचा इतिहास नोंदवणे हा या लेखाचा उद्देश नसल्याने सातवाहन राजाविषयीच्या फारशा तपशिलात इथे शिरणे अभिप्रेत नाही. सातवाहनांनंतर किंबहुना सातवाहन काळातच गोदा खोऱ्यात पश्चिमी क्षत्रपांचा प्रभाव जाणवु लागला. गोदाकाठी नासिक्य परिसरात शहरात राजन् नहपान या क्षेत्रपाचा प्रभाव असल्याचे उल्लेख नासिक कार्ले आणि जुन्नर येथील शिलालेखांतून आढळतात. नहपानाचा प्रभाव मुख्यत: गोदावरीच्या मुखाजवळच्या परिसरात असल्याचे उल्लेखिले जात असले तरी नांदेड परिसरातही क्षत्रपांची नाणी आढळली आहेत. ही नाणी क्षत्रपांच्या गोदा खोऱ्यातील राजकीय प्रभावावर पुरेसा प्रकाश टाकतात. तात्पर्य इसवी सनाच्या पहिल्या तीन-चार शतकांतच गोदा खोऱ्यात दोन राजधानीची शहरे आणि अनेक बाजारपेठा उदयाला आल्या होत्या. सातवाहनांचे पैठण हे राजधानीचे शहर सर्वज्ञान आहेतच परंतु नंदगिरी ही सातवाहनांची आणखी एक राजधानीदेखील गोदातटाकी नांदेड परिसरात असण्याची शक्यता रास्तपणे व्यक्त केली जाते. त्या राजधानीचा निर्विवाद शोध अजुन घेतला जावयाचा आहे हे मात्र खरे.

सातवाहनांच्या नंतर गोदा खोरे वत्सगुल्मच्या वाकाटक नृपतींच्या प्रभावाखाली काही काळ राहिले. गोदातटावरील नान्दीकडच्या अग्रहाराला गोदाकाठचे एक गाव दान दिल्याचा पुरावा उपलबध झाला आहे. हया शिलालेख ताम्रपट नांदेड परिसरातील वाकाटक प्रभाव स्पष्ट करतो तर अजिंठा लेणी समुहातील शिलालेख पैठण परिसरातील गोदा खोऱ्यावरील वाकाटकांचे प्रभुत्व दर्शवितो. वाकाटकांची राधानीदेखील म्हटले तर गोदा खोऱ्याच्या परिसरातत नांदेडपासुन लगतच्या वाशिमला होती. वाकाटकांचे राज्य विदर्भातही विस्तारलेले होते हे खरे पण वाकाटकांनी गोदाखोऱ्यात शिल्प स्थापत्यकलेचा प्रोत्साहित करुन अप्रतिम कलानिर्मिती केली.

इसवी सनाच्या सहाव्या शतकापासून काही काळा गोदा खोऱ्यात राजकीय सत्तासंघर्ष झाला. कर्नाटकात विजापूरजवळ बादामी परिसरात चालुक्यांच्या रुपाने एक प्रभावशाली सत्ता उदयाला आली. सामान्यत: ही राजसत्ता पूर्व चालुक्य किंवा बादामीचे चालुक्य या नावाने इतिहासात ज्ञान आहे. या चालुक्यांपैकी राजा जयसिंह याने खऱ्या अर्थाने चालुक्य घराण्याची प्रतिष्ठा वाढविली. त्याने सत्ताविस्तार केला. या सत्ताविस्तारात चालुक्यांची सत्ता गोदा खोऱ्यात पोहचली. गोदा खोऱ्यात चालुक्य राष्ट्रकुट संघर्ष झाला. वेरुळ राजतडांग परिसरात हा संघर्ष झाला. चालुक्य नृपती या संघर्षात विजयी झाला आणि काही काळ हा परिसर

चालुक्याच्या ताब्यात गेला. याच काळात महिष्मती परिसरात कलचुरी सत्तेचा उदय झाला आणि गोदा खोऱ्यात चालुक्य कलचुरी संघर्ष झाला. नासिक्य परिसरावर कलचुरींचा प्रभाव प्रस्थापित झाला. इसवी सनाच्या सातव्या शतकाच्या पूर्वार्धात गोदा खोऱ्यात पूर्व चालुक्यांचा पराभव पुनर्प्रस्थापित झाला. दुसरा पुलकेशी हा पूर्व चालुक्य सम्राट दक्षिणापृनाथ बनला आणि महाराष्ट्रावर त्याचे प्रभुत्व प्रस्थापित झाले. एवढेच नव्हेत तर गोदा खोऱ्यातील पैठण ही त्याची राजधानी बनली. नासिक परिसरातही चालुक्यांचा प्रभाव होताच. चंद्रादित्यपूर (चांदवड) या स्थलमानाचा संबंध चंद्रादित्य चालुक्यांशी केला जातो.

इसवी सनाच्या आठव्या शतकारच्या मध्यावर दखखन पठारावरील सार्वभौम सत्ता राष्ट्रकुट नावाच्या नव्या राजसत्तेकडे आली. ही राजसत्ता मुळात गोदा खोऱ्यातली वेरुळ परिसरात इसवी सनाच्या सहाव्या शतकापासून राष्ट्रकुट नावाचे एक राजघराणे राहत होते हळुहळु त्यांचा राजकीय प्रभाव वाढत गेला आणि राष्ट्रकुटांचे राज्य येल्लापूर (वेरुळ) परिसरात अस्तित्वात आले. येल्लापूर ही राष्ट्रकुटांची राजधानी, किंबहुना पहिली राजधानी. राष्ट्रकुटांची आणखी एक राजधानी ही गोदा खोऱ्यातच होती. डॉ. आळतेकरांनी राष्ट्रकुट हे मुळचे लत्तनूर-लत्तलूरचे म्हणजे लातूरचे असे प्रतिपादन केले. कालांतराने राष्ट्रकुटांच्या या राजधानीचा शोध लागला परंतु त्यांची मूळ राजधानी वेरुळच होती हेही प्रस्थापित झाले. वेरुळच्या दशावतार लेणीत असलेल्या शिलालेखातून राष्ट्रकुट राज्याचा पहिला राजा दंतिदुर्ग याची वंशावळ नोंदवलेली आढळते. राष्ट्रकुट आणि पूर्व चालुक्याचा संघर्ष या गोदा परिसरातच झाला आणि पूर्व चालुक्यावर विजय मिळवुन राष्ट्रकुट प्रबळ बनले. ते वेरुळ परिसरातच.

गोदा खोऱ्यातल्या राष्ट्रकुटांचा सत्ताविस्तार हळुहळु बाजुबाजुच्या परिसरात होऊ लागला. गोदा खोऱ्यातून ही राज्यसत्ता दक्षिणेस आंध्र, कर्नाटका आणि उत्तरेत गुजराथ माळव्यापर्यंत विस्तारली. गोदा खोऱ्याच्या भोवतीचा प्रदेश विदर्भ तापी खारे ही त्यांच्या प्रत्यक्ष ताब्यात होते. गोदा खोऱ्यातले वेरुळचे गुहेश्वर भक्तीबद्दलचे उल्लेख शिलालेखांतून आढळतात. इसवी सनाच्या सातव्या शतकात राष्ट्रकुटांची एक शाखा विदर्भात प्रबळ बनली होती. दंतिदुर्गाच्या काळात गोदा खोऱ्यातले हे राष्ट्रकुट सार्वभौम सम्राट बनले. वेरुळ ताम्रपटात असे सूचित करणारी बिरुदे वापरलेली आढळतात. पहिल्या कृष्णराजच्या कालखंडातपर्यंत वेरुळ ही राष्ट्रकुटांची राजधानी राहिली. याच काळात वेरुळ लेणी समूहातील कैलास हे जगप्रसिध्द लेणे कोरले गेले. कोकस वाढिया या पैठणच्या शिल्पीने हे कलास्वप्न साकारले. इसवी सन ७७३ साली कृष्णराजचा मृत्यु झाला आणि दुसरा गोविंद राज्यावर आला. दौलताबाद ताम्रपटात त्याच्याविषयी बराच तपशिल मिळतो.

तिसऱ्या गोविंदराज या राष्ट्रकुट राजाच्या कारकीर्दीपर्यंत राष्ट्रकुट सत्तेचा विस्तार खुप झाला होता. दक्षिणेतील गंग, चोल, पांडय, पल्लव, केरल नरेशांनी राष्ट्रकुटांविरुध्द हालचाली सुरु केल्या. राष्ट्रकुटांनी याच काळात कर्नाटकात, बीदर जवळ मयुराखिंडी येथे आपली राजधानी हलवली. तसा बिदर जिल्हा मराठवाडयाला लागून असलेला भाग असल्याने राष्ट्रकुटांच्या लालचालींचा केंद्रबिंदु गोदाखोरेच राहिला. राष्ट्रकुट नृपतीपैकी अमोघवर्षाने जैन धर्म स्विकारला आणि गोदा खोऱ्यात जैन धर्माचा प्रभाव वाढु लागला. दुसरा कृष्णही जैन धर्माचा उपासक होता. गोदा खोऱ्यात आजही अनेक जैन अवशेष आढळतात. त्याची प्राचीनता राष्ट्रकुट काळाच्याही मागे जाते हे निश्चितपणे मानले जाते. गोदा खोऱ्यातल्या कुरुंदक या ठिकाणी म्हणजे वसमत तालुक्यातील कुरुंदा या गावी राष्ट्रकुट नृपती तिसरा इंद्र याचा पट्टवंधोत्सव झाला व त्या निमित्य अनेक ताम्रपट दिले गेले. त्यातील काही ताम्रपट सापडले आहेत. परभणी जिल्हयातील या कुरुंदकाचा सविस्तर इतिहास अजुन अज्ञातच आहे. न. शे. पोहनेरकर आणि वि. भि. कोलते यांनी सुचविलेली कुरुंदकाची स्थलनिश्चितीच अंतिमतः रास्त ठरते आहे.

मान्यखेट या ठिकाणी राष्ट्रकुटांची राजधानी असतांनाच गोदा खोऱ्यातील कंधारपूखर या ठिकाणी राष्ट्रकुट नृपतींनी आपली राजधानी उभारली होती. अनेक ताम्रपटांमधुन राष्ट्रकुट नृपतींनी आपली राजधानी उभारली होती. अनेक ताम्रपटांमधुन राष्ट्रकुट नृपती कंधारपूराधीश्वर या उपाधीने ओळखले जात असते. या ताम्रपटांनी आणि १९५० च्या दशकात कंधारला सापडलेल्या राष्ट्रकुटकालीन शिलालेखाने गोदा खोऱ्यातल्या आणखी एका राजधानीचा शोध लागला. कंधारचा शिलालेख हा एक सविस्तर दस्तावेज असून एक हजार वर्षापुर्वीचे कंधारपूरखर कसे होते याचे सविस्तर दस्तावेज असून एक हजार वर्षापुर्वीचे कंधारपूरखर कसे होते याचे सविस्तर वर्णन करण्यात आले आहे. इसवी सन १९८४ साली डेक्कन कॉलेज आणि महाराष्ट्र राज्य पुरातत्व संचलनालयाने कंधारला उत्खन केले आणि भारतातल्या एका महाकाय क्षेत्रफळाच्या मूर्तीचे रॉक बॉटम फाउण्डेशन शोधले गेले. गोदा खोऱ्यातल्या राष्ट्रकुटकालीन सर्वात मोठा जलाशय जग्तुंगसागर कंधारला असून तो आजही वापरात आहे.

साधारणतः ११ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात गोदा खोऱ्यातील राजकीय स्थैर्य विस्कळीत होऊ लागले. राष्ट्रकुटांचा प्रभाव उतरणीला लागला. कल्याणी परिसरात चालुक्यांचे राजघराणे नव्याने उदयाला आले. वरंगलला काकतीय सत्ता प्रभावी बनत चालली. कलचुरींचाही प्रभाव वाढला. तात्पर्य राजकीय सत्ता संघर्षाचा केंद्रबिंदु काही काळ गोदा खोऱ्यातुन खाली तेलंगणा आणि कर्नाटक परिसरात सरकला. काकतीय, कलचुरी, चालुक्य, होयसळ या राजसत्तांनी दख्खन पठारावरील राजकीय संघर्ष चालु ठवेला. या संघर्षाबरोबरच कला,

साहित्य, शिल्प परंपराही जोपासल्या. मंदिर स्थापत्याच्या रुपाने अप्रतिम मंदिर स्थापत्य आविष्कार चालुक्यांच्या कालखंडातील गोदा खोऱ्यातील होट्टल, धर्मापूरी, पानगांव, निलंगा, बीड, आन्वा या ठिकाणी घडलाय. चालुक्य शिल्पकलेचा अप्रतिम वारसा गोदा खोऱ्यातील या गावांनी जोपासला आहे.

नवव्या शतकाच्या पूर्वार्धातच गोदा खोऱ्यात आणखी एक राजसत्ता उदयाला आली. हेमाद्रीच्या चतुर्वर्गचिंमामणी या ग्रंथात हे राजघराणे यादव म्हणुन उल्लेखिले गेले असून या राजघराण्याची पूर्ण वंशावळ त्यात आलेली आहे. यादवांच्या तिन्ही राजधान्या गोदा खोऱ्यातच वसलेल्या असून सुरुवातीला सिनर ही त्यांची राजधानी होती. त्यानंतर चांदवड ही राजधानी उदयाला आली. अंतिमतः यादवांची राजधानी देवगिरी येथे स्थलांतरीत झाली आणि यादव नृपती देवगिरीचे यादव म्हणुनच ख्यातकीर्त झाले. सिननर हेच त्याकाळी सेऊणपूर म्हणुन ओळखले जायचे. यादव नृपती सेऊणचंद्र हा यादवांचा पहिला ज्ञान राजा जो स्वतःला सेऊणबुखराधिश्वर म्हणुन संबोधतो. गोदा खोऱ्यातले हे यादव राज्य इथल्या सांस्कृतिक घडामोडींच्या अनुषंगाने लक्षणीय कालखंड ठरतो. प्राचीन कालखंडाची सिमारेषा ११ व्या आणि १२ व्या शेतकापासून धुसर बनत जाते आणि मध्ययुगाची चालु लागते. धर्माचरणातील कर्मकांडांचे प्राबल्य वाढते. वृतखडासारख्या ग्रंथातून व्रतवैकल्यांचा आग्रह धरला जातो. गोदा खोऱ्यातल्या समाजजीवनात अनेक स्थित्यंतरे घडतात. वर्णव्यवस्था, जातिव्यवस्था अधिक भक्कम बनत जाते. त्याचबरोबर जातिव्यवस्थेविरुध्द वर्णवर्चस्वाविरुध्द व्रतवैकल्यादी कर्मकांडांविरुध्द विद्रोहही केला जातो आहे. महानुभाव वीरशैव यांचा उदय एक नवा विचार घेऊन येणारी चळवळच ठरते.

सेऊणचंद्र यादवापासून ते रामचंद्र यादवापर्यंतच्या कालखंडात गोदाखोरे यादव नृपतीच्या प्रभुत्वाखाली होते. राष्ट्रकुट कालखंडातच अरब व्यापाऱ्यांचा वावर गोदा खोऱ्यात जाणवु लागला. यादवांच्या कारकीर्दीच्या अखेरीस इस १२९४ साली अल्लाउद्दीन खिलजीने देवूगिरीवर हल्ला केला. गोदावरी खोऱ्यातील राजकीय संघर्षाला एक वेगळी धार आली. उत्तर भागातूनच दिल्ली परिसरातील राजसत्ता आता गोदा खोऱ्यात धुमाकुळ घालु लागल्या स्थानिक सत्तांचा संघर्ष संपला. आता खिलजी, तुघलक, लोदी, मुगल अशा राजसत्तांनी गोदा खोऱ्याचे सारे जीवनच बदलुन टाकले. इथली कलासमाधी भंग पावती. कालासक्ती संपली. गोदा खोऱ्यात प्रचंड स्थित्यंतरे घडुन आली तरीही गोदा खोऱ्यातल्या देवगिरीने नव्हे आता दौलताबादने तत्कालीन तुघलक राज्याची राधानी बनण्याचे भाग्य अनुभवले. महंमद तघुलकाने आपली राजधानी दिल्लीहुन दौलताबादेस आणण्याचा अयशस्वी प्रयत्न केला.

पुढे मोगल-मराठा संघर्षाचे केंद्रही गोदा खोरेच राहिले. औरंगजेबाने आपला लष्करी तळ एकेकाळच्या प्राचीन राजतडागच्या परिसरात आणि तत्कालीन खडकीवर दिला आणि मोगलांची सुभेदारी गोदा खोऱ्यात स्थिरावली. स्थित्यंतरे होत राहिली. गोदा खोरे बदलत गेले. गोदावरी मात्र संथपणे वाहत राहिली. तिचा वाहता प्रवाह धरणामुळे मंदावला असला तरी अजुनही ती रौद्र रुप धारण करतेच. सामान्यतः पात्र

संस्थ वाहते गोदामाई

तीरावरच्या सुख दुःखांची

जाणीव तिजला नाही.

अशी परिस्थिती असते हे मात्र खरे!

संदर्भ :-

१) डॉ. सांकलिया : दी गोदावरी पॅालिओलिथिक इंडस्ट्री डेक्कन कॉलेज रिसर्च बुलेटिन १९५२ पुणे.

२) कार्विनस जी.ए.: ए सर्व्हे ऑफ दी प्रवरा रिव्हर सिस्टिम्र इन वेस्टर्न महाराष्ट्र व्हॉल्युम १९८१

३) डॉ. अरुणचंद्र पाठक इतिहास प्राचीन काळ (खंड १) महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर मुंबई २००२ पृष्ठ ६२

४) डॉ. ढवळीकर : महापाषाणयुग फलक क्र. ३ इतिहास प्राचीन काळ खंड १ महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर या ग्रंथातील लेख, पृष्ठ ११९.

५) चुल्लक कलिंग जातक.

६) बावरी जातक, बौध्द जातक कथा

७) पार्गिटर एफ. इ. : डायनास्टीज ऑफ कली एज, ऑक्सफर्ड १९१३, पृष्ठ ३५

८) पार्गिटर : डायनास्टीज ऑफ कली एज, ऑक्सफर्ड १९१३, पृष्ठ ३६

९) संपादक : दि हिस्ट्री ॲण्ड इन्स्क्रिप्शन्स ऑफ दी सातवाहन ॲण्ड वेस्टर्न क्षत्रप. लेख क्र. ३८/४४

१०) डॉ. हरिहर ठोसर.

११) डॉ. मिरशी व्ही. व्ही. : स्टडीज इन इंडॉलॉजी व्हॉ. १ दुसरी आवृत्ती नागपूर १९६८ पृष्ठ ११-१९

१२) संपादक : सी. आय. आय. ५ पृष्ठ १०८ कॉर्पस इन्स्क्रिप्शन इंडिमॅरेम अजंठा इन्स्क्रिप्शन

१३) डॉ. ठोसर : भारतीय इतिहास आणि संस्कृती त्रैमासिक जुलै-सप्टें. १९९० यातील लेख पृष्ठ ३-१२

१४) डॉ. ठोसरः अनुसंधान पत्रिका जुलै १९८९ पृष्ठ ३-१३

१५) डॉ. कोलते वि. भि. विदर्भ संशोधन वार्षिक नागपूर १९८४ पृष्ठ ४५

१६)	डॉ. ठोसरः जर्नल ऑफ इपिग्राफिकल सोसायटी ऑफ इंडिया खंड १ १९ पृष्ठ १०३-१४
१७)	डॉ. आळतेकर : राष्ट्रकुटाज अॅण्ड देअर टाईम्स पुणे १९६७ पृष्ठ २२-२३
१८)	डॉ. ठोसर : तत्रैव जर्नल ऑफ इपिग्राफिकल सोसायटी ऑफ इंडिया
१९)	डॉ. रमेश के. व्ही. भिंदोण प्लेट्स ऑफ राष्ट्रकुट कर्कराजा जे. इ.एस. आय.खंड १० पृष्ठ ३०-३५
२०)	डॉ. ठोसर : अनुसंया ान पत्रिका अंबाजोगाई १९८९ पृष्ठ १२
२१)	डॉ. प्रभाकर देव : कंधार एक ऐतिहासिक शहर, महाराष्ट्र राज्य पुरातत्वीय संचालनालय मुंबई
२२)	डॉ. रित्ती/शेळकेः इन्स्क्रिप्शन्स फ्रॉम नांदेड डिस्ट्रिक्ट नांदेड १९६८ शारदा भवन शिक्षण संस्था प्रकाशन शिलालेख क्र.२
२३)	डॉ. भाकर देव, संपादित : स्थानिक इतिहास आणि साहित्य, एक शोध नांदेड, १९८६ महाराष्ट्र राज्य रौप्य महोत्सव समिती प्रकाशन या ग्रंथातील डॉ. ढवळीकर यांचा लेख
२४)	डॉ. अरुणचंद्र पाठक : जगत्तुंग समुद्र राष्ट्रकुटांची निर्मिती संशोधन या शोधपत्रिकेतील लेख धुळे १९९१ पृष्ठ ११ ते २१
२५)	प्रा. भगवान काळे संपादक : दि महाराष्ट्र काल आणि आज या ग्रंथातील डॉ. प्रभाकर देव यांचा महाराष्ट्र कालवैभव हा लेख.
२६)	संपादक : चतुर्वर्ग चिंतामणी, कलेक्टेड वर्क्स ऑफ भांडारकर खंड ३ पृष्ठ १९३.

गोदावरी खोऱ्यातील सातवाहन कालीन शिल्पस्थापत्य

सातवाहन नाणी

मौर्य साम्राज्याची सत्ता खिळखिळी झाल्यानंतर, दक्षिणेस इ. स. पूर्व २३० च्या सुमारास सातवाहन राजवंश उदयास आले. त्यांचे महाराष्ट्र, गुजरात, कर्नाटक, आंध्रप्रदेश व मध्यप्रदेश या भागावर दिर्घकाळ राज्य होते. त्यांची नाणी प्रामुख्याने तांब्याची असून, पोटिन आणि शिशची नाणीही त्यांनी पाडली होती. स्वतःच्या नावाने नाणी पडण्याची प्रथा सातवाहन राजांनी सुरु केली. त्यावर सिरी सातवाहन अशी अक्षरे अंकीत केलेली दिसतात. ती प्राकृत भाषेत आहेत. ही नाणी या वंशाच्या मुळ पुरुषांची असावीत असे काही विव्दानांचे मत आहे. या नाण्याच्या दर्शनी भागी हत्ती किंवा बैल व चैत्यचिन्ह असून, मागील बाजुवर उज्जयिनी चिन्ह किंवा वैदिकतेतील वृक्ष दाखवविलेला असतो. या प्रकारची चिन्हे सातवाहन राजांच्या नाण्याचंर सर्रास आढळतातञ यशिवाय त्रिकोणी शीर्ष असलेला राजदंड, तीन किंवा सहा किंवा दहा कमानीचा चैत्य आणि घोडा अनेक

नाण्यांवर आढळतो. सर्वसाधारणपणे दर्शनी भागी ब्राम्ही लिपीतील लेख असून, त्यात फक्त रत्रो सिरी ही बिरुदे आढळतात. बहुसंख्य नाण्यावर रत्रो सिरी सातकणिस असा लेख असतो. सातकर्णी नावाचे अनेक राजे होऊन गेले. त्यात सर्वसाधारणपणे घोडा छापाची नाणी पहिल्या सातकर्णीची असावी, असे विव्दानांचे मत आहे.

विदर्भातील चंद्रपूर व अकोला या जिल्हयांत सातवाहनांची अनेक नाणी मिळाली आहेत. यावरुन विदर्भावर त्यांचे राज्य होते असे कळते. गौतमी पुत्र सातकर्णी यांची ताब्यांची नाणी गुजरातेत मोठया प्रमाणात सापडलेली आहेत. त्यावरुन त्यांची सत्ता गुजरातपर्यंत होती, असे दिसून येते. जबलपूरच्या परिसरात सुध्दा सातवाहनांची नाणी सापडली आहेत.

गौतमीपुत्र, वशिष्ठीपुत्र पुळमावी आणि यज्ञश्री सातकर्णी यांनी निरनिराळया छापांची नाणी काढली होती. गौतमीपुत्राने इ.स. १०० च्या सुमारास क्षत्रपांनी जिंकलेल्या प्रदेश पुन्हा जिंकून नहपानाच्या चांदीच्या नाण्यांवर आपल्या नावाने पूनर्मुद्रांकन केले आणि ती नाणी व्यवहारात आणली. याप्रकारची तेरा हजार नाणी नाशिक जिल्हयातील जोगळटेंबी येथे सापडली. विशिष्ठीपुत्र सातकर्णीने दर्शनी भागी स्वतःचे शिर्ष असलेले चांदीचे नाणे प्रचारात आणले. पुळुमावी आणि यज्ञश्री यांच्या एक प्रकारच्या तांब्याच्या नाण्यावर दर्शनी भागी दोन शिडाचे जहाज आहे. ते सागरी जहाज असून, तत्कालीन रामन साम्राज्याशी असलेल्या व्यापाऱ्यांचे निदर्शक आहे. काही नाण्यांवर बोधीवृक्ष, नंदिपाद, हत्ती, स्वस्तिक ही चिन्हे आहेत. काहींवर सिंह व बोधीवृक्ष ही चिन्हे आणि ब्राम्ही अक्षरांत राजाचे नांव आहे. निरनिराळया सातवाहन राजांची शिशांची नाणी आंध्रप्रदेशात सापडली आहेत. त्यात पर्वत, घोडा, हत्ती, चैत्य, उज्जयिनी चिन्ह इ. चिन्हे आणि राजांची नावे आढळतात.

नेवासे (जि. अहमदनगर) येथील उत्खननात सातवाहन नाव लेखात असलेली नाणी सापडली आहेत. स्तरशास्त्राच्या पुराव्यावरुन ती इ.स.पूर्व तिसऱ्या दुसऱ्या शतकातील असल्याचे पुरातत्वज्ञांचे मत आहे. एकंदरीत पुराव्यांचा विचार करता, ही सातवाहनांची अतिप्राचीन नाणी ठरतात. त्यामुळे सातवाहन राजकुलाचा मूळ पुरुष सातवाहन याची नही नाणी असावीत असे मानले जाते.

राज सिमूक (इ.स.पू२३५ ते २१३) हा सातवाहन घराण्याचा आद्य राजा होता. मौर्याचे सर्वस्व झुगारुन देवुन त्याने आपले स्वतंत्र राज्य स्थापन केले. त्यानंतर त्याचा धाकटा भाऊ कृष्ण हा राजा झाला. त्याने १८ वर्ष राज्य केले (इ.स.२१२ ते १९५) त्याचा एक कोरीव लेख नाशिम येथील पांडव लेण्यात आहे. सिमुक आणि कृष्ण यांची नाणी मात्र अद्याप सापडलेली नाहीत.

पहिला सातकर्णी (इ.स.१९४-१८५) :-

सातवाहन राजवंशातील हा सार्वभौम राजा होता. त्याने वऱ्हाड, मालवा इत्यादी प्रदेश आपल्या राज्यास जोडले होते. त्यांच्या पराक्रमाची गाथा त्याची राणी नागनिका हिच्या नाणेघाट शिलालेखातून मिळते. सिरी सातस असा लेख असलेली नाणी ही पहिल्या सातकर्णीचे होत. या नाण्यावरील अक्षरे नाणेघाट येथील लेखाशी मिळती जुळती आहेत. त्याची हत्ती छाप, उज्जैनचिन्ह छाप, बैलछाप, पुरुषछाप आणि सिंहछाप अशी पाच छापांची नाणी मिळाली आहेत.

१. हत्तीछाप नाणी :-

या नाण्याच्या दर्शनी बाजुवर हत्ती उभा आहे, त्याचे तोंड डावीकडे व काही नाण्यावर वृक्ष, त्याभोवती कठडा, चैत्य, स्वस्तिक, नदी, मासे इत्याद असतात. मागील बाजुवर उज्जैनचिन्ह किंवा वृक्ष त्याभोवती कठडा किंवा उभ्या पुरुषाची आकृती त्यांच्या हातात दंड असतो, लेख रत्रो सिरी सातस असा कोरला असतो.

२. उज्जैन चिन्ह छाप :-

या छापाच्या नाण्याच्या दर्शनी बाजुवर उज्जैन चिन्ह, त्यावर चंद्रकोर किंवा डावीकडे पुरुषाची आकृती असते, त्यावर रत्रोसिरी सातिस असा लेख असतो. मागील बाजुवर तीन कमानीचा चैत्य, वृक्ष, त्याभोवती कठडा, नदी मासे इ. उमटविलेली असतात किंवा काही नाण्यावर हत्ती, स्वस्तिक, वृक्ष इ. असतात.

३. बैल छाप :-

या नाण्यावर दर्शनी बाजुवर बैल उभा, तोंड डावीकडे व लेख असतो. मागील बाजुवर वेदिकेतील वृक्ष असतो.

४. पुरुष छाप :-

या नाण्याच्या दर्शनी बाजुवर मानुस उभा व लेख आणि मागील बाजुवर उज्जैन चिन्ह असतो.

५. सिंह छाप :-

दर्शनी बाजूवर मध्यभागी स्वस्तिक, खाली सिंह व लेख रत्रो सिरी सातकणीस आणि मागील बाजुवर उज्जैन चिन्हे उमटविले असते.

वर वर्णिलेली सातकर्णीची नाणी भिन्न आकाराची आणि भिन्न धातूंची आहेत. त्यात तांबे, शिसे, पोटिन, ब्राँझ इ. नाणी आहेत. ती चौकोणी, चौरस, गोल आकाराची आहेत. त्याच्या वजनातही फरक आहे. काही तांब्याच्या नाण्यांचे वजन सुमारे ५० ग्रेन्स असून, सर्वात भारी नाणी शिशांची आहेत. त्यांचे जास्तीत जास्त वजन २१८ ग्रेन्स आहे.

दुसरा सातकर्णी :-

सातकर्णीनी नंतर दुसरा सातकर्णी गादीवर आला. त्याने दिर्घकाळ (इ.स.पूर्व १६६-१११) राज्य केले. सांची येथील महास्तुपाचे तोरण त्याच्याच कारकीर्दीत कोरले गेले. त्याची नाणी दर्शनी भागाव, हत्ती, सिंह छाप असलेली आणि लेख रत्रोसिरी सातकनिस असलेली आणि मागील बाजुवर वृक्ष त्याच्या भोवती वेदिका किंवा उज्जैनचिन्ह, त्यावर त्रिरत्न इत्यादी छापाची नाणी मिळाली आहेत. ही नाणी पोटीन आणि तांब्याची आहेत. ती आकाराने गोल व चौकोणी आहेत. त्यातील सर्वात हलके नाणे ८८ गेन्सचे असून, अर्थात वजनी नाणे १८१ ग्रेन्सचे आहे.

दुसऱ्या सातकर्णीनंतर लंबोदर नावाचा राजा राज्यावर आला. त्याचे नाव असलेले नाणी अद्यापी सापडली नाहीत. परंतु हत्ती व उज्जैनी छापाची व सिरी सातवाहनस असा लेख असलेली नाणी त्याची असल्याचे काही विव्दानाचे मत आहे. त्यानंतर त्याचा पुत्र अपिलक राजा झाला. त्याचे अलिकडेच तन्हाळा (जि. अकोला) येथील नाणे निधीत एक तांब्याचे नाणे सापडले आहे. त्या नाण्याच्या दर्शनी भागावर हत्ती व वर नंदीपाद चिन्ह व लेख रत्रो सिव सिरी सापीलकस असा आहे. मागील बाजु अस्पष्ट असून, प्रस्तुत नाणे पोटिनचे आहे. त्याचे वजन ६५ ग्रेन्स आहे.

मेघस्वाती :-

अपिलकानंतर मेघस्वातीने राज्य केले. त्याचे नाणे आंध्र प्रदेशातील सागर किनारपट्टीच्या भागात सापडले आहे. या नाण्याच्या दर्शनी भागावर घोडा उभा व लेख ध........ सदस असा आहे आणि मागील बाजु अस्पष्ट आहे. हे नाणे चौरस आकाराचे असून, शिशाचे बनविलेले आहे.

हाल (इ.स.२० ते २४) :-

सातवाहन घराण्यात हाल हा एक थोर राजा होऊन गेला. तो विद्या आणि कला यांचा प्रेमी होता. गाथा सप्तशति लिलावाई इत्यादी प्राकृत ग्रंथ त्याच्या काळात रचले गेले. तसेच वृहत्कथा लिहिणारा गुणाठयही त्याच्याच काळात होऊन गेला. हालाच्या कारकिर्दीत महाराष्ट्री प्राकृत भाषा समृध्द झाली. हालाचे काही नाणे हैद्राबाद येथील श्री हीसमुझ कौस यांच्या संग्रही आहे. त्याच्या नाण्याच्या दर्शनी बाजुवर तीन कमानीचा चैत्य, त्याच्यावर चंद्र कोर लेख सतिस किंवा तिस अशी अक्षरे असून, मागील बाजुवर उज्जैन व सत ही अक्षरे आहेत.

(प्रस्तुत नाण्यावरील लेखात दिलेली सत आाि सप्त किंवा सात ही नावे हाल या शब्दाची रुपे आहेत. इण्डो-आर्यन भांषामध्ये स चा ह होतो, शिवाय त चा ह होतो.)

गौतमीपुत्र सातकर्णी :-

सातवाहन राजवंशातील हा अत्यंत थोर आणि बलाढय राजा होता. त्याचे दिग्विजयाचे वर्णन नाशिक येथील लेण्यातील एका लेखात आढळते. त्याच्या कारकिर्दीत सातवाहनांची सत्ता उत्तरेस माळवा आाणि पूर्व-पश्चिम किनाऱ्यावर पसरलेली होती. गौतमीपुत्राने फार मोठया प्रमाणात वैशिष्टयपुर्ण नाणी काढली. ती त्याच्या राज्याच्या निरनिराळया प्रदेशात सर्वत्र सापडली आहेत. त्याच्या नाण्याचे प्रचंड निधी वऱ्हाडात तऱ्हाळा (जि. अकोला) आणि नाशिक जिल्हयातील जोगळटेंबी या गावी सापडले. त्याची काही नाणी क्षत्रप नरेश जहपानाचा पराभव केल्यानंतर त्याच्या चांदीच्या नाण्यांवर आपला छाप मारुन ती नाणीही त्याने आपल्या राज्यात प्रचलित केली. याशिवाय तीन कमानींचा, सहा कमानींचा, दहा कमानींचा आणि भरवी कमानीचा चैत्य छाप नाणी, हत्ती छाप, घोडा नाणी काढली होती.

चैत्यछाप नाणी :-

या नाण्याच्या दर्शनी भागावर चैत्य व एक नागमोडी रेषा किंवा चंद्रकोर किंवा स्वस्तिक व लेख सतकणस रजो गौतमीपुत्र असतो आणि मागील बाजुवर उज्जैनचिन्ह असतो.

हत्ती छाप नाणी :-

या नाण्याच्या दर्शनी भागावर सजविलेल्या किंवा न सजविलेला हत्ती व लेख रञो सिरी सतकणिस किंवा रत्रो गौतमीपुतस सिरी असा असतो. मागील बाजुवर उज्जैन चिन्ह किंवा नंदीपाद चिन्ह असतो.

सिंह छाप नाणी :-

दर्शनी बाजुवर सिंह उभा, जबडा उघडलेला, त्याच्या मागे वृक्ष आाणि लेख गौतमीपुतस असतो मागील बाजुवर सहा कमानीचा चैत्य, प्रत्येक कमानीत बिंदु आणि चंद्रकोर असते.

घोडा छाप नाणी :-

दर्शनी बाजुवर घोडा उभा, वर चंद्रकोर आणि लेख रत्रो गोतमीपुतस सतकणस असा असतो. मागील बाजूवर उज्जैनचिन्ह असते.

वर वर्णीलेली नाणी सर्व साधारणपणे शिशाची असून, आकाराने गोल आहेत. काही नाणी पोटीनची सुध्दा आहेत. परंतु चांदीची नाणी अद्याप उपलब्ध झाली नाहीत.

दुसरा पुळमावी (इ.स. ९६ ते ११९) :-

गौतमीपुत्रानंतर त्याचा पुत्र पुळमावि राजा झाला. त्याच्या कारकिर्दीत सातवाहनांचे साम्राज्य परमोच्च बिंदुला पोहोचले होते. त्याची नाणी मोठया प्रमाणात सापडली आहेत. त्याने चांदीची नाणी काढली होती. त्याच्या

एका वैशिष्टयपुर्ण नाण्यावर दोन शिडांच्या जहाजाचे चित्र आहे. हे नाणे कोरोमंडळ समुद्र किनाऱ्याच्या प्रदेशातील आहे. आग्नेय आशियातील भारतीय वसाहती पुळुमाविच्या काळात सुरु झाल्या, असे काही इतिहासकारांचे मत आहे. त्याची नाणी, तीन कमानीचा, दहा कमानींचा चैत्य छाप, हत्ती छाप, सिंह छाप, घोडा छाप, अर्धपुतळा छाप, जहाज छाप आणि चक्र छाप इत्यादी छापांची नाणी होती.

चैत्य छाप नाणी :-

दर्शनी बाजुवर तीन किंवा दहा कमानीचा चैत्य, त्यावर चंद्रकोर व लेख रत्रो वसिष्ठीुतस सिरी...... विस असतो. मागील बाजुवर उज्जैन चिन्ह असतो.

हत्ती छाप नाणी :-

दर्शनी बाजूवर हत्ती व लेख सिरी पुळमाविस आणि मागील बाजुवर उज्जैन चिन्ह असतो.

सिंह छाप नाणी :-

दर्शनी बाजुर सिं उभा आणि लेख सिरी पुळमाविस आणि मागील बाजुवर उज्जैन चिन्ह असतो.

घोडा छाप नाणी :-

दर्शनी बाजुवर घोडा उभ, त्याचे तोंड डावीकडे, त्याच्या वरच्या बाजुस काही चिन्हे लेख पुळमाविस रत्रो मागील बाजुस सहा कमानीचा चैत्य, प्रत्येक कमानीत बिंदु, डावीकडे वृक्ष असतो.

अर्धपुतळा छाप नाणी :-

दर्शनी बाजुवर राजाचा अर्धपुतळा, डोक्यावर मुकुट, लेख सिरी वसिठपुतस मागील बाजुस सहा कमानीचा चैत्य, उजवीकडे उज्जैन चिन्ह, दोहोंच्यामध्ये सुर्य व चंद्रकोर असते.

जहाजछाप नाणी :-

दर्शनी बाजुवर दोन शिडांचे जहाज, लेख सिरी पुळुमावस आणि मागील बाजुवर उज्जैन चिन्ह असतो.

चक्र छाप नाणी :-

दर्शनी बाजुवर बारा आल्या असलेले चक्र, लेख रत्रो वासिठीपुतस सिरी पुळुमाविस आणि मागील बाजुवर उज्जैन चिन्ह असतो.

वर वर्णिलेली पुळुमाविची नाणी तांब्याची, शिशांची व पोटिनची आहेत. ती आकराने गोल आहेत. पुळुमाविची काही चांदीची नाणीही उपलब्ध झाली आहेत.

चौथा सातकर्णी (इ. स. १२० ते १२९) :-

दुसऱ्या पुळुमाविनंतर सिरी सातकर्णी गादीवर आला. वायुपुराणात त्याने २९ वर्ष राज्य केल्याचा उल्लेख मिळतो. त्याची अनेक नाणी सापडली आहेत. तऱ्हाळा (जि. अकोला) येथील नाणेनिधीत त्याची सहाशेवर नाणी सापडली. त्याची चांदीची नाणी क्षत्रपाच्या नाण्यांसारखी आहेत. त्याची हत्ती छाप, सिंह छाप, अर्धपुतळा छाप नाणी सापडली आहेत.

हत्ती छाप नाणी :-

या नाण्यांच्या दर्शनी बाजुवर हत्ती उभा, काही नाण्यांवर हत्तीवर माहुत बसलेला असतो. लेख रत्रो सिरी सातकणिस असतो. मागील बाजुवर उज्जैन चिन्ह असतो.

सिंह छाप नाणी :-

दर्शनी बाजुवर सिंह लेख रत्रो सिरि सातकणिस मागील बाजूवर उज्जैन चिन्ह, किंवा सहाकमानींचा चैत्य आणि त्यावर बिंदुची नक्षी व चंद्रकोर असतो.

चौथ्या सातकर्णीची वर वर्णन केलेली नाणी शिशाची असून, आकाराने गोल आहेत. ती प्रामुख्याने आंध्र प्रदेशातील कृष्णा आणि गोदावरी जिल्हयात सापडतात. याशिवाय काही चांदीची नाणी सापडली आहेत. या नाण्याच्या दर्शनी भागावर राजाचा अर्धपुतळा व लेख रत्रो वासिठी पुतस सिरी सातकणिस असतो. मागील बाजुवर सहाकमानींचा चैत्य, त्यावर चंद्रकोर, उज्जैन चिन्ह व त्यावर चंद्रकोर व खालच्या बाजुस एक नागमोडी रेषा असते. लेख अरहणस वाहिट्टी माणकस तिरु हातकणिस प्रस्तुत नाण्यांच्या मागील बाजुवरील लेख द्रविडी प्राकृतातील आणि ब्राम्ही लिपीतील आहेत. हे या नाण्यांची विशेषतः होय.

शिवश्री (इ.स. १५० ते १५६) :-

चौथ्या सातकर्णीनंतर शिवश्री पुळमावि गादीवर आला. त्याच्या कारकिर्दीत क्षत्रप-सातवाहन संघर्ष पुन्हा सुरु झाला. त्याची चैत्य छाप आणि हत्ती छाप नाणी मिळाली आहेत.

चैत्य छाप नाणी :-

दर्शनी बाजुवर तीन कमानीचा चैत्य, त्याच्याखाली नागमोडी रेषा, लेख - रत्रो वासिठीपुतस शिव सिरी पुळुमाविस मागील बाजुवर उज्जैन चिन्ह.

हत्ती छाप नाणी :-

दर्शनी बाजुवर हत्ती, कांही नाण्यांवर हत्तीच्या पाठीवर माहू, लेख रत्रो सिव सिरी पुळुमावि आणि मागील बाजुवर उज्जैन चिन्ह.

ही नाणी शिशाची असुन, आकाराने गोल आहेत. हत्ती छापाची काही नाणी पोटिनची आहेत. या राजाची नाणी प्रामुख्याने विदर्भात व आंध्र प्रदेशाच्या किनारपट्टीच्या भागात सापडली आहेत.

शक सातकर्णी :-

या राजाचे नांव पुराणात मिळत नसले तरी त्याची तऱ्हाळा (जि. अकोला) येथील नाणी नाणेनिधीस सापडली आहेत. ही नाणी सिंह छाप आणि हत्ती छापाची आहेत.

सिंह छाप नाणी :-

दर्शनी बाजुवर सिंह उभा, समोर वेदिकेतील वृक्ष लेख - सक सदस आणि मागील बाजुवर चौकटीत सहा कमानीचा चैत्य त्यावर बिंदु ओळ आणि चंद्रकोर असते.

हत्ती छाप नाणी :-

दर्शनी बाजुवर हत्ती उभा, लेख - रत्रो सिरि सक सातकणिस आणि मागील बाजुवर उज्जैन चिन्ह असते. या नाण्यांपैकी सिंह छापाची नाणी शिशाची असून, आकाराने चौकोणी आहेत. पंरतु त्याची हत्ती छापाची नाणी पोटिनचे असून, चौकोणी आकराचे आहेत.

यज्ञश्री सातकर्णी (इ. स. १६० ते १८९) :-

यज्ञश्री सातकर्णी हा एक अत्यंत सामर्थ्यवान व बलाढय राजा होऊन गेला. तो गादीवर येण्यापुर्वी सातवाहनाचा क्षत्रपाशी चालु असलेला संघर्ष संपलेला होता. त्याने मालवा आणि सौराष्ट्र हे प्रदेश क्षत्रपांकडुन परत जिंकुन घेतले. परंतु त्याच्या कारकिर्दीच्या अखेरीस सातवाहन साम्राज्याचा ऱ्हास सुरु झाला. आभीराने त्याच्या राज्याचा काही प्रदेश जिंकुन घेतला होता. त्यामुळे यज्ञश्री नंतर थोडयाच काळात सातवाहनांच्या साम्राजयाचा ऱ्हास झाला.

यज्ञश्रीने अनेक प्रकारची नाणी मोठया प्रमाणात काढली. त्याची नाणी महाराष्ट्रात सोपारा व खानदेश, गुजराथेत अमरेली व बडोदा, मध्यप्रदेशात विदिशा व त्रिपुरी, आंध्रप्रदेश आणि तामीळनाडुच्या किनरापट्टीच्या प्रदेशात सापडली आहेत. त्याची नाणी, तीन कमान, सहा कमान, दहा कमानीचा चैत्यछाप आणि भरीव चैत्य छाप, हत्ती छाप, जहाज छाप, सिंह छाप, अर्धपुतळा छाप असलेली नाणी सापडली आहेत.

चैत्य छाप नाणी :-

या नाण्याच्या दर्शनी बाजुवर तीन, सहा आणि दहा कमानीचा चैत्य किंवा भरीव चैत्य आणि लेख रत्रो गोतमीपुतस यत्र किंवा यण सातकणिस आतो मागील बाजुवर उज्जै चिन्ह असतो.

हत्ती छाप नाणी :-दर्शनी बाजुवर हत्ती काही नाण्यावर हत्तीवर माहुत असलेला, लेख रत्रो गोतमीपुतस सिरि यत्र सातकणिस असतो आणि मागील बाजुवर उज्जैन चिन्ह असतो.

घोडा छाप नाणी :-

दर्शनी बाजुवर घोडा उभा, त्यावर चंद्रकोर, लेख - रत्रो गोतमिपुतस सिरि यत्र सातकणिस आणि मागील बाजुवर उज्जैन चिन्ह असतो.

जहाज छाप नाणी :-

दर्शनी बाजुवर दोन शिडांचे जहाज, उजवीकडे मासा व खाली लेख रत्रो सामिस सिरि यत्र सातकणिस आणि मागील बाजुवर उज्जैन चिन्ह असतो.

सिंह छाप नाणी :-

दर्शनी बाजुवर सिंह उभा लेख सिरी यत्र आणि मागील बाजुवर उज्जैन चिन्ह असतो.

पुतळा छाप चांदीची नाणी :-

यज्ञश्रीने स्वतः पुतळा असलेली नाणी काढली होती. या नाण्याच्या दर्शनी भागावर राजाचा अर्धपुतळा व लेख - रत्रो गोतमिपुतस सिरि यत्र सातकणिस आणि मागील बाजुवर उज्जैन चिन्ह, त्यावर चंद्रकोर, डावीकडे सहा कमानीचा चैत्य, त्यावर चंद्रकोर, दोन्ही चंद्रकोरीच्या मध्ये सुर्य, लेख गोतमीपुतस यत्र हातक (नश) असा असतो.

काही विव्दानांनी या नाण्यांवरील चिन्हांचा अर्थ कालिदासाच्या रघुवंशातील एका श्लोकाशी जोण्याचा प्रयत्न केला आहे. ज्याप्रमाणे रघुची किती पार्वतावर, सातासमुद्रापलिकडे आणि पाताळलोकात व स्वर्गातही जाऊन पोहोचली, त्याप्रमाणे यज्ञश्रीची किर्तीही सगळीकडे पसरली होती.

विजय सातकर्णी (इ.स.१९०-९६) :-

यज्ञश्रीनंतर विजय सातकर्णी राजा झाला. त्याने सहा वर्ष राज्य केले. त्याची काही नाणी तऱ्हाळा (जि.अकोला) येथील नाणेनिधी मिळाली आहेत. त्याची हत्ती छापाची नाणी ज्ञात आहेत. या नाण्याच्या दर्शनी भागावर हत्ती उभा व लेख रत्रो सिरी विजय सातकणिस आणि मागील बाजुवर उज्जैन चिन्ह असतो. ही नाणी पोटिनची असून आकाराने गोल आहेत.

चंद्र सातकर्णी :-

वशिष्ठीपुत्र सिरि चंद्र सातकर्णी हा विजय सातकर्णीचा पुत्र, त्याने दहा वर्ष राज्य केले. याची नाणी आंध्र प्रदेशात, श्रीकाकुलम, गुंटुर आणि कृष्णा जिल्हयात सापडली आहेत. त्यावरुन त्याच्या काळात

सातवाहनाचे राज्य विस्तृत राहिले नव्हते व या साम्राज्याचा ऱ्हास सुरु झाला होता, हे स्पष्ट होते. त्याची चैत्य छाप, घोडा छाप आणि हत्ती छापाची नाणी आहेत.

चैत्य छाप नाणी :-

दर्शनी बाजुवर तीन कमानीचा चैत्य व लेख रत्रो वासिठिपुतस सिरी चंद्र सतस आहे आणि मागील बाजुवर उज्जैन चिन्ह असतो.

घोडा छाप नाणी :-

दर्शनी बाजूवर घोडा, त्याच्यापुढे वेदी व लेख रत्रो सिरि चंद्र सतस आहे आणि मागील बाजुवर उज्जैन चिन्ह असतो.

हत्ती छाप नाणी :-

दर्शनी बाजुवर हत्ती उभा लेख सिरि चंद्र सातकणिस आहे आणि मागील बाजुवर उज्जैन चिन्ह असतो. ही नाणी शिशाची असुन आकाराने गोल आहेत.

चौथा पुळमावि (इ.स.२०६ ते ९२४) :-

चंद्र सातकर्णी नंतर चौथा पुळमावि गादीवर आला. पुराणातील सातवाहन राजांच्या यादीतील हा शेवटचा राजा होय. याची नाणी अकोल जिल्हयातील तऱ्हाळा येथील नाण ेनिधीत मिळाली आहेत. त्याची फक्त हत्ती छाप नाणी सापडली असुन, या नाण्याच्या दर्शनी भागार हत्ती उभा व लेख रत्रो सिरि पुलुहामाविस असतो आणि मागील बाजुवर उज्जैन चिन्ह असतो, ही नाणी पोटिन धातूची असून, आकाराने गोल आहेत.

पुराणात हा शेवटचा राजा म्हणुन उल्लेख असला तरी याशिवाय काही सातवाहन राजांची नावे त्याच्या नाण्यामुळे ज्ञात झाली आहेत. ती पुढील प्रमाणे आहेत.

स्कंद सातकर्णी :-

या राजाची नाणी तऱ्हाळा येथील नाणेनिधीस मिळाली असुन ती पोटिनची आहेत. त्याच्या नाण्याच्या दर्शनी बाजुवर हत्ती व लेख रत्रो सिरि स्कंद सातकणिस व मागील बाजुवर उज्जैन चिन्ह आहे.

रुद्र सातकर्णी :-

याची नाणी चैत्य छाप व हत्ती छापाची असून, त्यावर लेख पुतस सिरि रुद्र सातकणिस असुन मागील बाजुवर उज्जैन चिन्ह आहे. ही नाणी शिशाची असुन आकाराने गोल आहेत.

कुंभ सातकर्णी :-

या राजाची हत्ती छापाची नाणी मिळाली असून, दर्शनी भागी हत्ती व लेख रत्रो सिरि कुंभ सातकणिस आणि मागील बाजूवर उज्जैन चिन्ह असतो. ही नाणी पोटिन धातुची असून, आकाराने गोले आहेत.

कर्ण सातकर्णी :-

याची नाणी हत्ती छापाची असून, दर्शनी भागी हत्ती व लेख रत्रो सिरि कण सातकणिस असतो मागील बाजुवर उज्जैन चिन्ह असतो. ही नाणे पोटिनचे असून, आकाराने गोले आहेत.

कौशिकीपुत्र सातकर्णी :-

याची नाणी तांब्याची, पोटिनची आणि शिशाची आहेत, त्यापैकी तांब्याची नाणी चौकोणी असून, पोटिनची व शिशाची गोल आहेत. या नाण्याच्या दर्शनी भागी हत्ती उभा. त्याच्या वरच्या बाजुस त्रिरत्न, त्रिकोणी शिर्ष असलेला दाजदंड आणि काहीवर स्वस्तिक व लेख रत्रो सिरि कोसिकी पुतस आणि मागील बाजूवर उज्जैन चिन्ह असतो.

सातवाहनांची नाणी प्रामुख्याने शिशाची आहेत. परंतु त्यांनी तांब्याची, पोटिनची आणि चांदीची नाणीही काढली होती. त्यांची शिशाची नाणी प्रामुख्याने आंध्र प्रदेशात सापडतात. सर्वसाधारणपणे त्यांची नाणी आकाराने गोल, चौरस आणि चौकोणी आहेत. त्यांच्या वजनात मात्र खुपच फरकत आढळतो. सुमारे ३० ग्रेन्सपासून ते २५० ग्रेन्सपर्यंत निरनिराळया वजनांची ही नाणी आहेत. त्यांची चांदीच्या नाण्यांची प्रेरणा क्षत्रपांच्या नाण्यावरुन घेतली. ही नाणी आकाराने आणि वजनाने क्षत्रपांच्या नाण्यांसारखी आहेत. क्षत्रपांची चांदीची नाणी त्यांनी इन्डो-ग्रीक राजांच्या चांदीच्या हेमिड्रॅक्मावरुन तयार केली होती, सातवाहनांची चांदीची नाणीही त्याच प्रकारची आहेत.

वरील वर्णनावरुन सातवाहनांची नाणी किती वैशिष्टयपुर्ण होती याची कल्पना येते. त्यांच्या नाण्यांमुळे त्यांच्या इतिहास लिहिण्यास अत्यंत मोलाची मदत होते. निरनिराळया पुराणांतुन अनेक सावाहन राजांची नावे दिलेली असली तर त्यांचे ऐतिहासिकत्व केवळ त्यांचे लेख आणि नाणी त्यांच्या पुराव्यांवरुन सिध्द होते. पुराणात ज्यांची नावे नाहीत आणि ज्यांचे कोरीव लेखही उपलब्ध नाहीत अशा काही सातवाहन राजांची नाणी उपलब्ध झाल्यामुळे सातवाहनांच्या इतिहासावर महत्वाचा प्रकाश टाकला गेला. परंतु सातवाहनांच्या इतिहासात अद्यापि अनेक कुटस्थळे आहेत. ती सोडविण्यासाठी नाण्यांसारख्या विश्वसनिय पुराव्यांची आवश्यकता आहे.

सातवाहन आणि पैठण :-

सातवाहनांनी दक्षिणेचा इ. स. पू. २३० ते इ. स. २३० असा सुमारे ४६० वर्ष राज्यकारभार केला. हया ४६० वर्षातील चार शतके पैठण हे त्यांच्या राजधानीचे शहर होते. या काळात पैठणची जागतिक स्तरावरील

शहरात गणना होत असे. पैठण म्हणजे दक्षिण भारतातील एक नामांकीत बाजारपेठ होती. येथे दररोज लक्षावधी कार्षपनाची उलाढाल होत होती. देशो-विदेशीचे राजदुत येथे राहत असत. पैठण ते रोम (इटाल) असे थेट व्यापारी संबंध निर्माण झालेले होते. पैठणच्या रेशमी वस्त्रांनी व पैठणींने रोमची सर्व बाजारपेठ काबीज केलेली होती. रोमच्या संपत्तीचा ओघ मराठवाडयाकडे येऊ लागता. तेंव्हा रोमच्या राजसभेला प्रतिबंधात्मक तरतुदी करण्याची गरज भासू लागली. पैठणला सातवाहनांनी आंतरराष्ट्रीय स्तरावर नेऊन पोहचवले. रोमचे मणी, मुर्ती, खापरे आणि नाणी पैठणच्या उत्खननात मोठया प्रमाणात सापडलेली आहेत. रोमन युवतीचे चित्र असलेला दगडी ठसा पैठण येथे मिळाला. पैठणचे मणी, गोमेद, वस्त्रांचे अवशेष रोमध्ये सापडतात. यावरुन राम आणिम मराठवाडयातील पैइण यांचे किती घनिष्ठ व्यापारी संबंध निर्माण झाले होते याची खात्री पटते.

सातवाहनांची राजधानी असलेल्या पैठणच्या राजांचा प्रशस्त राजवाडा, प्रशस्त सभागृह, उत्तुंग इमारती, इष्ट देवतांची मंदि आणि मोठमोठी उद्याने असल्याचे तत्कालीन साहित्यावरुन कळते. या शहरातील व्यापारी अतिशय श्रीमंत व दानशूर होते. या व्यापाऱ्यात मितदेव आणि संघिकपुत्र हे दोन व्यापारी प्रमुख होते. या दोघांनी पितळखोऱ्याची लेणी निर्माण करण्यासाठी मोठी रक्कम दानांमध्ये दिलेली होती. याची नोंद या लेणीलेखात करण्यात आलेली आहे.

एकुण गोदावरी नदीचे नैसर्गिक संरक्षण, सुपित जमीन, पाण्याची मुबलक उपलब्धता, राजाचा उदार दृष्टिकोन आणि दिर्घकाळ सातवाहन साम्राज्याची राजधानी अशा वेगवेगळया कारणांनी पैठणचा सतत उत्कर्ष होत राहिला. उद्योग व व्यापारात एक प्रमुख शहर म्हणुन ते प्रसिध्द पावले. सातवाहनांच्या उत्तरार्धात मात्र हया शहराला अत्यंत खडतर परिस्थितीत वाटचाल करावी लागली. कारण पश्चिमी क्षत्रपाने पैठणवर वेळोवेळी हल्ले करुन पैठणला अनेक वेळा लुटुन उध्दस्त केले. त्यामुळे अखरेच्या काळात सातवाहनांनी आपली राजधानी आंध्रात हलविली. सातवाहनांच्या पतनाबरोबर पैठणचे व्यापारी व आर्थिक महत्व कमी झाले. पुर्वीचे वैभव नाहीसे झाले.

सातवाहनांनंतर वाकाटक, बदामीचे चालुक्य, राष्ट्रकुट, कल्याणीचे चालुक्य आणि यादव अशा राजवटी पैठण परिसरात नावारुपास आल्या आणि पैठणचे महात्म्य पुन्हा उदयास आले. कारण वरील सर्व राजांनी पैठवणचे महत्व ओळखुन पैठणचे श्रेष्ठत्व अबाधित ठेवण्याचा प्रयत्न केला. यासाठी काही प्रमुख गोष्टी कारणीभुत ठरतात. १) अनेक धर्मीय पंडित, विव्दानांचे वास्तव्य येथे असल्यामुळे पैठण तीर्थक्षेत्र बनले. २) अनेक महत्वाच्या अद्योगधंद्याची येथे परंपरा होती (पैठणी, रेशमी वस्त्रे) ३) पैठण एक ज्ञानदानाचे केंद्र बनले होते.

उपरोक्त कारणामुळे सातवाहनांच्या अस्तानंतरही पैठणचे श्रेष्ठत्व किंवा महत्व टिकुन होते.

२) भोकरदन :- सातवाहनकालीन अनेक प्रगत उद्योग केंद्रात भोकरदनचा समावेश होतो. भोकरदन (जि. जालना) हे प्राचीनकाळी भोगवर्धन हया नावाने ओळखले जात होते. या शहरात व्यापारी पेठा किंवा धार्मिक ॿानदानाची केंद्र असल्याचे पुरावे उलब्ध नाहीत किंवा हे शहर राजकीयदृष्टयाही तेवढे महत्वाचे नव्हते. तर भोकरदन म्हणजे सातवाहन कालीन अनेक कलात्मक वस्तू निर्माण करण्याचे प्रमुख केंद्र होते. इ.स. १९७३ साली भोकरदनचे उत्खनन करण्यात आले तेंव्हा येथे दोन हस्तिदंतीच्या कलाकुसरीने युक्त अशा मूर्ती सापडल्या त्या येथेच निर्माण केलेल्या आहेत. त्याच बरोबर शहरातील काही वसाहतीमध्ये असंख्य हस्तीदंतीचे तुकडे मिळालेले आहेत. त्यावरुन ही वसाहत कलाकुसर करणाऱ्या कलाकारांची असावी असे अनुमान काढले जाते.

भोकरदन शहर सातवाहनपूर्वकाळात अस्तित्वात होते की नाही याबद्दल ठोस पुरावा उपलब्ध ाहीत. त्यामुळे हे शहर सातवाहनकाळातच उदयास आले होते असेच म्हणावे लागेल. भोकरदनच्या रहिवाशांनी सांचीच्या स्तूपाला आर्थिक मदत केलेली आहे. त्याचा उल्लेख सांचीच्या लेखात करण्यात आलेला आहे. त्यात भोकरदनला भोगवडणक असे म्हटलेले आहे. यावरुन भोकरदन येथील रहिवाशांमध्ये बौध्दांचे प्रमाण जास्त आवे असे डॉ. रा. श्री. मोरवंचीकर यांचे मत आहे.

भोकरदनच्या उत्खननात निवासस्थाने व त्यांच्या वसाहती सातवाहनकालीन इतर नगरासारख्याच आहेत. येथील घराचा पाया अतिशय रुंद आहे. तो पांढऱ्या मातीचा चिखल आणि गोटे यांनी भरुन घेतलेला आहे. चिलख व गोटयाच्या पायावर भाजलेल्या विटांनी बांधकाम केलेले आहे. बांधकामासाठी ज्या विटा वापरलेल्या आहेत. त्यांचा आकार ५३ से.मी. लांबी, २८ से.मी. रुंदी तर जाडी ८ से.मी. एवढा आहे. सर्व बांधकाम चिखलात झालेले आहे. घराच्या भिंतीत छताला लाकडे खुपसून त्यावर छत लादलेले आहे. घरात जमीन बडवून घुमस केलेले आहे. घरातील सांडपाणी गटारापर्यंत आणुन सोडलेले आहे. येथील बहुसंख्य घरात मातीच्या चुली आहेत. चुलीबरोबर येथील काही घरात मातीने बांधलेल्या भट्टया आहेत. हे त्यांच्या व्यवसायाचे प्रतिक आहेत. प्रत्येक घरात पाणी साठवण्यासाठी रांजणासारखे मोठेमोठे जलकुंभ आहेत. येथील उत्खननात आणखी एक वस्तू सापडलेली आहे ती म्हणजे धातू वितळण्यासाठी पक्या बुडाची अंतरवक्र गोलाकार असलेली आणि त्यावर काचेचा लेप दिलेली आहे. डॉ. मोरवंचीकर हया वस्तुला मुशी म्हणतात. ही वस्तु म्हणजे येथील कालकाराचे एक साधन असावे. अनेक घरात नाणी बनविण्याचे साचेही मिळालेले आहेत. यावरुन येथील लोकांच्या व्यवसायाची कल्पना येते.

वरील सर्व प्राप्त अवशेषावरुन भोकरदन येथील नागरिकांचा धातुकाम करणे, वेगवेगळया धातुपासुन मणी तयार करणे आणि हस्तिदंतावर बारीक कलाकुसर करणे इत्यादी क्लिष्ट स्वरुपाचा उद्योग होता हे लक्षात येते. हस्तिदंतपासुन मणी, बांगडया फासे, बाहुल्या आणि स्त्रीमुर्ती बनविल्या जात असे. म्हणजे हे शहर तत्कालीन कारागिरांचे उद्योग केंद्र म्हणुन ओळखले जात होते. भोकरदन येथील वस्तु भडोच मार्गे परदेशाला पाठविल्या जात असे. तर पैठण मार्गे इतर शहरात म्हणजे कोल्हापूर, तेर, नाशिक, जुन्नर इत्यादी शहरात पाठविले जात असावे अशा प्रकारे भोकरदन एक सातवाहनकालीन नावाजलेले कलाकेंद्र होते. या शहराची निर्मिती सातवाहनकाळातच झाली आणि सातवाहनांच्या ऱ्हासाबरोबर हया शहराचाही कारागीर, कलाकार इतरत्र निघुन गेले आणि हे शहर ओस पडले. म्हणजे प्रतिकुल परिस्थितीत हे शहर टिकु शकले नाही.

अशा प्रकारे सातवाहनकालीन अनेक प्रमुख शहरात किंवा उद्योग केंद्रात भोकरदनचा प्रामुख्याने समावेश होत असे. भोकरदन शहराचे सर्वात महत्वाचे वेगळेपण म्हणजे भोकरदन येथे निर्माण केलेली एक अतिशय कलात्मक पध्दतीने बनविलेली स्त्रीमुर्ती इ. स. १९१३ साली इटलीमधील पाँपेई नावाच्या ऐतिहासिक शहराच्या उत्खननात सापडली आहे. या मुर्तीच्या निर्मितीचा काळ इ.स.पू. चे पहिले शतक ते इ.स. चे पहिले शतक असावा. म्हणजे ही स्त्रिमुर्ती सातवाहनकालीन आहे. यावरुन मराठवाडयातील भोकरदन आणि इटालीतील पाँपेई हे शहर सातवाहन काळात एकमेकांना जोडलेले आहे. व्यापाराप्रमाणे इतरही बाबींची देवाण-घेवाण होत होती.

अशा प्रकारे भोकरदन म्हणजे दक्षिण भारतातील प्राचीन काळी प्रसिध्द असलेले स्थळ होय. हे शहर पैठण ते उज्जैनी या महामार्गावरील एक प्रमुख उद्योग केंद्र असल्याने या शहराचा खूपच विकास घडुन आला.

तेर :-

ते हे ठिकाण मराठवाडयातील उस्मानाबाद शहरापासून ईशान्येला फक्त १८ कि.मी. अंतरावर आहे. हे शहर तेरणा नदीच्या किनाऱ्यावर वसलेले आहे. तेर हे शहर आज आकारमानाने लहान वाटत असले तरी त्या काळी त्याचा खुप विस्तार झालेला होता. पेरिप्लस च्या लेखकाने दक्षिणेतील दोन शहराबद्दल फारच मौलिक माहिती लिहिलेली आहे. त्यातील पहिले शहर म्हणजे भडोच आणि दुसरे शहर म्हणजे तेर होय. तेरवरुन तलम कापड भडोच येथे पाठविले जात होते आणि भडोचवरुन तेच कापड पश्चिमात्य बाजारपेठेकडे रवाना होत असे. प्राचीनकाळी तेर तगर या नावाने ओळखले जात होते. या नावाशिवाय तत्कालीन साहित्यात तेरापूर, तराननगर, तगरुर अशीही या शहराची नावे होती.

सातवाहनकालीन उपराजधानीचा दर्जा प्राप्त होण्याइतपत महत्वाच्या शहराला तेर हे नाव का पडले? याबद्दल इतिहासकारात एकमत दिसून येत नाही काही इतिहासकार तगर फुलाच्या मुबलक उपलब्धतेवरुन हया शहराला तगर किंवा तेर हे नाव पडले असावे म्हणतात. पण हे मत अनेक इतिहासकारांनी फेटाळुन लावलेले आहे. त्यांचे मत असे की, बौध्द धर्मात थेर नावाचा एक पंथ आहे. सम्राट अशोक हा थेर पंथाचाच अनुयायी होता. त्याने आपले शिष्यगण किंवा अनुयायी दक्षिणेत पाठविले. त्या अनुयायांनी ज्या गावामध्ये बराच काळ वास्तव्य केले. त्यांच्या वास्तव्यावरुन त्या गावाला किंवा परिसराला थेर असे म्हणण्यात येऊ लागले. या थेर शब्दावरुनच तेर हा शब्द प्रचलित झालेला आहे हे मत आणि उत्खननात सापडलेले मोठया प्रमाणातील बौध्द भग्नावशेष याचा विचार केला असता दुसरे मत ग्राहय मनावे लागते. एकुण तेर हे थेर शब्दाचा अपभ्रंश होय. हेच मत डॉ. रा. श्री. मारवंचीकरांनीही मान्य केलेले आहे.

तेरची उत्खनने :-

इ.स.पू. तिसऱ्या शतकापासुन ते इ.स. च्या सतराव्या शतकापर्यंत तेरविषयी वेगवेगळया कालखंडात अनेक इतिहासकारांनी, लेखकांनी आपली माहिती किंवा अभिप्राय लिहिलेले आहेत. थोडक्यात तेर हे सातवाहनकाळात नावारुपास आलेले व प्रमुख बाजारपेठ असलेले महत्वाचे शहत होते. या शहराचा प्राचीनत्तम इतिहास जाणुन घेण्यासाठी १९०९ साली हेन्री कझिन्सने पाहणी केली. तर १९२९-३० साली निजाम सरकारच्या पुरातत्वीय विभागाने तेर येथील त्रिविक्रमाच्या मंदिराची पाहणी केली. स्वतंत्र भारताने १९५८ साली चाफेकर आणि बॅनर्जीच्या नेतृत्वाखाली पहिले उत्खनन केले. दुसरे उत्खनन १९६५-६६ साली डॉ. मोरेश्वर दीक्षित यांनी केले. तर तिसरे उत्खान डॉ. देव आणि डॉ. पथी यांच्या देखरेखीखाली झाले. या सर्व उत्खननात असंख्य अवोष हाती लागले आहेत. या उत्खननावरुन तेर येथेच एक खाली एक अशा चार वस्त्या असल्याचे निष्पन्न झालेले आहे. या चार वस्स्त्या इ. स. पू. चौथ्या शतकापासुन ते इ. स. तिसऱ्या शतकादरम्यानच्या आहेत. म्हणजे हे शहर सातशे वर्षात चार वेळेस वसवण्यात आलेले आहे. म्हणजे १००-१५० वर्षानंतर तेरणा नदीला महापूर आलेला असावा आणि त्या महापुरामुळे संबंध शहर गाढले गेले असावे. असे अनुमान केले तर ते चुकीचे ठरणार नाही.

उत्खननातील प्राप्त झालेली पहिली वस्ती किंवा पहिला थर म्हणजे मौर्यपुर्वकाळ होय. (इ.पू.चौथे शतक) या थरात आपणास केवळ मातीची भांडी व इतर अवशेष सापडले. दुसऱ्या थरात मौर्यकालीन अवशेष सापडले. यात उत्तरेकडील निळसर, काळी भांडी, खापरे सापडली. (इ.स.चे तिसरे शतक) या काळया झि ालयीदार मृदावशेषात रांजन, सांडपाण्याचे कूप आणि एक लाकडी चौकट सापडलेली आहे. ही सर्व

मौर्यकालाची साधने होत. तिसऱ्या थरात सातवाहनपुर्व काळाची माहिती देणारे अवशेष मिळाले. त्यात रंगीबेरंगी दगडाचे मणी सापडले, तर चौथ्या आणि शेवटच्या थरामध्ये सावतवाहनकाळाची माहिती देणारे समग्र पुरावे हाती आले. त्यात प्रमुख सातवाहन राजाची नाणी, मनी व चिनी मातीची भांडी, मानवी मूर्ती, इमारतीचे अवशेष, स्तुपाचे अवशेष, हस्तिदंतीच्या कलात्मक वस्तु इत्यांदीचा प्रामुख्याने समावेश आहे.

उत्खननातील सातवाहनकालीन अवशेष :-

स्तूप :-

स्तूप म्हणजे बौध्द लोकांची श्रध्द असलेले स्मारक होय. तथागत गौतम बुध्दाच्या किंवा इतर बोधीसत्वांच्या शारीरिक अथवा प्रातिनिधीक अवशेषावर स्तूप उभारले जातात. स्तूपात सर्वसाधारणपणे मेधी (जोते), अर्धअंडाकृती, हर्मिका, छत्रावली, ध्वजस्तंभ, तोरण आणि वेदिका इत्यादी घटक असतात. असाच स्तूप तेर येथे होता. त्याचे भग्नावशेष सापडलेले आहेत. तेरच्या स्तूपाचे प्रमुख वैशिष्ट म्हणजे-

१) स्तूपाचे पूर्ण बांधकाम विटांचे आहे.

२) स्तूपाचे बांधकाम चक्राकार पध्दतीने केलेले आहे.

३) स्तूपाचा व्यास ९५ फुट आहे.

४) स्तूपाचा दर्शनी भाग शिल्पांकित केलेला आहे.

५) स्तूपाच्या प्रदक्षिणापथाच्या मार्गावर फर्शी केलेली आहे.

६) स्तूपात पवित्र अवशेष ठेवलेला करंडक सापडला नाही मात्र विखुरलेले स्फटिक सापडले आहेत.

२) चैत्यगृह :-

इ.स. १९६८ च्या उत्खननामध्ये स्तूपापासून दीड मैल अंतरावर चैत्यगृहाचे अवशेष्ज्ञ सापडले. चैत्यगृह म्हणजे लेणीत दंडगोलाकृती निर्माण करुन त्याच्या मागील अर्धवर्तुळाकार जागेत स्तूपाची प्रतिकृती कोरलेली असे. थोडक्यात चैत्य म्हणजे डोंगरात कोरलेले स्तूपयुक्त प्रार्थनास्थळ होय. चैत्य म्हणजे चेतना देणारे ठिकाण. अशा हया चैत्याचे अवशेष तेर येथे सापडले आहेत. इतर ठिकाणी हे चैत्यगृह डोंगरात कोरलेले असतात त्याचीच प्रतीकृती आपणास तेर येथे मंदिरासारखी उभारल्याचे दिसून येते. हे चैत्य ९ मीटर लांब व साडेपाच मिटर रुंद आहे. चैत्यगृहात अर्धवर्तुळाकर सव्वामीटर व्यासाचा स्तूप आहे. स्तूपाभोवती प्रदक्षिणा घालण्यासाठी चौथरा निर्माण करण्यात आलेला आहे. अशा प्रकारचे बौध्द चैत्यगृह भारतात अपवादात्मकरित्या सापडतात. अशा प्रकारे स्तूपाचे अवशेष व अभिनव पध्दतीचे चैत्यगृह यांचा विचार केला असता तेर हे ठिकाण नामांकीत असे बौध्द केंद्र होते असे म्हटले तर अतिशयोक्ती होणार नाही.

३) त्रिविक्रम मंदिर :-

सध्या त्रिविक्रम हे विष्णुचे मंदिर समजली जाणारी वस्तु बौध्दधर्मियांचे चैत्यगृह होते. कालांतराने या बौध्द चैत्याचे रुपांतर हिंदुच्या त्रिविक्रमाच्या मंदिरात झाले. परंतु त्याची रचना, बांधकाम, आतील मांडणी याचा विचार केला असता ते बौध्द चैत्य असल्याचे इतिहासकारानी मान्य केलेले आहे. या चैत्यगृहातील स्तूप (गर्भगृह) ८ मीटर उंच व ४ मीटर रुंद एवढे आहे. हया चैत्याचे छत गजपृष्ठाकृती म्हणजे हत्तीच्या पाठीसारखे आहे.

या चैत्याचे पूर्ण बांधकाम विटा आणि चिखलांनी केलेले आहे. सर्व बांधकाम अतिशय कलात्मक पध्दतीने करण्यात आलेले आहे. चैत्यासमोर मंडळ उभारलेला आहे. पण तो नंतरचा आहे. म्हणजे बौध्द चैत्यगृहाचे हिंदु मंदिरात रुपांतर करण्याचा तो प्रयत्न असावा.

विटांनी बांधलेली बौध्द चैत्यगृहे संपुर्ण भारतात दोनच ठिकाणी सापडतात त्यातील पहिले तेर येथे तर दुसरे आंध्रप्रदेशातील चेझर्ला येथे. अशा प्रकारे भारतीय बौध्द वास्तुकलेतील अतिशय दुर्मिळ समजले जाणारे बांधलेले चैत्यगृह तेर येथे आढळले. हे सातवाहनकाळातील बौध्दांच्या भरभराटीचे एक प्रतिक होय.

४) हस्तिदन्ताच्या वस्तू :-

तेर येथील थोर इतिहासप्रेमी कै. रामलिंगप्पा खंडाप्पा लामतुरे आणि त्यांचे पुत्र भागवतप्पा या पितापुत्रांनी तेर येथील अनेक मौल्यवान अशा ऐतिहासिक वस्तुंचा संग्रह केलेला आहे. त्यांच्या संग्रहामुळेच तेरचा वैभवशाली इतिहास बोलका झाला. त्यांच्या संग्रहामध्ये हस्तिदंताच्या कलात्मक वस्तू, नाणी, दिवे, मातीच्या मूर्ती, शंखाच्या बांगडया, मणी तयार करण्याचे साचे, नाणी बनविणचे साचे आणि कर्णभूषण मुबलक प्रमाणात आहेत. त्यातील प्रमुख वस्तुची थोडक्यात माहिती पुढे दिली आहे

हस्तिदंतावर बारीक कलाकुसर करणारे कारागीर सातवाहन काळात प्रसिध्दीस पावलेले होते. ते हत्तीच्या सुळयावर नक्षीकाम करुन त्याच्या बाहुल्या, स्त्रीमुर्ती, आरशाच्या मूठी, स्त्रीच्या वेगवेगळया भावना व्यक्त करणाऱ्या प्रतिमा बनवित असे. यांना देशविदेशातही प्रचंड मागणी होती. तेर येथील हस्तिदंतीची स्त्रीमुर्ती साडेबारा से. मी. उंच आहे. तिचा सडपातळ बांधा, गुबगुबीत चेहरा, मोठे मोठे डोळे, सरळ धारधार नाक, मोजकेच अलंकार, कमरेभोवतीचा काहीसा ढिला वाटणारा मेखला, पारदर्शक कपडयातून दिसणाऱ्या मांडया आकर्षक केशरचना व कमरेत कचकुन उभे राहण्याची ढब हे सर्वच अप्रतिम वाटते. तत्कालीन कलाकाराच्या कौशल्याची जाणीव ही स्त्रीमुर्ती पाहिल्यानंतर कोणालाही येते.

अशा प्रकारची कलाकुसर भारतात विदीशा (मध्यप्रदेश) येथे होत होती. तोच वारसा सांगणारी मूर्ती तेर येथे सापडली आहे.

**५)	हाडाच्या वस्तु :-**

हस्तिदंताबरोबरच पशूच्या हाडावरही नक्षीकाम करुन त्यापासुन अनेक वस्तु बनविल्या जात होत्या. त्यातील दोन वस्तु तेर येथे सापडल्या आहेत. त्या दोन वस्तु म्हणजे डोळयात काजळ घालावयाची अनकुचीदार कांडी (अंजनशलाका) आणि दुसरी वस्तु म्हणजे केस विचरण्याची फणी. याशिवाय प्राण्याच्या फासळीच्या हाडावर चित्रप्रतिमा निर्माण केल्या जात होत्या. तसेच याच हाडपासुन विणकाम करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या सुया हे सर्व हाडापासून बनविलेल्या वस्तू लामतुरे यांच्या संग्रहालयामध्ये आहेत. हाडासारख्या ठिसूळ पदार्थावर कलाकुसरीचे काम करणे किती जिकीराचे होते. परंतु हेही या काळातील कलाकाराने अवगत केलेले होते.

**६)	रोमन खापरे :-**

तेर आणि रोमचा थैट संबंध निर्माण झाल्यामुळे रोमन प्रभावाची अनेक मातीची भांडी तर येथे निर्माण केली जात होती. अशा खापराचा रंग हा तांबडा असे. त्याचे बूड (भांडयाचे) चमकदार लाल असे. त्यावर वेगवेगळया प्रकाराचे नक्षीकाम तत्कालीन कुंभार करीत असे व त्यावर स्वतःच्या नावाचा व श्रेणीचा नामनिर्देश करीत असे. अशा परकीय प्रभावाची अनेक प्रकराची भांडी तेरमध्ये सापडतात. त्यात मॅगेरियन भांडी, अम्फोरा (मद्यकुंभ) याचा प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागेल. हा कुंभ चार फुट उंचीचा, निमुळत्या बुडाचा, मानेला दोन्ही बाजुंनी मुठी असलेला व गोल तोंडाचा आहे. त्यातूनच रोमचे मद्य आयात केले जात होते. यावरुन रोम व तेरचा किती घनिष्ठ संबंध होता, याची प्रचीची येते. कधी कधी तर ही भारतात बनविलेली मातीची भांडी रोमच्या कुंभाराने तर बनविली नाहीत? अशी शंका आल्याशिवाय राहत नाही.

७) दीप :-

तेरच्या उत्खननात अनेक आकराचे व प्रकाराचे मातीपासून निर्माण केलेले दिवे सापडलेले आहेत. त्यातील बहुतेक लामतुरे यांच्या संग्रहालयामध्ये आहेत. हे सर्व दीप परकीय प्रभावाचे आहेत. तेरमध्ये सापडलेले दिवे लंबगोलाकार (नारळी आकार) पध्दतीचे होते. लंबाराच्या एका टोकाल छिद्र ठेवण्यात आलेले आहे. त्यातून वात बाहेर काढुन तिला प्रज्वलित करणे अभिप्रेत होते. हे दिवे वेगवेगळया कलाकुसरीने युक्त असत. काही दिव्यावर मानवी प्रतिमा तर काही दिव्यावर बौध्द धर्माची त्रिरत्ने प्रतीकात्मक पध्दतीने तयार केलेली

आढळतात. काही दिव्याच्या छिद्राच्या टोकावर वात जळाल्याचा खुणा स्पष्टपणे आपली जाणीव करुन देतात. या दिव्याशिवाय काही प्रतिमादिवेही सापडलेले आहेत. तेही तेरचे एक प्रमुख वैशिष्ट म्हणावे लागेल.

वरील सर्व प्रमुख अवशेषाशिवाय छिद्रयुक्त तोटया तांब्याचा आरसा, अनेक सातवाहन राजांची नाणी, बनविणारा ठसा, मणी तयार करावयाचा ठसा किंवा उपकरणे, शिल्प बनविण्याचे साचे आणि बारीक नक्षीकाम करण्यासाठी आवश्यक असलेले रुळासारखे साचे तेरमध्ये उपलब्ध झालेले आहेत.

सारांशरुपाने आपल्याला असे म्हणता येईल की, सातवाहनकालीन तेर हे व्यापारीदृष्टया व उद्योगाच्या दृष्टिकोणातून फारच भरभराटीस आलेले शहर होते. येथील तलम कापड, मृंदभांडी, कलात्मक वस्तू आंतरराष्ट्रीय मान्यता पावलेल्या होत्या. वस्तुच्या उत्तम दर्जावरुन तेर येथे रोमन कलाकारांची एक स्वतंत्र वस्तीच असावी अशी अनेकांनी शंका उपस्थित केलेली आहे. तेरच्या वस्तूंचा प्रचंड खप होऊन जगातील संपत्तीचे तेर येथे केंद्रीकरण होत असावे. त्यातच पुलुमावी सातकर्णीचा उज्जैन नाणी बनविण्याचा उद्योग येथेच सुरु असल्याने तेर शहराला लाकडी तटबंदी बसविण्याची आवश्यकता तत्कालीन राजसत्तेला भासावी यातच तेरचे मोठेपण सामावलेले आहे.

अशा प्रकारे सातवाहनकालीन व्यापार आणि उद्योगाने दक्षिण भारताला आंतरराष्ट्रीय दर्जावर नेऊन पोहचविले. भारताच्या मालाने जगातील बाजारपेठा भरलेल्या असे. दक्षिण भारतात पैठण, भोकरदन, तेर, भडोच, कोल्हापूर, जुन्नर, कल्याण, सोपारा (ता. वसई, जि. ठाणे) नाशिक, इत्यादी उद्योग केंद्र व बाजारपेठा नावारुपास आल्या त्यामुळे दक्षिण भारत जगातील एक अव्वल क्रमांकाचा देश म्हणुन उदयास आला. दक्षिण भारताच्या हया आर्थिक समृध्दतेचे रहस्य म्हणजे सातवाहनांनी दक्षिण भारतात ४६० वर्ष निर्माण केलेले स्थिर शासन होय. राजकीय स्थिरता हाच सर्व क्षेत्रातील समृध्दतेचा पाया होय हेच यावरुन दिसून येते.

प्रकरण दुसरे

महाराष्ट्रातील काही पुरातत्वीय उत्खननीत स्थळे

१) नाशिक,

२) नेवासा,

३) जोर्वे,

४) इमानगांव,

५) तरे,

६) भोकरदन,

७) पवनपार,

८) पैठण

प्रकरण दुसरे

महाराष्ट्रातील काही पुरातत्वीय उत्खननीत स्थळे

१) नाशिक :-

नाशिक शहर २० अंश उत्तर, अक्षांशावर आणि पूर्वेस ७३ अंश ५१ रेखांशावर आहे. महाराष्ट्रातील प्रमुख नद्यांपैकी गोदावरी नदीच्या किनाऱ्यावर हे शहर बसलेले आहे. तसेच हे धार्मिक क्षेत्र म्हणुन संपुर्ण देशात प्रसिध्द आहे. वाडःमय, शिलालेख आणि स्थापत्य इत्यादी साधानावरुन नाशिकचा २५०० वर्षा पासूनचा सलक इतिहास जाणुन घेण्यास मदत होते. तसेच पतंजली कात्यायन, आणि पाणीनी यांच्या साहित्यात सुध्दा या शहराचा उल्लेख मिळतो. वराहमिहीर, वराहपुराण, आवश्यक चुर्नी आणि नंदीसूत्र इ. साहित्यात नाशिक देश किंवा जनपद असल्याचा उल्लेख मिळतो. नाशिक येथील पांडु लेणीतील सातवाहन, शकक्षत्रपाच्या शिलालेखातून पाशिकच्या इतिहासावर बराच प्रकाश पडला आहे.

उपरोक्त प्राचीन पुराव्यांचा आधार घेऊन येथील प्राचीन स्थळांचा शोध इ.स. १९४८ मध्ये पुरातत्वीय गवेषनाच्या आधारे करण्यात आला. या गवेषनात प्राचीन काळातील काळी-तांबडी आणि काळी आणि उत्तरेतील पॉलिशयुक्त चमकदार काळी खापरे जुनी मातीची गढी नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या प्राचीन मानव वसाहतीच्या टेकडावरुन गोळा करण्यात आली. हे टेकाड सध्याच्या नाशिक शहराच्या पुर्वेस कुंभारवाडा रस्त्यावर आहे. हे टेकाड सुमारे १०० फुट उंच, ८००० फुट लांब आणि ४०० फुट रुंदीचे होते.

टेकाडावरुन गवेशात मिळालेले प्राचीन काळातील खापरे आणि अन्य पुरावशेष, टेकाडाचा भराव, वाडःमय पुरावे, शिलालेखातील संदर्भ आणि प्रामुख्याने गंगा-यमुना खोऱ्यात मिळणारे पॉलिसयुक्त चमकदार काळी खापरे ज्याचा निर्मिती कालखंड सामान्यतः इ. स. पूर्व ४-५ वे शतक समजले जाते ही खापरे येथे मिळाली असल्यामुळे त्याचा काही सांस्कृतिक संबंध दख्खनमध्ये आहे किंवा कसे याबाबतचे संशोधन करण्याकरिता आणि अन्य संस्कृतीचा शोध घेण्याकरिता येथे इ.स. १९५०-५१ मध्ये डेक्कन कॉलेज संशोधन संस्थेकडुन पुरातत्वीय उत्खनन करण्यात आले. या उत्खननातून खालील संस्कृतीचे पुरावे उजेडात आले आहेत. या उत्खनानातून चार कालखंडातील संस्कृतीचे पुरावे उजेडात आले आहेत. तसेच नाशिकच्या उत्तर-पश्चिमेस सुमारे १५ कि.मी. अंतरावर गंगवाडी येथे पूर्व पाशाण कालखंडातील काही हत्यारे मिळाली आहे.

त्यात फरश्या, तासण्या, आणि हात कुऱ्हाडी इत्यादी हत्यारांचा समावेश आहे. या पुराव्यांमुळे नाशिकची प्राचीनता प्रागैतिहास काळापर्यंत जाते.

उत्खननातील पुरावे :-

कालखंड पहिला : ताम्राश्मयुग किंवा पूर्व ब्रॉन्झयुग :-

या काळातील उत्खननीत स्तरातून चर्ट आणि चॉलसोडोनी पाषाणातील या संस्कृतीचे निदर्शक लघू हत्यारे मिळाली आहेत. त्यात समांतर व्दिभूज चौकोनी लघु हत्यारे, चंद्रकोरीच्या आकाराचे हत्यारे आणि व्दिभाग संस्करीत पाती इत्यादी लघु हत्यारांचा समावेश आहे. या सोबतच गेरु चित्रीत मृद्‌भांडी, चित्रित मृदभांडी (ला किंवा काळया रंगाची पट्टे असलेली) मिळाली आहेत. याशिवाय ब्रॉन्झ धातुची कुऱ्हाड, तांब्याच्या बांगडया इत्यादी अवशेष या स्तरातून मिळाली आहेत. ही सर्व पुरावे ताम्राश्मयुगाची निदर्शक अशी आहेत. ही अवशेष उत्खनीत स्तराच्या ६ व्या स्तरातून मिळाली आहेत.

कालखंड दुसराः इतिहासपूर्व काळ :-

या कालखंडातील उत्खनित स्तरातून, उत्तरेकडील पॉलिसयुक्त काळी चमकदार खापरे बृहदाश्मयुगीन खापरे, जेस काळी काळी आाि तांबडी रंगाची खापरे, लाल रंगाजी खापरे, इत्यादी मिळाली आहेत. याशिवाय मातीच्या भिंती असलेल्या घरांचे अवशेष, त्यासोबतच कढडयाच्या विहीरी, मल निस्तारण खड्डे आणि घरगुती वापरातील अनेक वस्तू मिळाल्या आहेत.

जसे चार पाय असलेले पाटे वरवंटे आणि लोखंडाची अनेक हत्यारे व अवजारे मिळाली आहेत. तसेच याच कालखंडातील उत्तर काळातील निदर्शक काही लेख नसलेले नाणी मिळाली आहेत. या सर्व पुराव्यांवरुन या कालखंडातील मानवाने स्थायी जीवन जगण्यास सुरुवात केली होती, असे दिसते हे अवशेष उत्खनन स्थळाच्या पाचव्या स्तर रचनेतून मिळाली आहेत.

कालखंड तिसरा : रोमन संबंध :-

या कालखंडातील स्तरातून समीयन प्रकारातील मृदभांडयाची तुकडे, अत्तरदाणी, सुरई आणि लाल पॉलिसयुक्त मृदभांडयातील वाडगे इत्यादी मृदुभांडयाची खापरे मिळाली आहेत. याशिवाय भाजीव विटांनी बनविलेली घराची अवशेष, घराच्या छपरावरील मृण्णमय (भाजीव मातीची) कवेलु इत्यादी मिळाली आहेत. ही अवशेष आणि अन्य मिळालेली पुरावे या आधारे उत्खननकर्त्यांनी ही अवशेष क्षत्रप नरेश नहपान त्याच्या नातू ऋषभदेव, त्याचप्रमाणे त्या प्रतिस्पर्धी सातवाहन नरेश गौतमीपुत्र यांच्या समकालीन असल्याचे मत मांडले आहे. हे सर्व अवशेष उत्खनन स्थळाच्या चौथ्या स्तरातून मिळाली आहेत.

कालखंड चौथे : मुस्लिम पुर्व, मोगल आणि मराठा काळ :-

या कालखंडातील स्तरातून पाषाणातील इमारतीचे अवशेष, स्लेडन आणि ग्लेज युक्त भांडयांची तुकडे मिळाली आहेत. मोगल काळातील निदर्शक पाषाणतील इमारतींचे अवशेष आणि अकबर बादशाहीची नाणी मिळाली आहेत. मराठा काळातील, पाषाणातील बनविलेल्या घरांचे अवशेष आणि बडोद्याचे मल्हारराव गायकवाड यांची नाणी मिळाली आहेत. ही सर्व अवशेष उत्खनन स्थळाच्या स्तर क्रमांक तीन दोन आणि एक मधुन मिळाली आहेत.

कालनिश्चिती :

कालखंड पहिला :	ताम्रश्मयुग किंवा	इ.स.पूर्व १५०० ते ५००
	पूर्व ब्रॉन्झयुग	किंवा त्यापुर्वीचे
	कालखंड दुसरा अ) इतिहास पूर्व काळ	इ.स.पुर्व ४०० ते २००
	ब) इतिहास पूर्व काळ	इ. स. पूर्व २०० ते ५०
	कालखंड तिसरा : रोमन संबंध	इ. स. ५० ते २००
	कालखंड चौथा : मुस्लिमपूर्व, मोगल, मराठा	इ. स. १४०० ते १८७५

सारांश :-

या उत्खनन स्थळांचा स्तरशास्त्रीय अभ्यास करता, येथे इ. स. ३०० ते इ. स. १३०० पर्यंतच्या दिर्घ कालखंडातील पुरावशेष मिळाले नाहीत. यावरुन येथे काही नैसर्गिक संकटामुळे दीर्घकाळ मानव वसाहत झाली नाही. असे दिसून येते (परंतु ती याच परिसरात इतरत्र झाली असावी) परंतु नंतर मुस्लिम, मोगल, मराठा कालखंडात येथे पुन: येथे वसाहत झालेली उपरोक्त पुराव्यावरुन दिसून येते.

या स्थळातून इतिहासपूर्व काळातील मानव वसाहतीबाबतचे अनेक अवशेष उजेडात येवुन मोलाचे संशोधन झाले आहे. तसेच इतिहासाची अनेक अज्ञान पैलु उजेडात आली आहेत. येथील मातीचा स्तर व त्याचा दर्जा लक्षात घेता, येथील जमीन प्रागैतिहास काळापासून शेती करीता अत्यंत उपयुक्त होती, असे दिसते. त्या काळातील हवामानाचा अंदाज घेता, तिन प्रकारचे असल्याचे निदर्शनास आले आहे. प्रथमत: आद्र हवामान, त्यानंतर कोरडे हवामान आणि पुन्हा आद्र हवामान अशाप्रकारचे होते.

दुसऱ्या कालखंडातील मानव हा सुसंस्कृत होता. त्याला दैनंदिन गरजेची मातीची भांडी चाकावर बनविण्याची कला अवगत झाली होती, हे तेथील मृदभांडयावरुन कळते. तसेच तस तांबे आणि जस्त धातुचे ज्ञ ाान अवगत झाले होते, तो त्यावर कलाकारी करु लागला होता.

ताम्राश्मयुगीन मानवाने लघु पाषाण हत्यारे आणि तांब्याची हत्यारे उपयोगात आणली. त्याने या हत्याराने जंगल तोडुन जमीन शेती उपयोगी बनविली आणि तो गोदावरी नदी आणि तिच्या उपनद्या गिरणा, प्रवराच्या खोऱ्यात निवास करु लागला हे या उत्खनातील पुराव्यांवरुन स्पष्ट झाले आहे. त्यानंतर बृहदाइमयुगीन मानवाने येथे वसाहत केली. तसेच इतिहासपूर्व कालखंड आणि इतिहासकालीन मानवाने ही इ.स. २०० पर्यंत वसाहत केली. त्यानंतर इ. स. १३०० पर्यंतचे मानववसाहतीचे पुरावे मिळाले नाहीत. परंतु पुन्हा इ.स.१४०० ते १८७५ पर्यंतचे मानवाने वसाहत केल्याचे अवशेष येथे मिळाले आहेत.

२) जोर्वे :-

महाराष्ट्रातील नगर जिल्हयातील प्रवरा नदीच्या डाव्या किनाऱ्यावर उत्तर अक्षांश १९.३३ आणि पूर्वेस ७४.१७ रेखांशावर असलेले छोटेसे गांव जोर्वे हे गाव संगमनेर पासून सुमारे ७ किमी. पूर्वेस आहे.

या ठिकाणाी प्रथमतः ताम्रपाषाण युगीन संस्कृतीचा पुरावा मिळाल्याने या गावाच्या नावावरुन या संस्कृतीस जोर्वे संस्कृती असे नांव प्रचलीत झाले आहे. या संस्कृतीचे ताम्रपाषाणकालीन वैशिष्टयपूर्ण भांडी म्हणुन जी ओळखली जातात किंबहुना महाराष्ट्रातील आद्य वसाहतीमधील मानवाची संस्कृती जार्वे या नावाने ओळखली जाते. महाराष्ट्रातील बऱ्याच आद्य शेतकऱ्यांच्या वसाहती आता उजेडात आलेल्या आहेत. त्यापैकी जोर्वे येथील वसाहत प्रमुख व महत्वपुर्ण आहे. या संस्कृतीचा प्रसार महाराष्ट्र आणि मध्यप्रदेशात प्रामुख्याने आढळुन येतो.

सन १९४७ मध्ये झालेल्या पुरामुळे येथील प्राचीन टेकाडयाची माती वाहुन जाऊन या संस्कृतीचे अवशेष जोर्वे येथे अचानकपणे उजेडात आली. येथील काही शेतकऱ्यांना प्राचीन टेकडावरुन अखंड असे प्राचीन चित्रित मृदभांडे मिळाली होती आणि ती गावकऱ्यांनी दैनंदिन गरजेसाठी उपयोगात आणी. या संबंधीची माहिती सर्वप्रथम त्यावेळचे तालुका विकास अधिकारी श्री. शंकर साळी यांना मिळाली आणि त्यांनी या संबंधीच्या संशोधनाची माहिती स्थानिक वृत्तपत्र दैनिक भारत मधुन प्रकाशित केली. या प्रक्रियेतुनच पुढे सन १९५१ मध्ये येथे पुरातत्वीय उत्खनन करण्यात आले.

स्थानिक आख्यायिकेनुसार जोर्वे या गावास प्राचीन जरासंघनगर म्हणुन ओळखले जाते. येथील प्राचीन टेकाडावरुन चित्रित मृदभांडयाची खापरे मोइया प्रमाणात मिळालीत. तसेच लघु पाषाण हत्यारे सुध्दा गवेषनात

मिळाली. या पुराव्यांचा आधार घेऊन येथे उत्खनन करण्यात आले. उत्खननात फक्त एकाच कालखंडाचे पुरावशेष्ज्ञ म्हणजेच केवळ ताम्राश्मयुगीन संस्कृतीचे अवशेष येथे मिळाली आहेत. हे उत्खनित स्थळ प्रवरानदीच्या सुमारे अर्धा मैल अंतरावर आहे.

येथील उत्खननातून मिळालेली मृद्‌भांडी ही चाकावर घडवलेली पक्कया भाजणीची आणि म्हणुनच खणखणीत आवाजाची होती. त्याचा पृष्ठभाग विटका लाल रंगचा असतो. या मृद्‌भांडयात प्रामुख्याने कोणयुक्त बाजुचा वाडगा व फनेलच्या आकराचे पसरत तोंड असलेली व तोटीयुक्त आकराची भांडी मिळाली आहेत. या भांडयावर प्रामुख्याने भौमितीक आकाराने काळया रंगात चित्रित केलेले असतात. यातील काहीवर कुत्रा व हरीण यासारख्या जनावरांचे चित्रण असते. यावरुन ताम्राश्मयुगात कुत्रा व हरीण ही जनावरे लोकप्रिय होती हे स्पष्ट होते.

या कालखंडातील लोक, मृतप्रौढ व्यक्तींना घराच्या जमिनीवर मोठया रांजनात किंवा उघडयावर पुरत असत आणि मुलांना दोन राखी मडक्यात पुरीत असत, असे या उत्खननातून या संस्कृतीच्या दफन पध्दती विषयीचे मौलिक संशोधन उजेडात आले आहे. तसेच लोक मृताबरोबर इतर गाडगी-मडकी व तांब्याचे दागदागिने ठेवीत असत, हे उत्खनित पुराव्यांवरुन स्पष्ट झाले आहे. तसेच या संस्कृतीच्या लोकांना तांब्याच्या पसरट चपटया कुऱ्हाडी, छिन्न्या आणि ता ाबयाचे मणी वाखाच्या किंवा रेशमी दोऱ्यात ओवीत आणि जी अलंकार म्हणुन उपयोगत आणीत हे ही या उत्खनित पुराव्यांवरुन उजेडात आले आहे. या संस्कृतीच्या लोकांची घरे कुडाची होती. ते मांसाहार व्यतिरिक्त गहुही खत असत. यावरुन या काळातील मानव शेती करीत होता हे स्पष्ट होते. हा मान क्षुद्रास्त्राशिवाय नवाश्मयुगीन दगडी कुऱ्हाडीचाही वापर करीत होता, हे येथील संशोधनावरुन स्पष्ट झाले आहे. या संस्कृतीचे कालमान शास्त्रिय पध्दतीने ठरविण्यात आले असून, तो काळ म्हणजे ख्रिस्तपूर्व १५०० ते १००० असा निश्चित करण्यात आला आहे.

जोर्वे येथे प्राप्त झालेले वैशिष्टयपूर्ण मृदभांडी त्यानंतर महाराष्ट्रात इतरत्र झालेला सर्व ताम्रपाषाणयुगीन संस्कृतीच्या थरांत आढळुन आले. म्हणुन त्यास जोर्वे संस्कृती म्हणण्याची पध्दती पडली. या भांडयाची वैशिष्टय म्हणजे तुलनात्मकदृष्टया ही भांडी पातळ असुन ती चाकावर बनविलेली आहेत. या भांडयाची घडणही अतिशय उत्कृष्ट पध्दतीची आहे. ही भांडी एकदम पाहिली किंवा हाताळली तर त्यांचे वैशिष्टय लक्षात आल्याशिवाय राहत नाही. त्यांची भट्टीमधील भाजणी उत्तम प्रकारची असल्यामुळे त्यांचा आवाज धातुच्या भांडयाप्रमाणे खण्..खण्.. येतो.

येथील उत्खननातून मिळालेल्या पुराव्यांवरुन या संस्कृतीच्या मानवास गहु व ज्वारी या धान्याची ओळख होती. तसेच अन्नधान्याचे पीठ करण्यासाठी आणि प्रसंगी दगडी कुऱ्हाडी घासण्यासाठी व धार लावण्यासाठी सपाट मोठी बैठक असलेल्या दगडांत नावेप्रमाणे खोलगट असा खल वापरत. या खलात खलण्यासाठी बहिर्गोलाकृती वरवंटा वापरत. या संबंधीचे अवशेष या उत्खननातून मिळाली आहेत.

येथील उत्खननात केवळ एकाच कालखंडातील म्हणजेच ताम्राश्यमयुगीन संस्कृतीचे अवशेष प्राप्त झ ाले आहेत. ती उत्खनित चार स्तरातून मिळाली आहेत. त्यामन या संस्कृतीचे निदर्शक, उत्कृष्ट पोचाी रंगीत चित्रित खापरे, तांबे आणि ब्रांझ बांगडया व अन्य वस्तू, अवजारे व हत्यारे आणि पाषाणातील क्षुद्रास्त्रे मिळाली आहेत. क्षुद्रास्त्रात गाभा हत्यारे, छिलका हत्यारे, पाते हत्यारे आणि तासण्या मिळाल्या आहेत. ती दुधी चालसोडोनी आणि काही जर्च, कार्नेनियम आणि लाल जॉस्पर पाषाणात बनविली आहेत.

जोर्वे येथील उत्खननावरुन इ.स. पूर्व १५०० ते १००० या कालखंडातील ताम्राश्मयुगीन मानव हा शेतीप्रधान होता, तसेच तो स्थायी जीवन जगत होता, असे दिसून येते. तसेच मृदभांडयावरील त्याच्या कलाकुसरीवरुन तत्कालीन मानवाच्या कलात्मकतेची दृष्टी लक्षात येते.

३) इनामगांव (जि. पुणे) :-

पुण्याच्या पूर्वेस ८० कि.मी. अंतरावर असलेल्या घोडनदीच्या तीरावर इनामगांव येथे सहा वर्षे डेक्कन कॉलेजतर्फे मोठया प्रमाणावर उत्खनन केले. उत्खननतंत्र, पुरावा व वसाहतीचे स्वरुप यावरुन हे उत्खनन अव्दितीय ठरले आहे. त्या सापडलेल्या पुराव्यांमुळे महाराष्ट्रातील ताम्रपाषाणयुगीन संस्कृतीचे अनेक पैलु उजेडात आले आहेत. तेथे सर्वप्रथम वस्ती इ.स. पूर्व १६०० च्या सुमारास झाली हे लोक बहुधा माळव्यातून इकडे आले असावेत, असे त्यांच्या वैशिष्टयपुर्ण खापरांवरुन वाटते. त्यांची घरे आकाराने चौकोनी आणि मोठी होती. घराच्या भिंती मातीच्या असून, बैठया असत. त्यावर कूड असे. अधूनमधुन लाकडी वासे असत व त्यावर कोनाकृती छप्पर असे. कोपऱ्यात चुल असे. ही चुल म्हणजे लहान चौकोनी खडा खणून त्यात मध्यभागी एक मोठया चपटा दगड ठेवलेला असे. त्यावर खापराचा तवा असे. दुसऱ्या कोपऱ्यात सुमारे दिड मिटर मातीचा गोल चौथरा असे. त्याचा उपयोग हल्लीप्रमाणे धान्याची कणिंग ठेवण्यासाठी होत असावा. माळवा संस्कृतीचे काही लोक खडयांत घरे करुन राहत असत. या काळातील मानव उत्कृष्ट माळवा वर्गाची मृदभांडी वापरत होता, असे दिसते. तांब्याबरोबर हे लोक क्षुद्राश्म हत्यांरांचाही वापर करीत होता.

इ.स.पू १४०० च्या सुमारास येथे जोर्वे संस्कृतीचे लोक आले. या काळात लोकसंख्या झपाटयाने वाढुन हजार बाराशेच्या घरात गेली असावी, असे वस्तीच्या एकुण विस्तारावरुन वाटते. या काळातील घरे चौकोनी

आकाराची असून सुमारे ५ x ३ मी. लांबी, रुंदीची आहेत. त्यांच्या भिंती कुडाच्या असत. त्यांची छप्परे लाकडी वास्यावर आधारलेली होती आणि प्रत्येक घरात व्हरांडा होता. पावसाचे पाणी वाहुन जावे म्हणुन घरासमोर पन्हाळी केलेली असे. या काळात वस्तीला तटबंदीही बांधण्यात आली. तिचे बुरुज दगड-गोटयांचे बांधलेले असून, भिंत मातीची असावी, असे वाटते. या प्रकारची तटबंदी असलेले जोर्वे संस्कृतीचे हे एकमेव ठिकाण होय. या काळातील दुसरे एक अत्यंत महत्वपुर्ण अवशेष म्हणजे नदीच्या पुरापासून गावाचे रक्षण व्हावे म्हणुन भक्कम बांधलेला दगडी बांधारा, तो वस्तीच्या पश्चिमेस २०० मिटर अंतरावर बांधला होता. तो सुमारे ३०० मिअर लांब व २.५ मिटर रुंद असूर, किमान ४ मिअर उंच असावा या बंधाऱ्यामुळे नदीच्या पुरापासून गावाचे रक्षण तर झालेच. परंतु त्यामुळे आसपासच्या शेतांना पाणी देता येऊ लागले. त्यामुळे या कालखंडता इ.स.पूर्व १४०० ते १००० गव्हाची लागवड मोठया प्रमाणावर केली गेली. या संबंधीचे पुरावे या उत्खननातून प्राप्त झाली आहेत.

या कालखंडातील मातीची भांडी तांडया रंगाची असून त्यावर काळया रंगात नक्षीकाम आहे. यात प्रामुख्याने कोनयुक्त बाजुचे वाडगे व तोटीची भांडी आहेत. यावर भौमितीक आकाराचे चित्रण असले तरी काहीवर नावेचे चित्र तर एका घडयावर दोन बैलाची बैलगाडी कोरलेली आहे. ही भांडी ज्या भट्टीत भाजली जात असत ती भट्टी उत्खननात सापडली. ती दगडी पायावर बांधलेली असून, तिचा आकार मोठया घमेल्यासारखा आहे. ती मातीची असल्यामुळे भाजून पक्की झ्झाली आहे. भट्टीच्या तळाशी पन्हाळी होत्या. भारतातील या प्रकारची ही एकमेव भट्टी आहे. या काळात मातृदेवेची पूजा करीत असत. एका घरात एका देवतेची मुर्ती मातीच्या डबीत ठेवलेली आढळली. तिच्यावर एक शिरोहीन देवतेची मुर्ती होती. महाभारतात या देवतेचा विशिरा म्हणुन उल्लेख केलेला आढळतो. तान्हया मुलाची मान अवटळुन नये म्हणुन बहुधा या देवतेची पूजा केली जात असावी.

इमानगाव येथे उत्खननात अनेक दफने सापडली. मुलांना दोन अस्थिकुंभात पुरले जाई. हे कुंभ आडवे, तोंडावा तोंड लावुन जमिनीत पुरत. मोठया मानसाचे शव खड्डयात पुरले जाई, त्यात अन्नपाणीही मातीच्या भांडयातून ठेवले जाईल. मृताचे दफन घरातच घड्डा खणून त्यात करीत. यामागे बहुधा मृताचा आत्मा सदैव आपल्यात वावरावा अशी कल्पना असावी. एक अत्यंत महत्वपुर्ण दफन तेथील सर्वात मोठया घरात सापडले. घराच्या अंगणात घड्डा खणुन त्यात एका मोठया चार पाय असलेल्या रांजनात सुमारे ३५ वर्षे वयाच्या पुरुषाचा सांगडा आढळला तो बहुधा तेथील वसाहतीचा प्रमुख असावा.

इ.स.पू. १००० च्या सुमारास महाराष्ट्रात मोठया प्रमाणावर दुष्काळ पडला होता असे वाटते. त्यामुळे ताम्रपाषाणयुगीन शेतकऱ्यांची स्थिती हलाखीची झाली, याचा पुरावा इमानगांव येथील उत्खननात मिळाला आहे. पूर्वीच्या प्रशस्त चौकोनी घराऐवजी लहान गोलाकार झोपडयात लोक राहु लागले. घरे झोपडपट्टीसाखरी एकमेकांना खेटुन बांधली जात. त्यांच्या भिंती कुडाच्या असत. घरामध्ये धान्ये साठविण्यासाठी चार पायांचे रांजन असत. मातृदैवताच्या मूर्ती ही घरातून सापडल्या आहेत. या काळातील भांडी मात्र निकृष्ट प्रतीची आहेत. ही ताम्रापाषाणयुगीन वसाहत इ.स.पू. ७०० च्या सुमारास उजाड झाली. याचे काय कारण असावे हे निश्चित सांगता येत नाही.

४) नेवासे (जि. अहमदनगर) :-

प्राचीन नेवासा : ज्ञानेश्वरांच्या वास्तवाने पवित्र झालेल्या प्रवराकाठच्या या गावी प्रसिध्द पुरातत्वज्ञ डी. एच. डी. सांकलिया आणि त्यांच्या सहकाऱ्यांनी नेवाशात इ. स. १९५४ ते १९६१ च्या काळात जे पुरातत्वीय शोधन आणि उत्खनन कले, त्यानुसार त्यांनी खालीलप्रमाणे प्राचीन नेवाशाचा कालक्रम दिला आहे.

पहिला कालखंड :

प्राचीन अश्मयुगीन काल (मध्य प्लायस्टोसिन) १,५०,००० वर्षे पुर्व :

या युगात गोटयापासून केलेली हत्यारे आणि मोठया छिलक्यांपासून केलेली हत्यारे, असे दोन वर्ग आहेत. त्यामध्ये हातकुऱ्हाडी, तोड हत्यारे, तासण्या इत्यादी प्रकारची हत्यारे मिळाली.

दुसरा कालखंड :-

मध्य अश्मयुगीन काळ (उत्तर प्लायस्टोसिन) २५,००० वर्षे पूर्व :-

या युगातील हत्याचरे प्राचीन अश्मयुगीन हत्यारापेक्षा वेगळया दगडाची, भिन्न तंत्राची आणि निराळया स्तरीय संदर्भाची आहेत. यामध्ये नोक हत्यारे, तासण्या, लहान आकराच्या कुऱ्हाडी, वेधण्या इत्यादी प्रकारची हत्यारे मिळली. त्याचप्रमाणे येथे रानटी बैलाचा जबडा सुध्दा मिळाला.

तिसरा कालखंडे : ताम्रपाषाण युग इ. स. पूर्व १,५०० ते इ. स. पूर्व १००० :

याच काळात प्रथम मनुष्य स्थिर जीवन जगू लागला. नेवासा येथील ताम्रपाषाण युगीन वसाहतीची व्याप्ती जवळ जवळ एक लाख चौरस फुट इतकी असल्योच आढळुन आले. नेवाशात या काळातील मिळालेली खापरे राखी रंगाजी च जाडया भरडया पोताची तांबडी खापरे सापडली. भांडयाचे प्रकार रांजणे, झ ाकण्या लहान आकाराचे चंबू, बसक्या उराचे लोटे, आखुड नलीका लोटी असलेला शराव, भंडयाच्या तोंडावर ठेवण्याकरीता चकतीच्या आकाराच्या व काही सांगड झाकण्या, कुंडे, वाडगे इत्यादी प्रकारची भांडी मिळाली.

काही खापरांवर कृत्त नक्षी केल्याचे दिसून येते. काहीवर तट्टयाच्या चटईचे छाप दिसून आली. काही खापरांवर कुत्रा, हरिण, हरणांची नागमोडी शिंगे चित्रीत केलेली आहेत. ही भांडी वापरणारे लोक नैवाशाला कुडाच्या घरात राहत असत. हे निश्चितपणे सिध्द झालेले आहे. या लोकांचे अलंकार विविध प्रकारचे होते. शंख, तांबे, त्याचप्रमाणे विविध रंगीबेरंगी पाषाण मणी करण्याकरिता ले लोक वापरीत असत. याशिवाय तांब्याच्या बांगडया, लहान मुलांना पायात वाळे, भूष्ज्ञणे म्हणुन घालण्याची पध्दत होती. दगडाच्या मण्यांमध्ये ॲगेट, अमॅझ ाोनाईट, कार्नेलियन स्फटीक, जास्पर आणि स्टीएटाईट इत्यादी विविध प्रकार वापरले जात. १९५९-६० च्या उत्खननामध्ये येथे एका पुरलेल्या मुलाच्या गळयाभोवती तांब्याच्या सतरा मण्यांची माळ आढळुन आली. हे मणी पांढरे रेशीम आणि कापसाचा धागा यांच्या पासुन बनविलेल्या दोऱ्यात ओवलेले होते. महाराष्ट्रातील कापसाच्या धाग्याचा वापराचा हा अत्यंत प्राचीन पुरावा असून, भारतातही रेशमाचा वापराचा तो आदिम पुरावा असावा. लोकांच्या आहारविषयक सांगावयाचे झाल्यास ते मांसाहारी, मत्स्याहारी होते आणि मण्याना चिकटलेल्या मातीत जे धान्यकोष आढळुन आले त्यावरुन काही जंगली धान्य हे लोक खात असावेत.

ताम्रपाषाण युगीन नेवाश्याच्या रहिवाशांच्या धार्मिक समजुती कोणत्या प्रकारच्या होत्या याचे संपूर्ण चित्र रंगविता येणे शक्य नाही. परंतु खुद्द नेवाशास १०० वर दफने सापडली. त्यावरुन असे दिसून येते की, मृताबरोबर इतर लहानमोठी मातीची भांडी दफनकुंडात किंवा भोवती ठेवीत असत. मरणोत्तर जीवनात मृत्य व्यक्तीच्या प्रिय अथवा गरजेच्या वस्तु त्याला उपयोगी पडाव्यात म्हणुन असे केले जात असावे. याशिवाय ही दफने बहुतांशी घराच्या जमिनीवरच केल्याचे आढळुन आल्याने मृत्यु नंतरही मृत व्यक्ती आपल्या संन्निध असावा अशी भावना या लोकात असण्याची शक्यता आहे. येथील घरामधील यज्ञकुंडे आणि मातीच्या सहा ने नऊ इंच उंचीच्या मातृदेवतांच्या मुर्ती उल्लेखनिय आहेत. तेथील लोक दगडानी तांब्याची हत्यारे, उपकरणे वापरीत असत. त्यामध्ये समांतर बाजुची पाती, चालुकची पाती, तासण्या, करवती सारखी दंतूर पाती, दंडयुक्त बाणची टोके, नोक हत्यारे इत्यादी शुद्रास्त्रांचे प्रकार असत. तसेच ते घासुन गुडगुडीत केलेल्या दगडी कुऱ्हाडी वारीत असत.

ताम्रपाषाणयुगीन वस्तीचा उत्तरार्धाकाल कार्बन १४ पध्दतीनुसार निर्धारीत केलेला आहे. या वसाहतींच्या उत्तरकालीन निक्षेपात सापडलेल्या कोळशाची तारीख इ.स. पूर्व ११४७-११२ आणि १२५५-११५ अशी मिळालेली आहे. यामुळे या वसाहतीची सुरुवात याहीपेक्षा आधीच्या कालामध्ये झाली असली पाहिजे हे उघड आहे.

ताम्रपाषाण कालखंडानंतर प्राचीन ऐतिहासिक कालापर्यंतच्या काळात बरची वर्षे वसाहतीशिवाय गेली. त्यासंबंधीचे पुरावशेष उत्खनात मिळाली नाहीत.

चौथा कालखंड : प्राचीन ऐतिहासिक काल इ.स.पूर्व २५० ते ५० :

(इ.स.पू २५० ते ५०) येथे शातवाहनकालीन संस्कृती नांदली. या कालात लोखंड मोठया प्रमाणावर वापरात आले. घरे दगडी पयावर आणि पक्कया विटांनी बांधली गेली. त्यांचे छप्पर कौलारु असे. घराची जमिन चोपून तयार केलेली असे. जमिन उखडल्यामुळे वारंवार चोपूर तयार केलेली असे. या काळातील निरनिराळया दगडांचे मणी आणि शंखाच्या बांगडया उल्लेखनिय आहेत. या स्तरात सिरि सातवाहन (इ.स.पू.२०० ते १००) राजाचे नाणे आणि काळया-तांबडया रंगाची खापरे मिळाली. यावरुन या कालखंडास सातवाहन कालखंड असे संबोधण्यात आले आहे.

पाचवा कालखंड : रोमन सांस्कृतिक संपर्क काळ इ. स. पूर्व ५०-२०० :

या कालखंडास (इ.स.पू. ५० ते २००) नेवासे फारच भरभराटीस आले होते. ही भरभराट मुख्यतः रोमनी साम्राज्याशी चाललेल्या व्यापारामुळे झाली असावी. भफमध्य समुद्राच्या आसपासच्या प्रदेशात उच्च प्रतिचे मद्य तयार होत असे. ते अँफोरा नामक मद्यकुंभातून भारतात आयात केले जाई. हे मद्यकुंभ सुमारे चार फुट उंच असून त्यांना निमुळते टोकदार बूंड व उचलण्यासाठी तोंडपाशी कडया असत. इटलीमध्ये प्रसिध्द असलेली ॲरेटाईन खापरेही नेवासे येथील उत्खननात सापडली.

रोमन सांस्कृतिक संपर्काच्या कालात प्रामुख्याने रोमन खापरे, त्यामध्ये उत्कृष्ट शिलाईची तांबडी खापरे, वेली व फुले यांचे नक्षीकाम असलेली खापरे, छोटया रेषांची गोलाकृति नक्षी असलेली खापरे इत्यादी वैशिष्टयपूर्ण खापरे सापडतात. नेवासा येथे एक वैशिष्टयपुर्ण रोमन मद्यकुंभ मिळाला. याशिवाय केओलिनच्या मूर्ती अर्चनाकुंड, तांब्याची थाळी इत्यादी अनेक वस्तु मिळाल्या. याशिवाय उत्तर सातवाहन राजांची नाणी मिळाली.

नंतरच्या काळात मात्र नेवाशाची भरभराट थांबली. तेथील वस्तीही हळुहळु कमी होऊ लागली. ज्ञानेश्वरांच्या काळात येथील काही भाग स्मशान म्हणून वापरला जात असे. पुढे मुसलमानांनी दख्खन जिंकले तेंव्हा ११ व्या शतकात येथे पुन्हा वस्ती झाली. या उत्खननामुळे महाराष्ट्राचा एक लाख वर्षापुर्वीपासूनचा इतिहास आपल्याला काही प्रमाणात ज्ञान झाला.

सहावा कालखंड :- मध्ययुगीन (मुस्लिम-मराठा) काल इ.स. १४०० ते १७००

इ.स. ३०० नंतर लाडमोड टेकडी किंवा नेवासे गांव आसोड झाले असावे व ते पुन्हा इ.स.११०० च्या सुमारास एक धार्मिक केंद्र म्हणुन ओळखले जाऊ लागले. तुघलग आणि बहामनी काळातील नाणी, बांगडयांचे तुकडे, चकचकीत खापरे, कौले इत्यादी मुस्लिम-मराठा कालापर्यंतचे अवशेष तेथे सापडले. याप्रमाणे प्राचीन अश्मयुगापासून ते मुस्लिम-मराठा या ऐतिहासिक काळापर्यंतचा पूर्ण कालक्रम डॉ. सांकलिया यांनी केलेल्या उत्खननावरुन स्पष्ट होऊ शकला.

पौराणिक नेवासा :-

प्राचीन काली देव-देवतांनी समुद्रमंथन केले असे आपण नेहमी ऐकतो आणि वाचतो. अमृतमंथनापासून जी चौदा रत्ने बाहेर निघाली त्या रत्नापैकीच अमृत हे एक रत्न होय. या अमृताची देव दानवांमध्ये करावयाच्या वाटणीची कठीण कामगिरी मोहिनीरुप विष्णुने आपल्याकडे घेतली. अमृताची ज्या स्थानी वाटणी झाली, ते स्थान नेवासे होय.

आजच्या नेवासा या गावाची निधीवास निव्दास निवास अशी नावे आढळतात. ही नावे कशी पडली ते सांगणाऱ्या कथाही उपलब्ध आहेत. स्कंद पुराणांतर्गत महालया महात्म्य निधिवास या नावाचे स्पष्टीकरण करतांना असे म्हटले जाते की, तारकासूर दैत्याने कुबेरावर हल्ला केला. तेंव्हा कुबेर घाबरुन विष्णुकडे कगेला तेंव्हा विष्णुने जी जागा दिली तेथे कुबेर आपली संपती घेऊन गेला. त्या स्थळी निधी ठेवला गेला. म्हणुन ते गांव निधिवास या नावाने ओळखले जाऊ लागते. प्रवरानदीच्या काठी एक दहा-विस पाषाणांची रास दाखवुन तेच मुगुटेश्वरी देवीचे स्थान समजले जाते. अर्थात मुळचे मंदिर उध्वस्त झाले असून, ते अवशेष आहेत पंरुत या विषयी असे सांगतात की, प्राचीन मंदिराची भिंत उध्वस्त झाली नाही. त्यामध्येच शिवालय सुरक्षित राहिले. या शिवालयाजवळ घडीव दगडी कुंड मिळाले आहे आणि दानवानी याच कुंडात अमृत अपवून ठेवले अशी अख्यायिका आहे.

महालया महात्म्याच्या दुसऱ्या एका संहितेप्रमाणे तारकासुराने एकटया कुबेरालाच नव्हे तर सर्व देवतांना स्वर्गातून हाकलले. तेंव्हा ते ब्रम्हदेव व विष्णुकडे गेले. तेंव्हा त्या देवांना जी जागा दिली ते स्थान म्हणजे निवास तेच नेवासे. नेवासा अगर नेवासे असा जरी स्पष्ट उल्लेख तेथे नसला तरी जो स्थान निर्देश केलेला आहे. तो अशा विंध्य पर्वताच्या दक्षिणेला गोदावरीच्या दक्षिणेला गोदवरीच्या दक्षिण तीरावर, प्रवरेच्या काळी एक पवित्रक्षेत्र असून, नदीच्या पूर्वेला वैष्णवी शक्ती मोहिनीराज आहे. कुबेर व इतर देवांनी आपापली संपत्ती आणली व इथे राहिले म्हणुन या भागात निधिवास असे नाव पडले. सर्व देव इथे राहिले म्हणुन हे महालय या नावाने संबोधिले जाऊ लागले.

शिलालेखातील उल्लेख :-

नेवासासंबंधी शिलालेखात सापडणारा पहिला उल्लेख नेऊरगाव येथील यादव रामचंद्रदेव यांच्या शके १२०० (इ.स.१२७८) या शिलालेखात सापडतो. याशिलालेखातील निधिवास खंपणक म्हणजे आजचे नेवासे होय.

समारोप :-

नेवासे येथील उत्खननावरुन, तेथील अतिप्राचीन अशा पुराअश्मयुग, मध्यअश्मयुग, ताम्रपाषाणयुग आणि मानवी जीवन स्थिर झाल्यावरच्या संस्कृतीचे वैभवशाली प्राचीन इतिहासाचे आणि संस्कृतीचे दर्शन घडते.

सातवाहन आणि पुढे यादव काळात हा परिसर गजबजलेला असावा. या परिसरात अनेक यादवकालीन मंदिराचे व शिल्पांचे अवशेष आढळतात. मुस्लिम-मराठा काळात तर हा परिसर विशेष प्रसिध्द होता. औरंगजेबाच्या काळातील प्रसिध्द जुम्मा मशिद येथे आहे. छत्रपती शाहु औरंगजेबाच्या कैदेत असतांना त्यांचे लग्न झाल्यावर नेवासे हा गाव शाहुस आंदण देण्यात आले होते. श्री चक्रधर आणि ज्ञानेश्वर यांच्या पदस्पर्शाने हा परिसर पुणीत झाला आहे. विशेषतः ज्ञानेश्वरामुळे तर हा परिसर म्हणजे एक पवित्र तीर्थक्षेत्र आज बनले आहे.

डॉ. सांकलीयांनी ज्ञानेश्वर मंदिराजवळ असलेल्या लालमोड टेकडीवर केलेल्या पुरातत्वीय उत्खननामुळे प्राचीन इतिहास व सांस्कृतिक बाबींवर प्रकाश टाकण्यास मदत झाली आहे आणि म्हणुन या उत्खनन स्थळास विशेष महत्व आहे.

५) तेर (जि. उस्मानाबाद) :-

तेर मराठवाडयातील उस्मानाबाद या जिल्हयाचे ठिकाणापासून ईशान्ये १८ कि.मी. अंतरावर असून, तरेणा नदीच्या दक्षिण काठावर वसलेले आहे. सोलापूर जिल्हयाील बार्शीपासून ४८ कि.मी. पूर्वेस आहे.

तेरचा सध्याचा विस्तार फार मोठा नसला तरी प्राचीन काळी तो खूपच मोठा होता. याची साक्ष तेरणा नदीच्या दोन्ही काठावर असलेली जुने अवशेष समावून घेणारी, पांढरीची विस्तुत टेकाडे देतात. इसवीसनाच्या सुरुवातीच्या काळात परकीय प्रवाशांनी लिहुन ठेवलेल्या तेरची वर्णने, आतापर्यंत केली गेलेली उत्खनने आणि तिथे आजही पाहावयास मिळणारी प्राचीन वास्तूंचे अवशेष तेरच्या प्राचीन वैभवाची ओळख पटवितात.

तेरचे प्राचीन लिखानातील उल्लेख अत्यंत महत्वाचे ठरलेले आहेत. पेरिप्लस ऑफ दि एरिथ्रियन सी हा इ. स.४० ते १०३ या काळामध्ये एका ग्रीक खलशाने लिहिलेला ग्रंथ आपल्या ५१ व्या प्रकरणामध्ये दक्षिण

पथातील महत्वाच्या व्यापारी केंद्राबद्दल माहिती देतो. पेरिप्लसच्या ५१ व्या प्रकरणामध्ये तेरचाही उल्लेख केलेला मिळतो. तेर म्हणजेच प्राचनी तगर येथून साधे कापड, विविध तऱ्हेची मलमल आणि गोणपाट बॅरिगाझा येथे पाठविले जाई. त्याचप्रमाणे हे गांव समुद्र किनाऱ्यापासून आत असून, ती अरिचके या प्रदेशात आहे असे संगतो तगरनगरीची दिशा सांगाताना ही नगरी, सीरीटॉलेमाओस (सातवाहन राज्यातील श्री. पुलुमावी) या राजाची बैथन (पैठण) च्या ईश्यान्येस असल्याची माहिती देतो.

या तगरनगरीचे गुढ स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न अनेक विव्दानांनी केला आहे. परंतु आता पेरिप्लसमध्ये उल्लेखनिय तगर म्हणजेच सध्याचे तेर हे नगर होय. हे सर्वमान्य झाले आहे. सन १९०१ च्या नोव्हेंबरमध्ये काझिन्स यांनी तेरला भेट दिली आणि तेथील निरनिराळया प्राचीन वास्तूंची माहिती भारतीय पुरातत्व सर्वेक्षण खात्याच्या १९०२-१९०३ या वर्षाच्या वृत्तांतामध्ये सविस्तर प्रसिध्द केल्यावरुन आता प्राचीन तगर म्हणजे सध्याचे तेर याबद्दल संशय राहिलेला नाही.

नंतरच्या काळामध्ये खुद्द तेरला जे पुराभिलेख सापडले, त्यामुळे तगर आणि तेर यांचा मेळ घालता आला. इ.स. ६१२ या कालावधीत पश्चिमी चालुक्याच्या एका अभिलेखात ज्या जेष्ठशर्मन याला दान दिले तो तगरनिवासी (तगर येथे राहणारा) होता असा उल्लेख मिळतो.

पुराभिलेखात तगरचा यानंतरचा उल्लेख सांगळूद ताम्रपटात येतो. हा ताम्रपट वऱ्हाडज्ञतील अकोल जिल्हयात मिळाला असून तो राष्ट्रकुट नृपती नन्नराज याच्या अमदानीतील आहे. उम्बिरिकाग्राम आणि वटपूरग्राम या दोन खेडयातील जमिन तगरनिवासी हरगण व्दिवेदी याला दान दिल्याचा उल्लेख मिळतो. हा लेख इ.स. ६९३ या वर्षातील आहे.

इ. स. ९९७ च्या शिलाहार घराण्यातील अपराजीताच्या लेखामध्ये तगरपरमेश्वर असे बिरुद अपराजीताने स्वतःस लावले होते. इ.स.च्या १०५८ मधील एका लेखामध्ये कराड शाखेच्या शिलाहार घराण्यातील मारसिंहाने स्वतःला तगरपूरवराधिश्वर ही पदवी वापरली आहे. याच लेखात याच राजघराण्यातील जतिग या दुसऱ्या राजाचा उल्लेख तगरनगरभू पालक असा केलेला आहे. यावरुन प्राचीन तगरनगरी म्हणजे आजचे तेर होय हे उपरोक्त पुराव्यांवरुन स्पष्ट होते.

संशोधन आणि उत्खनने :-

या साधनांच्या विपुलतेमुळे विवा संशोधकांनी तेरचे अन्वेषण आणि उत्खनन केलेले आहे. या पुरातत्वीय संशोधनात जो पुरावा उपलब्ध झालेला आहे. त्यामुळे तेरची प्राचीनता इसवी सनापूर्वी बरीच मागे नेता आली आहे. सध्या तेर येथे असलेली मंदिने इसवी सनाचे पाचवे-सहावे शतक ते इसवी सनाचे सोळावे-

सतरावे शतक या काळातील आहेत. परंतु उत्खननात सापडलेले अवशेष इसवी सनपूर्व दुसऱ्या तिसऱ्या दशकापर्यंत कालदृष्ट्या प्राचीन ठरलेले आहेत.

वर उल्लेखिल्याप्रमाणे तेरच्या अवशेषांची सविस्तर पाहणी हेन्री कझिन्स यांनी नोव्हेंबर १९०१ मध्ये करुन त्याचा वृत्तांत १९०२-०३ मध्ये प्रसिध्द केला. त्यानंतर १९२९-३० या साली तत्कालीन निजाम सरकारच्या पुरातत्व विभागाने तरेच्या विक्रम मंदिराची जतनाच्या दृष्टीने पाहणी केली. तेरच्या विविध कलात्मक वस्तुंचा परिचय आणि तेथील असणाऱ्या पांढरीच्या टेकडांचे उत्खनन मात्र १९५८ मध्ये पहिल्याप्रथम चापेकर आणि बॅनर्जी यांनी केले. त्यानंतर १९६५-६६ मध्ये डॉ. मोरेश्वर दिक्षीत यांनी थोडयाफार विस्तृत प्रमाणावर तेरला उत्खनन केले. त्यानंतर १९७५ मध्ये प्रा. देव आणि प्रा. पथी यांनी एका टेकाडावर उत्खनन केले. आज ही प्राचनी टेकाडे मोठया प्रमाणावर उध्वस्त होत चालली आहेत. शेतीच्या नांगरटीमुळे, दफनभूमीसारख्या उपयोगामुळे आणि काडावर नवीन घरांच्या बांधणीमुळे ही प्राचीन पांढरी टेकाउे नष्टप्राय होत चालली आहेत. तेरणा नदीच्या दोन्ही काठांवर ही पांढरीची टेकाडे आजही थोडयाफार प्रमाणात पाहावयास मिळतात आणि यांच्या परिसरात अजुनही नाणी, मणी मातीच्या मूर्ती इत्यादी विविध वस्तू सापडतात, यांच्या परिसरात जुन्या मोठया आकाराच्या विटा (साडेसोळा x आठ x पावणेतीन इंच) कझिन्स यांना सापडल्याचा उल्लेख त्यांनी आपल्या १९०२ या वार्षिक वृत्तांतात केला आहे.

या उत्खननामध्ये जो पुरावा उपलब्ध झाला तो तेरच्या संदर्भात महत्वपुर्ण ठरलेला आहे. १९५८ साली डॉ. चापेकर यांनी केलेल्या उत्खननामध्ये प्रामुख्याने सातवाहनकालीन वस्तीचा पुरावा उपलब्ध झाला. विटांनी बांधलेली घरे, सांडपाण्याचे कूप, सातवाहन राजांची नाणी, मातीच्या आणि केओलिनच्या उत्कृष्ट बनावटीच्या स्त्री आणि पुरुषांच्या मुर्ती, रंगीबेरंगी दगडांचे आणि काचेचे मणी व उत्खननात सापडल्याने सातवाहनकालीन तेरच्या लोकजीवनाची थोडीफार कल्पना करता आली. डॉ. दिक्षितांना केलेल्या उत्खननाचे महत्व अनन्यसाधारण आहे. इ. स. १९३९-४० च्या सुमारास तत्कालीन निजाम सरकारच्या पुरातत्व खात्याने तेरच्या पांढरीच्या टेकाडावरच्या शेकडो प्राचीन वस्तु गोळा केल्या होत्या. परंतु ज्यांनी जंत्री आणि वर्णनात्मक लेख प्रसिध्द केलेले नसल्याने तेरच्या वैभवाचे यथार्थ दर्शन झाले नाही. यातील काही वस्तु हैदराबादच्या शासकीय संग्रहालयामध्ये मात्र पहावयास मिळतात. डॉ. चापेकर यांनी १९५८ साली केलले उत्खनन मर्यादित स्वरुपाचे होते. याचा वृत्तांत चापेकरांनी प्रसिध्द केलेला आहे.

पुराणवस्तु संशोधकांना तेर येथील पांढरीची टेकाडे संशोधन आणि उत्खननाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाची ठरलेली आहेत. सध्याच्या तरेपेक्षा प्राचीनकालचे तेर विसूत होते. हे तेथील निरनिराळया पांढरीच्या

टेकाडांवरुन समजून येते. अवशेष मिळणाऱ्या तेरच्या परिसराची व्याप्ती सुमारे सहा चौरस मैल आहे. या परिसरात पाच-सहा पांढरीची टेकाउे आहेत. परंतु त्यापैकी काहीवर सध्या स्मशानभुमीचे आक्रमण केले आहे. काहीची माती खोदुन मोठया प्रमाणावर खत म्हणुन नेली जात आहे, तर काहीवर सध्या वस्ती असून, काहीवर शेतीसाठी नांगरट केलेली आढळते.

मो. ग. दिक्षितांनी महाराष्ट्र शासनातर्फे १९६७-६८ साली पुन्हा तेर येथील महार टेकडीवर व जवळपासच्या विभागात उत्खनन केले. या उत्खननात मौर्यपूर्व कालापासून म्हणजे इ.स. पुर्व चौथ्या शतकाच्या आधी ते सातवाहनकालाच्या अखरेपर्यंत (इसवी सनाचे तिसरे शतक) एकुण चार वस्त्यांचा पुरावा हाती आला. परंतु हा पुरावा संबंध वस्तीचे स्वरुप दर्शविण्याइतका विस्तृत नव्हता. पहिल्या कालखण्डातील वस्तीचा पुरावा केवळ मातीपासुन केलेल्या काही वस्तूंच्या स्वरुपात मिळाला. ही वस्ती तेरणेच्या पुरामुळे नष्ट झाली असावी. दुसरी वस्ती मार्याकालातील (इ.स.पूर्व ३०० ते २००) असून, तिचा पुरावा मौर्यकालातील विशिष्ट झिलईदार निळसर काळया मडक्यांच्या स्वरुपात ज्यांना इंग्रजीत नॉर्दन ब्लॅक पॉलिश्ड वेअरः उत्तरेकडील काळी झि ालईदार खापरे असे म्हटले जाते व मातीची भाजलेली कडी एकावर एक ठेवुन तयार केलेल्या सांडपाण्याच्या कुपाच्या स्वरुपात मिळाला. या कुपाच्या बांधणीत मातीच्या कडयाप्रमाणेच बूड फोडलेले मोठे रांजणही एकावर एक ठेवल्याचे आढळुन आले. या कुपाच्या तोंडावर एक लाकडी चौकटीचे वा फळीचे अवशेषही दिसून आले. तिसऱ्य वस्तीचा पुरावा विविध प्रकारच्या रंगीबेरंगी दगडांपासून केलेल्या निरनिराळया आकाराच्या मण्यांच्या स्वरुपात मिळाला. चौथ्या आणि शवेटच्या कालखंडातील वस्ती सातवाहनकाला झाली. दगडगोटयांच्या पायावर बहुतांशी मातीच्या भिंतीची घरे, सातवाहन राजांची नाणी यात सिरि सातकर्णी, गौतमीपुत्र सातकर्णी, पुळुमावी, सिरि सातकर्णी यांची नाणी प्रामुख्याने आढळतात मातीच्या आणि चिनिमातीच्या उत्कृष्ट मानवी मूर्तीही या काळातील वस्तीची वैशिष्टये आढळुन आली.

या सर्व पुराव्यांपेक्षा अव्दितीय असा पुरावा १९६८ सालच्या उत्खननात उपलब्ध झाला. मोठया आकाराच्या स्तूपाचे आणि अर्धवर्तुळाकृती पृष्ठभाग असलेल्या बौध्द चैत्यगृहाचे अवशेष या उत्खननात सापडल्याने प्राचीन ऐतिहासिक काळात तेर हे बौध्द धर्माचे मोठे केंद्र होते, असे सिध्द झाले. सध्याचे त्रिविक्रमाचे मंदिर जे पूर्वी बौध्द चैत्यगृह होते त्या पुराव्यास दुजोरा देते.

उत्खननात स्तूपाच्या पुराव्याची वैशिष्टये खालीलप्रमाणे आढळुन आली.

१) स्तूपाचे बांधकाम विटांचे होते.

२) स्तूपाचा व्याव ९५ फुट होता. २६ मिटर (सांचीच्या स्तूपाचा व्यास ३६.६०० मिटर आहे)

३) स्तूपाची बांधणी मोठया चक्रात दुसरे लहान चक्र अशी होती. मोठया चक्राला सोळा आणि आतील लहान चक्राला आठ आरे होते. आतील चक्राच्या मध्यभागी नाभिस्वरुप चौरस रचना असून ती विटांच्या चौतीस थरांनी उभारली होती.

४) वर्तुळाचा परिघ आणि विटांनी केलेले सारे आरे यामधील जागा मती टाकुन भरलेली होती.

५) स्तूपाचे बाहेरील वर्तुळ ५.३० मीटर रुंदीचे होते व त्याबाहेरील बांधकाम विटांनी केलेले होते.

६) स्तूपाच्या बाहेरील वर्तुळाच्या पूर्व, पश्चिम, दक्षिण आणि उत्तर या चार दिशंना अनुलक्षुन पाच मीटर लांबीचे आणि दीड मिटर रुंदीचे चतुत्तरे विटांनी बांधलेले होते. या प्रत्येक चबुतऱ्यावर आयकस्तंभ उभारण्याची पध्दती होती.

७) स्तूपाच्या घूमटाचा बाहय किंवा दर्शनी भाग शिल्पांनी अलंकृत केलेल्या फरशांनी मढविलेला असावा, असा पुरावा मिळाला मात्र या फरशा उध्वस्त झालेल्या आढळल्या.

८) स्तूपाच्या बाहय भागाप्रमाणेच, स्तूपाभोवतलाच्या प्रदक्षिणेच्या मार्गावर (प्रदक्षिणापथ) फरशा बसविलेल्या होत्या.

९) स्तूपाच्या घुमटाचे एकोणतीस थर शाबूत अवस्थेत उत्खननात सापडले.

१०) स्तूप उध्वस्त झालेला असल्याने त्यात धातू किंवा पवित्र अवशेष ठेवलेला करंडक किंवा मंजूषा सापडली नाही. मात्र इतरत्र स्फटिक, पुष्पराग इत्यादी दगडांचे मणी मिळाले. ते मंजुषेत इतर अवशेषांबरोबर ठेवलेले असावेत.

दुर्देवाची गोष्ट अशी की, उत्खननात उघ्‍डकीस आलेल्या या स्तूपांच्या अवशेषांचा आता ठावठिकाणाही राहिलेला नाही. या आधीही या विटकरी शेतातून अनेकांनी विटा नेल्या होत्या. त्या ठिकाणचे अवशेष्ज्ञ जतन न केल्यामुळ तो सर्व भाग नांगरटीखाली गेला असून, आता पाहण्यासारखे तेथे काहीही उरलेले नाही. असे असूनही तेरचा हा स्तूप महत्वपुर्ण मानावा लागेल. शिल्पयुक्त लाद्यांनी मढवलेले, चार दिशांना चबुतऱ्यावर आयकस्तंभ असलेले आणि विटांचे चक्राकार बांधकाम असलेले स्तूप आंध्रप्रदेशात कृष्णेच्या खोऱ्यात अमराती, घंटसाहा, जगय्यापेट, नागार्जुनकोण्डा या ठिकाणी सापडलेले आहेत. आणि ते इक्ष्वाकु राजघराण्याच्या कालाशी निगडीत आहेत. याशिवाय तेरच्या स्तूपाच्या प्रदक्षिणामार्गाच्या निकट, सातवाहन राजघराण्यातील राजा पुळुमावि याचे नाणे सापडले असे सांगितले जाते. आणखी एक पुरावा म्हणजे पश्चिमेच्या आयकस्तांभाच्या चबुतऱ्याजवळ, एका दगडावर इसवी सनाच्या दुसऱ्या शतकात प्रचलित असलेल्या अक्षरशैलित मुकु ही अक्षरे ब्राम्ही लिपीत कोरलेलली आढळुन आली. या सर्व पुराव्यांनुसार तेरचा स्तूप इसवी

सनाच्या दुसऱ्या शतकाच्या पुर्वार्धात बांधला गेला असवा, असे दिसते. त्रिविक्रम चैत्यगृह आणि हा स्तूप तेर हे एक नामंकित बौध्द केंद्र असावे. त्याचप्रमाणे स्तूपाची रचनाशैली आंध्र शैलिप्रमाणे होती हेही लक्षात येते.

या स्तूपाव्यतिरिक्त १९६८ च्या उत्खननात आणखी एका बौध्द धार्मिक वास्तुचा पुरावा उघडकीस आला. तेरच्या पश्चिमेस आणि वर उल्लेखिलेल्या स्तूपापासून जवळजवळ दीड मैल अंतरावर, मागील बाजु अर्धगोलाकृती असलेल्या बौध्द चैत्याचे अवशेष अचानक उघडकीस आले. गुरांचा गोठया बांधण्यासाठी खणताना, विटांच्या भिंतीचे अवशेष उघडे झाले. त्याबात जास्त माहिती मिळविण्यासाठी योजनाबद्ध उत्खनन केल्यावर अर्धगोलाकृती चैत्यगृहाच्यचा बांधणीचा पुरावा हाती आला. या चैत्यगृहाची वैशिष्टये खालील प्रमाणे आढळुन आली.

१) चैत्यगृहाची लांबी ९ मिटर आणि रुंदी साडेपाच मिटर होती.

२) चैत्यगृहाची अर्धवर्तुळाकृती भागात सव्वा मिटर व्यासाचा स्तुप होता.

३) चैत्यगृहाच्या समोर दरवाजा असून, त्याची चौकट लाकडी होती.

४) दरवाजातून आत शिरण्यास तीन पायऱ्या होत्या. परंतु काही कालाने चैत्यगृहाच्या जमिनीची पातळी भर घालुन उंचाविण्यात आली. याचवेळी स्तूपाभोवती २.७ मिटर २ मिटर या मोजमापाचा विटांचा चौथरा बांधण्यात आला. याचवेळी लाकडी दरवाजा बुजवुन टाकुन भिंत बांधण्यात आली. नवे प्रवेशव्दार पहिल्यापेक्षा लहान आकराचे होते.

५) स्तूप विटांच्या चौथऱ्यावर बांधला गेला होता, पण इतर भाग उध्दस्त झालेला होता.

६) चैत्यगृहाच्या भिंती जा होतया आणि त्यातील विटांचे बांधकाम सांधेमोड रचनेचे असल्याने हे बांधकाम मजबूत स्वरुपाचे केलेले आढळेत.

विटांनी बांधलेले बौध्द चैत्य हिंदुस्थानात फारसे उपलब्ध नाहीत. या ठिकाणी हे नमुद करणे आवश्यक आहे की, तेरला सध्या अस्तित्वात असलेले त्रिविक्रमाचे देऊळ हे मूळचे बौध्द चैत्यगृह होते. उत्खननात सापडलेल्या स्तूप आणि चैत्यगृहा व्यतिरिक्त, विविध प्रकारचे अवशेष तेर येथे फार मोठया प्रमाणावर सापडले. यात मातीच्या केओलिनच्या व उत्कृष्ट शाडुच्या मूर्ती, नक्षी असलेल्या वीटा, सातवाहन राजांची नाणी, विविध आकाराने मणी, त्याचप्रमाणे सातवाहनाकलीन काळी आणि तांडी रंगाची मडकी, त्याचबरोबर दागिने बनविण्याचे दगडी साचे, कर्णभुषणे, बांगडया आणि मतीपासून बनविलेली उत्कृष्ट पदके यांचा अंतर्भाव होतो.

१९७५ साली केल्या गेलेल्या उत्खननामध्ये मातीच्या मुर्तीप्रमाणेच सातवाहन राजांची नाणी, मणी व इतर विविध वस्तू सापडल्याज परंतु या उत्खननात सर्वात महत्वाचा पुरावा प्राचीन तेरच्या भावेती निर्माण

केलेल्या लाकडी तटबंदीच्या स्वरुपातला होता. प्रचंड आकाराचे लाकडी खांब आडवे व उभे लावुन इसवी सनापूर्वी पहिल्या दुसऱ्या शतकामध्ये ती तटबंदी निर्माण करण्यात आली होत. सातवाहनांच्या राज्यात ३० तटबंदीयुक्त नगरे होती, असा प्लिनी या प्रवाशाने केलेला उल्लेख या संदर्भात महत्वाचा ठरतो.

उत्खननाव्यतिरिक्त श्री. लामतुरे यांच्या संग्रहामध्ये ज्या विविध वस्तु आहेत त्या उदाहरणार्थ हस्तिदंत स्त्रिमर्ती, विविध प्रकारची कर्णाभूषणे, मातीच्या पुतळया, केओलिनच्या विविध मुर्ती, ब्रांझचे आरसे, कोरीव काम केलेले मूल्यवान दगडांचे अंगठयातील खडे, रोमन बनावटीचे दिवे, रोमन राजांची नाणी, दागिने बनवायचे दगडी साचे-तेरच्या प्राचीन वैभवाची आणि कलाकुसरीची कल्पना देतात.

तरेचा सलग इतिहास मांडणे फारसे शक्य नाही. परंतु तेथील अवशेषांच्या सहाय्याने प्राचीन तेरचे प्रमुख कालखंड खालीलप्रमाणे मांडता येतात.

कालखंड पहिला :

तेर येथे डॉ. मोरेश्वर दीक्षित यांनी केलेल्या उत्खननानुसार तेरच्या पहिल्या वस्तीचा कालखंड इ.स.पुर्व सुमारे ४०० ते २०० म्हणजे मौर्यपुर्व-मौर्य असा ठरविता येतो. या कालखंडातील वस्तीचा नाश पुरामुळे झाला असे दिक्षित यांचे मत आहे.

कालखंड दुसरा :

या कालखंडाला पूर्व सातवाहनकाल असे म्हणता येईल. या कालातील घरेदारे विटांच्या बांधणीची असून, घरातील सांडपाणी वाहुन जाण्याकरीता माहितीची भाजलेली कडी एकावर एक ठेवुन सांडपाण्याचे कुप बनविले जात. या कालखंडातील काही घरे आकराने मोठी असून, त्यांा एकापेक्षा जास्त खोल्या होत्या. या वस्तीचा नाश आगीमुळे झाला असाव, असा पुरावा उत्खननात सापडला आहे. १९७५ साली डॉ. देवानी केलेल्या उत्खननात तत्कालीन वस्तीभोवती लाकडी तटबंदी होती, असा पुरावा मिळालेला आहे.

कालखंड तिसरा :-

या कालखंडाला उत्तर सातवान कालखंड असे नाद देणे योग्य ठरेल. हा इसवी सनाचे पहिले शतक व दुसरे शतक या अवधीमध्ये बसविता येतो. तेरच्या इतिहासामध्ये हा कालखंड अत्यंत भरभराटीचा होऊन गेला या कालात तेर बौध्द धर्माचे एक केंद्र म्हणुन प्रसिध्द इझाले. याच कालखंडात तेर येथे विविध कलाकुसरींचा उदय झाला. विविध दगडांचे मणी, कर्णभुषणे, मातीच्या व केओलिनच्या उत्कृष्ट मूर्ती, सातवाहन राजांची नाणी, स्त्रीमुर्तीचे उत्कृष्ट कोरीव काम केलेल्या आरशांच्या हस्तिदंती मुठी, विविध तऱ्हेचे अलंकार बनिण्याचे मऊ दगडाचे बनविलेले साचे इत्यादी वस्तुची निर्मिती या कालखंडामध्ये करण्यात आली. याच कालखंडामध्ये

भरताच्या पश्चिम किनाऱ्यवरील शुर्पारक (सोपारा) कल्याण, चेमूल्य (चौल) इत्यादी बंदरांतून येणाऱ्या विविध रोमन बनावटीच्या वस्तु तरे येथे येऊन पोहोचल्या.

यामध्ये रोमन राजांची नाणी, रोमन नाण्यांच्या प्रतिकृती म्हणुन केलेल्या मातीच्या पुतळया, रोमन बनावटीची झिलईदार व नक्षीदार लाल रंगाची मडकी, अलेक्झांड्रियन कारागिरीचे ब्रॉन्झ आरसे, रोमन बनावटीचे मातीचे दिवे, रोमन काचसमान, इत्यादी वस्तु या कालखंडातील व्यापार उदीमची त्याचप्रमाणे संपन्न जीवनाची साक्ष देतात यामुळे या कालखंडातील घरे आकराने मोठी, दगड गोटयांच्या भक्कम पायावर बांधलेली आणि कौलांची साकारलेली अशा स्वरुपाची होती. इसवी सनाच्या तिसऱ्या शतकातील पहिल्या चतुर्थकाच्या शेवटी सातवाहनांचा अस्त झाल्यानंतर तेरचे वैभव लयाला गेले.

कालखंड चौथा :-

या कालखंडाला वाकाटक कालखंड असे स्थूलमानाने म्हणता येते. तेर येथे सापडलेल्या काही मृण्मय मुर्ती गुप्त शैलीच्या असून, त्रिविक्रम मंदिर (म्हणजेच मूळचे बौध्द चैत्यगृह) त्याचप्रमाणे उत्तरेश्वरासारखी मंदिरे या कालखंडाची निदर्शक मानता येतील.

कालखंड पाचवा :-

हा कालखंड मध्ययुगीन मानता येईल. याचे निदर्शक म्हणुन तेर येथे सापडलेल्या शिलाहारकालीन शिलालेख आणि यानंतरच्या काळातील, म्हणजे सोळाव्या सतराव्या शतकातील, लेख व याही नंरतच्या काळातील जैन मंदिरे यांना मानता येईल. हेमाडपंथी शैलीचे नवरंगी शिवालय, गावाबाहेर पश्चिमेस असणारे नागठाण आणि पार्श्वनाथ वस्ती यांचा या कालखंडात समावेश करता येतो. सारांशाने सांगावयाचे झाल्यास तेर येथे इसवी सनपूर्व ३०० ते इसवी सनाचे १६ वे १७ वे शतक एवढया मोठया कालखंडामध्ये वस्ती झाली.

६) पवनार (जि. वर्धा) :-

महाराष्ट्रातील वर्धा जिल्हयात धाम नदीच्या किनाऱ्यावर नागपूर वर्धा मार्गावर पवनार हे गांव आहे. इ.स. १९७७ मध्ये नागपूर विद्यापिठाच्या प्राचीन भारतीय इतिहास संस्कृती व पुरातन विभागाने या गावातील किल्ला या नावाने ओळखल्या जाणाऱ्या टेकाडावर उत्खनन केले होते. हे उत्खनन फारच छोअया प्रमाणात करण्यात आले होते. तरी या प्रदेशातील पुरातत्वीय स्तर-क्रमाच्या दृष्टीने या उत्खनाने महत्व अनन्य साधारण असेच आहे. उत्खननात मिळालेल्या पुराव्यांवरुन येथील स्थळांचे खालील प्रमाणे कालखंड निर्धारीत केले आहेत.

प्रथम कालखंड :-

बृहदाश्मयुग, इ.स.पूर्व १००० ते इ.स. पूर्व ८००, स्तर क्रमांक ९

व्दितीय कालखंड :-

अ) प्रारंभीक सातवाहन काळ, इ.स.पूर्व तिसरे शतक ते इ.स. पूर्व पहिले शतक, स्तर क्रमांक ८अ

ब) सातवाहन काळ, इ.स.पूर्व पहिले शतक ते इ.स.२-३ शतक, स्तर क्रमांक ८,७,६

तिसरा कालखंड :-

वाकाटक व समकालीन राजवंश, इ.स. ३ रे शतक ते इ.स. ८ वे शतक, स्तर क्रमांक ५, ४

चतुर्थ कालखंड :-

मुस्लिम काळ, इ.स. १५-१६ वे शतक, स्तर क्रमांक ३,२,१

प्रथम कालखंड :-

या कालखंडात बृहदाश्मयुगीन संस्कृती म्हणजे लोहयुगीन संस्कृतीचे अवशेष मिळाली आहेत. त्यात मोठया आकाराची लाल रंगाची मृदभांडी, काळी तांबडी खणखणीत आवाजाची पातळ मृदभांडी आणि काळया रंगात चित्रित मृदभांडी मिळाली आहेत. घरातील जमिनी चांगल्याप्रकारे चोपून ती समतल केलेली होती. तसेच तेथे वृत्ताकार चुलींचे अवशेष सुध्दा मिळाली आहेत. दुसऱ्या कालखंडातील प्रारंभिक सातवाहन स्तरात, काळी तांबडी खापरे मिळतील. परंतु वरील मृदभांडयांपेक्षा हे वेगळया पोताची व प्रकाराची होती. या सोबतच या स्तरात लोखंडी अवजारे मिळालीत. या संस्कृतीच्या लोकांची निवासस्थाने ही लाकडी खांबावर उभारली होती. घरातील फरशी चुन्यानी धुमसून एकतल बनविली होती. तसेच घराकरिता वापरलेल्या खांबाचे छेद येथे मिळाली आहेत. त्यावरुन या कालाखंडातील घराची रचना कशी असावी याबाबत अंदाज बांधता येतो.

व्दितीय कालखंड :-

उत्खनन कर्त्याने या कालखंडास सातवाहन कालखंड मानले आहे. या काळातील काळी तांबडी खापरे, लाल पॉलिसयुक्त मृदूभांडी, रोमन मृदभांडी, एम्फोरा मद्यकुंभ आदी मिळाली आहेत. याशिवाय या स्तरात विविध मणी मिळालीत. घरांची फरशी वरील काळातील घराप्रमाणेच होती.

तृतीय कालखंड :-

या काळात चकचकीत लाल लेपयुक्त मृदभांडी, वापरात आली. या काळातील घरे विटात बनविली होती. तसेच येथे कडयांचे कूप अवशेष मिळाली आहेत. याशिवाय मणी, काही मृण्मयमूर्ती आणि वाकाटक क्षपत्र, विष्णुकुण्डी, कलचुरी राजवंशाची नाणी मिळाली आहे. या अवशेषांवरुन हा कालखंड निश्चितपणे वाकाटक आणि वाकाटकोत्तर काळाचे प्रतिनिधीत्व करणारे आहे असे मानता येते.

चतुर्थ कालखंड :-

या काळातील उत्खनीत स्तरातून मोगल कालीन चिनीमातीचे आणि काचाचे लेपन केलेले चमकदार मृदभांडीा, बहुरंगी काचाच्या बांगडया आणि मुहम्मद तुघलकची नाणी मिळाली आहेत. या पुराव्यांवरुन पवानार हे नगर गोंड, निजामशाही आणि मोगल काळात एक महत्वुपर्ण राजनितिक केंद्र होते असे म्हणता येते. येथे एका अत्यंत महत्वाच्या पुरावशेषाच्या संदर्भात चर्चा करणे आवश्यक आहे. हे अवशेष पवनार येथेच पृष्ठभागावर मिळाले आहेत. (उत्खनीत स्तरात मिळाले नाही) हे महत्वाचे अवशेष म्हणजे स्फटीक पाषणातील एक पदक होय. त्यावर बुध्दाची प्रतिमा अत्यंत कलात्मकरित्या अंकीत केली आहे. मूर्तीशास्त्रीयदृष्टया त्याचा काळा काही तज्ञांनी गुप्त वाकाटक काळ असा निश्चित केलेला आहे. परंतु डॉ. चंद्रशेखर गुप्त, विभाग प्रमुख, प्राचीन भारतीय इतिहास संस्कृती व पुरातत्व, नागपूर विद्यापीठ, नागपूर यांच्यामते हे पदक स्फटीक पाषाणातील नसून ते कोचेचे अर्वाचीन काळातील आहे, असे त्यांचे मत आहे. आपल्या मताच्या पृष्ठीकरिता या पदकास दोन काचाच्या तुकडयाचे जोड असल्याचे त्यांचे स्पष्टीकरण आहे.

हल्लीचे पवनार हे वाटकाटकाची राजधानी प्रवरपूर होय, असे विधान श्री. वेलस्टेड यांनी केले होते. या मतास रा. ब.का. ना दीक्षित यांनी दुजोरा दिला होत. त्यानंतर धाम नदीच्या तीरावर श्री विनोबाजीच्या आश्रामाचे बांधकामसाठी खोदकाम करतांना एका प्राचीन मंदिराचे आवशेष आणि मूर्तीशास्त्रीयदृष्टया सर्वात महत्वाचे रमिाय शिल्प म्हणजे गंगा भगवती चे शिल्प मिळाले होते. तिच्या पादपिठावर वाकाटक कालीन पेटीका शिर्षक ब्राम्ही लिपीत गंगा भगवती असा लेख कोरला होता. याशिवाय येथे राम पंचायतनाने शिल्प व वाली वधाचेही शिल्प मिळाले आहेत. याशिवाय येथे भरतभेट आणि अंधकासूर वध मूर्ती शिल्प आहेत. ही सर्वच शिल्प वाकाटकाळातील आहेत. यावरुन पवनारचे प्राचिनत्व स्पष्ट होते. तसेच वाकाटकाच्या काळात पवनार हे एक महत्वाचे नगर असले पाहिजे किंबहुना ते वाकाटकाच्या राजधानीचेच नगर होते हे उपरोक्त पुराव्यांवरुन स्पष्ट होते.

पवनार मधून वाहणाऱ्या धाम नदीच्या दोन्ही काठांनी जुन्य विटांचे अवशेश जसे आढळतात, तसेच काही ठिकाणी किल्ल्यांचे अवशेष, विशेषतः पायातील दगड, एक ठिकाणी किल्ल्यांच्या भिंतीचे पाया स्पष्ट दिसतात. याचा अर्थ असा की, पवनार हे राजकीयदृष्टया फार प्राचीन काळापून एक महत्वाचे ठाणे होते. म्हणुनच त्याच्या संरक्षणासाठी येथे किल्ला बांधला असावा. सारांशः पवनार हे फार प्राचीन शहर तर होतेच, पण शिवाय, संरक्षणाच्या दृष्टीने ते महत्वाचे ठाणे होते यात शंका नाही.

पैठण (जि. औरंगाबाद) :-

पैठण औरंगाबाद जिल्हयातील प्रमुख तालुक्याचे ठिकाण असून, गोदावरीच्या उत्तर तीरावर वसले आहे. पैठणला गोदावरीच्या साहचर्याने प्राचीन काळापासूनच पावित्र्य लाभले आहे. पैठणचा उल्लेख बौध्द, जैन, हिंदु साहित्यातून केलेला मिळतो.

दक्षिण भारतातील प्रमुख राजवटींचा या नगरीशी निकटचा संबंध आला, तसेच या परिसराच्या संपन्नतेमुळे आरंभीच्या काळातील अश्मक मुलकादि जनपदांची ही नगरी अनेक शतके राजधानीचे केंद्र होती. नंतरच्या सातवाहन कालखंडात ही नगरी अनेक शतके राजधानीचे ठिकाण होते. सातवाहना नंतरच्या गुप्त वाकाटक कालात पैठण हे जिल्हयाचे प्रमुख ठिकाण होते. नंतरच्या चालुक्या राजवटीत (बदामीचे) पैठणला नव्याने उपराजधानीपद मिळाल्याचे दिसते. राष्ट्रकुट कालात तिचे वैभव नष्ट होऊन ते एक तालुक्याचे केंद्र झ ाले. नंतरच्या यादव कालखंडात या नागरीचे धार्मिक महत्व वाढुन तिला दक्षिण-काशि म्हणुन गौरविले गेले.

पैठण नगर हे प्राचीन भारतातील व्यापारी केंद्राशी हमरस्त्यांनी जोडले होते. तसेच समकालीन पाश्चिमात्य पेठांशी पैठणचे व्यापारी संबंध प्रस्तापित झाले होते. पैठणच्या वस्तूंनी विशेषतः रेशमी वस्त्रांनी पश्चिमात्य बाजारपेठेतमध्ये मोठा लौकिक संपादिला होता. पैठणहुन निर्यात होणाऱ्या पैठणी सारख्या महावस्त्राला जगतामध्ये तोड नव्ती. पुरातत्वाच्या दृष्टीकोणातून पैठणचे महत्व अन्योन्य असेच आहे. त्याबाबतचे महत्व उपेक्षून चालणार नाही. कारण पैठण भागातच प्रागौतिहासिक काळातील भिन्न अश्मयुगीन हत्यारे व वसाहतीचे पुरावे उपलब्ध झाले आहेत.

अशा प्राचीन स्थळी इ. स. १९३७ मध्य प्रथमतः संचालक पुरातत्व विभाग, हैदराबाद, जी. यझदानी यांच्या मार्गदर्शनाखाली पुरातत्वीय उत्खनन सय्यद युसूफ सहाय्यक संचालक, निजाम गव्हर्नमेंट, हैदराबाद यांचाही सहभाग होता. हे उत्खनन गोदावरीच्या उत्तर किनाऱ्यावरील प्राचीन टेकाडयावर प्रथम चाचणी खड्डे घेऊन सुरुवात करण्यात आले होते. त्यानंतर भिन्न स्तरातील अवशेषांचे व त्या-त्या कालखंडातील अवशेषांच्या सविस्तर अभ्यासासाठी मोठया प्रमाणात उत्खनन करण्यात आले. या स्थळास स्थानिक लोक उलटीनगरी म्हणुन ओळखत होती.

प्राचीन चार वसाहतीच्या टेकाडापैकी दोन टेकाड हे विस्तृत उत्खननासाठी निवडण्यात आले हो. येथील खड्डे हे १८ फुट २५ फुट खोली पर्यंत उत्खनित करण्यात आले होते. येथील उत्खनीत एकुण सहा स्तरात वेगवेगळया वसाहती झाल्याचे उत्खनित पुराव्यांवरुन निर्देशनास आले आहे. या उत्खनित स्थळांच्या सर्वात वरच्या स्तरात चुन्यामधील दगडाचे बांधकाम आणि ामतीच्या गाऱ्यामध्ये विटांचे बांधकाम असलेल्या इमारतीचे अवशेष मिळाली ाहेत. हे अवशेषत ४ फुट खोलीत मिळाली आहेत. याशिवाय या स्तरात सोने, चांदीचे

अलंकार, तांबे आणि मातीची भांडी इत्यादी मिळालीत. दुसऱ्या आणि तिसऱ्या स्तरात प्रामुख्याने मोगल काळातील अवशेष मिळाली आहेत. चौथ्या स्तरात मध्ययुगातील इमारतींचे काही अवशेष मिळाली आहेत. पाचव्या स्तरात या उत्खनन काळातील महत्वाचे अवशेष म्हणजे सातवाहन (आंध्रा) नाणी मिळाली आहेत. ही नाणी उत्खननाच्या ८ फुट खोलीत मिळाली आहेत.

या उत्खननातील सहावे स्तर हे सर्वात शेवटचे स्तर हे सर्वात शेवटचे स्तर होय. हा स्तर वाळु मिश्रीत मातीचा आणि नदीमधील पिवळसर मातीचा होता. तो १६ फूट खोली पर्यंत उत्खनित करण्यात आला. म्हणजे हा स्तर सुमारे ८ फुट खोलीचा होता. या स्तरात सातवाहन पूर्व आणि सातवाहन कालीन पुरावशेष मिळाली आहेत. ती खालील प्रमाणे :-

१) स्थापत्य :-

विटात बांधकाम केलेल्या काही वास्तूंचे अवशेष मिळाली आहे. बांधकामास वापरलेल्या विटा या पक्क्या भाजणीच्या होत्या आणि त्या १४ ते १६ इंच लांबीच्या होत्या. विटांची जोडणी ही मातीच्या गाऱ्यात केली होती. स्थापत्या बांधकाम हे लांबोडे, चतुरस्त्र आकाराचे होते. याशिवाय अन्य बांधकाम हे समचतुर्थकोनाकृती, काटकोन आकारातील सुध्दा मिळाली आहेत. यातील एक दालन १० x १२ फुट आकाराचे असून त्याच्या सभोवताल ३ फूट आकराची ओसरी बनविली होती. याच बांधकामाच्या पश्चिम भागात देवाऱ्याचे बांधकाम सुध्दा केले होते.

२) गटार/नाल्या :-

सहाव्या स्तरातच परंतु इमारतींच्या थोडे खाली (सुमारे ४ फूट खाली) आणि मुख्या इमारतीच्या अवशेषांपासुन दक्षिणेस सुमारे २०० यार्ड अंतरावर विटातील बांधकाम असलेले भूमिगत गटार नाल्यांचे अवशेष येथे मिळाली आहेत. या बांधमास वापरलेल्या विटा या साडेवीस बाय आठ साडेतिन इंच आकाराच्या होत्या. म्हणजेच त्या इमारतीच्या बांधकामास वापरलेल्या विटांपेक्षा मोठया आकाराच्या होत्या. विशेषतः अशी की, या बांधकामाच्या चुन्याच्या गाऱ्यात केलेले बांधकाम कुठेही आढळले नाही.

या नालीच्या जवळ तीन लंबवर्तुळ आकराचे (प्रत्येकी साडेचार फुटाचे) विटातील बांधकाम मिळाले आहे. परंतु या बांधकामाचा गटार व नालीशी काही संबंध नसल्याचा उत्खननकर्त्यांचा अंदाज आहे. त्याचा उपयोग तेथील निवासस्थांना पाणी पुरवठा करण्यासाठी होत असावा. या उत्खननात काही विहिरींचे अवशेष सुध्दा मिळाले आहेत. या अवशेषांवरुन पैठण येथील सातवाहन आणि सातवाहनपूर्व काळातील मानवाच्या

जनजीवनावर प्रकाश पाडण्यास मदत झाली आहे. या अवशेषांसोबतच येथे वैशिष्टयपुर्ण चौकोनी आकराचे तांब्याची नाणी मोठया प्रमाणात मिळाली आहेत. ती गटाराच्या जवळ मिळाली होती.

३) गौण अवशेष :-

प्राचीन मानवाने दैनंदिन गरजेसाठी वापरलेल्या अनेक वस्तु या उत्खननातून मिळाल्या आहेत. जसे निरनिराळया आकार आणि प्रकाराची भाजलेली मातीची भांडी आणि शिंपले, हत्तीदंत, पाषाण, लोखंड, तांबे, ब्रॉझ आणि कांच यात बनविलेली विविध अवशेष मिळाली आहेत. या सर्वच पुरावशेषांचा येथे उल्लेख करणे शक्य नाही. म्हणुन येथे काही महत्वाच्या पुरावशेषांचा येथे उल्लेख करण्यात येत आहे.

४) पक्वमृत्तिका :-

पक्व मातीचे मणी मोठया प्रमाणात या उत्खननातून मिळाली आहेत. ते पिंपाकृती, गोलचंचुपात्राकृती आणि चक्राकार अशा विभिन्न आकाराची मिळाली आहेत. हे मणी प्राचीन अलंकारापैकी एक होत.

याशिवाय पक्कमातीच्या काही विवस्त्र मूर्ती मिळाल्या आहेत. या विवस्त्र असल्या तरी त्यांच्या गळयात आणि शिर्षावर मात्र त्यांनी मण्यांचे अलंकार परिधान केले आहेत. येथे एक अनोळखी थाळी मिळाली आहे. तयावर मानवाच्या दोन आकृत्या काढल्या आहेत. त्यापैकी एक उजव्या बाजुस असून, त्यास हात आणि पाय स्पष्टपणे दाखविले आहेत. दुसरी आकृती ही स्त्रीची असावी. याशिवाय खेळणीचे चाक, विविध आकारातील दैनंदिन गरजांची भांडी चित्रीत मृदभांडी सुध्दा सापडली आहेत.

५) शिंपले :-

शिंपल्यामध्ये बांगडया, बोटातील अंगठया, मणी आणि काही नक्षीकृत वस्तू मिळाल्या आहेत.

६) हत्तीदंत :-

यात उच्च दर्जाची कलाकृती केलेल्या बांगडया, कानातील रिंग, बोटातील अंगठया, सुई चाती इत्यादी वस्तु मिळाल्या आहेत.

७) पाषाण :-

काळया पाषाणातील वालुका पाषाणातील, अगेट स्फटीक इत्यादी पाषाणातील विविध आकारांची व प्रकारची मणी मिळाली आहेत. काही मण्यांवर नक्षी काढलेली होती. एका निलाश्मातील मण्याला सहा छिद्र होते. येथे मिळालेल्या मण्यांच्या संख्येवरुन पैठण येथे मणी बनविण्याचा कारखाना असावा, असे उत्खननकर्त्याचे मत आहे.

८) काच :-

काचामधील प्रामुख्याने बांगडया, बोटातील अंगठया आणि मणी मिळाले आहेत. ही निळे, पिवळे, काळे आणि हिरव्या रंगातील होती.

९) सातवाहन नाणी :-

यास आंध्र नाणी म्हणुन ओळखले जाते. ही नाणी तांब्याची आहेत. त्यावर वृक्षाचे चित्र असुन ते चौकोनी आकराची आहेत. काही नाण्यावर स्वस्तिक चिन्ह आहे. तांब्याची काही आहत नाणी सुध्दा या उत्खननात मिळाली आहे.

वरील उत्खनित पुरातत्वीय अवशेषांवरुन पैठण ही नगरी सातवाहन आणि सातवाहनाच्या उदयापुर्वी सुध्दा अस्तित्वात असल्याचे स्पष्ट होते. तसेच येथील अवशेषज्ञंवरुन त्या-त्या कालखंडातील पैठण येथील मानवी जिवन कसे होते. याचे चित्रन रेखाटण्यास मोलाची मदत झाली आहे.

उपरोक्त उत्खननाशिवाय पैठण येथे महाराष्ट्र शासनाच्या पुरातत्व विभागाने १९९३-९४ मध्ये उत्खनन केले होते. परंतु त्यासंबंधीचा उत्खनन अहवाल अद्याप प्रकाशित झालेला नाही.

६) भोकरदन :-

भोकरदन प्राचीन भोगवर्धन वसलेले औरंगाबाद जिल्हयातील तालुक्याचे ठिकाण. औरंगाबाद-अजिंठा रस्त्यावरील औरंगाबाद पासुन ६० कि.मी. अंतरावर आहे. याचा संबंध सांची येथील उत्कीर्ण लेखात उल्लेखिलेल्या भोगवर्धनाशी जोडला जातो. प्राचीन भोगवर्धन हे उज्जैन ते पैठण (प्रतिष्ठान) या प्राचीन व्यापारिक मार्गावर असल्याचा उल्लेख मिळतो. ते हेच मराठवाडयातील भोकरदन होय.

सन १९७३-७४ मध्ये नागपूर आणि औरंगाबाद विद्यापीठाकडुन पुरातत्वीय उत्खनन करण्यात आले होते. या उत्खननात पूर्व सातवाहन, उत्तर सातवाहन व सातवाहनोत्तर कालीन वस्त्यांचे अवशेष मिळाले आहेत. उत्तर सातवाहन काळात भोकरदन हे मोठे कलाकेंद्र असल्याचे या उत्खननावरुन निदर्शनास आले आहे. या उत्खननात कारागिरांची घरे, हत्तीदंताच्या बांगडया, स्त्रीमुर्ती, कज्जल शलाका, विविध प्रकारचे मणी आणि मृण्यमयमूर्ती मिळाल्या आहेत. सातवाहन कालानंतर मात्र भोकरदनचे महत्व कमी झाल्याचे दिसते. उत्खननातील स्तर विज्ञानानुसार भोकरदन येथे तीन कालखंडातील अवशेष मिळाले आहेत.

प्रथम कालखंड :-

हा कालखंडे पूर्ण सातवाहन काल म्हणुन संबोधिला आहे. या काळातील अवशेष स्तर क्रमांक पाच आणि सहा मध्ये मिळाली असून, सदर कालखंड इ.स.पूर्व २-३ शतकातील समजला आहे. या उत्खनित

स्तरात, आहात नाणी आणि तांबडी-काळी खापरे आणि काही हातानी बनविलेल्या मडक्याची खापरे मिळाली आहेत. तांबडी-काळी मृदभांडयात विविध प्रकारची आणि बनावटीची भांडी मिळाली आहेत.

दुसरा कालखंड :-

या कालखंडास सातवाहन क्षत्रप किंवा उत्तर सातवाहन म्हणुन संबोधिले आहे. या काळातील अवशेष्ज्ञ स्तर क्रमांक चार आणि तीन मध्ये मिळाली आहेत. या कालखंडाची तिथी इ.स.पुर्व पहिले शकत ते इ.स.२-३ शतक असे निश्चित करण्यात आले आहे. या कालखंडातील स्तरात क्षत्रप नरेश नहपान यांची नाणी, सातवाहन नृपती सातकर्णी पहिला आणि दुसरा यांची नाणी आणि गौतमीपुत्र सातकर्णी यांची नाणी मिळाली आहेत. या सोबत मोठया प्रमाणात तांबडी-काळी खापरे, लाल पॉलिसयुक्त चकचकीत मृदभांडी, केवळ लाल व काळी खापरे आणि ॲम्फोरा, टेरॉकोटा, पाटेवरवंट, मणी इत्यादी अवशेष मिळाली आहेत. ही सर्व अवशेष सातवाहन कालीन असल्याचे उत्खनित पुराव्यांवरुन स्पष्ट झाले आहे. तांबडी-काळी मृदभांडयात वाडगे, ताटया, वाटया, झाकण्या आणि कुंड इत्यादी भांडयाचा प्रकार प्रामुख्याने दिसतो. लाल रंगाच्या मृद भांडयात, मोठमोठी मडकी, रांजन, लहान भांडी, कुंड इत्यादी भांडी प्रकार दिसतात आणि काळया मृद भांडयात कप, वाटया, ताट आणि पॉलिसयुक्त लाल मृदभांडी प्रकारात सुरई प्रकार लोकप्रिय होता.

तिसरा कालखंड :-

हा कालखंड सातवाहनोत्तर काळ म्हणुन संबोधिला आहे. या कळातील अवशेष स्तर क्रमांक एक आणि दोन मध्ये मिळाली आहेत. या कालखंडाची तेथील सामान्यतः इ.स. तिसरे-चौथे शतक निश्चित केली आहे. या कालखंडातील स्तरात कार्दमक नाणी, कुमारगुप्ताची नाणी मिळाली आहे. सदर नाणी कालनिश्चिती करण्यास महत्वपुर्ण पुरावा म्हणुन ठरली आहेत. या कालखंडात प्रामुख्याने लाल रंगाची खापरे आणि अभ्रक्युक्त लाल रंगाची खापरे मिळाली आहेत. ती विभिन्न पोताची आहेत. यात रांजन, लहान, मध्यम आणि मोठया आकाराची मडकी, सुरई, वाडगे, पणती इत्यादी प्रकारची भांडी मिळाली आहेत.

नाणी :-

या उत्खननाची सर्वांत महत्वाची उपलब्धी म्हणजे येथे मिळालेली एकुण ४२७ नाणी होत. यातील अधिकतम नाणी ही उत्खननीत स्तरातून मिळाली आहेत आणि काही गवेषनाव्दार मिळाली आहे. ४२७ नाण्यापैकी १६४ नाणी ही नाणकशास्त्राच्या अभ्यासाच्या दृष्टीने अत्यंत महत्वाची ठरली आहेत. या चांदीची आणि तांब्याची आहत नाणी (पंचमार्क) असून, सातवाहन काळातील सातकर्णी शिवश्री सातकर्णी, गौतमीपुत्र सातकर्णी आणि विशिष्टीपुत्र पुळमावी या नरेशाची तांब्याची नाणी मिळाली आहेत. यात काही चांदीचा मुलामा

दिलेली नाणी सुध्दा मिळाली आहेत. याशिवाय मात्र राजवंशाची, बैलछाप, उज्जैन चिन्ह छाप टेकडी छाप, हत्ती छाप आणि कठडयातील वृक्ष छाप तांबे आणि लीड धातुची नाणी मिळाली आहेत. क्षत्रप नरेश नहपान यांची तांब्याची नाणी तसेच कार्दमय क्षत्रप रुद्रसेन व्दितीय आणि यशोधर्मन व्दितीय यांची चांदीची नाणी मिळाली आहेत. तांब्यावर सोन्याच्या पत्र्यांनी मढविलेली गुप्त नरेश कुमारगुप्ताची नाणी या नाण्यांत महत्वाची मानली जातात.

उपरोक्त नाण्याशिवाय या उत्खननात नाणे घडविण्याचे काही साचे सुध्दा मिळाली आहेत. यावरुन भोकरदर येथेच नाणे निर्मितीचे कार्य सुध्दा केले जात होते. असे म्हणता येते. या उत्खनन स्थळातून भव राजाची एक नवीन नाणी मिळाली आहेत. परंतु तो कुठल्या वंशातील होता, या संबंधीचा इतिहास मात्र अजुनही अज्ञात असाच आहे.

मणी :-

उपरोक्त नाण्यांवरुन इ.स. पूर्व पहिले शतक ते इ. स. पाचव्या शतकापर्यंतचा भोकरदनचा आणि परिसराचा इतिहास जाणुन घेण्यास मोलाची मदत झाली आहे. या उत्खननाची दुसरी महत्वाची उपलब्धी म्हणजे एक हजार नवशे तेहत्तीस एवढया मोठया प्रमाणात येथे मिळालेली मणी होत. ती अठरा प्रकारच्या सामुग्रीत बनविली आहेत. जसे अगेठ, कार्नोलियन, चालसोडोनी, क्रिस्टल, ग्लास, सेल, जॉस्पर आणि टेराकोटा इ. मध्ये बनविली आहेत. ती विभिन्न अशा वीस प्रकारातील आहेत. यात अनेक पूर्णरूपात बनविलेली मणी, छिद्र नसलेली मणी सुध्दा मिळालेली आहेत. यावरुन नाणी बनविण्याची भट्टी येथे असावी, तसेच मणी बनविणारे कारागिरसुध्दा येथील स्थानिक असावेत, असे म्हणता येते.

टेराकोटा (भाजलेल्या मातीच्या वस्तू) :-

या उत्खनातून टेराकोटाच्या वस्तु मोठया संख्येत प्राप्त झाल्या आहेत. त्या डीस्क, अंग घासण्या, गोटया, बुच, खेळण्याचे चाक इत्यादींचा समावेश आहे. याशिवाय संमारे ७० मानवी आणि प्राण्यांच्या प्रतिमा आणि काही सुशोभित स्मारक चिन्ह कोरलेल्या धार्मिक प्रतिमा मिळाल्या आहेत. या प्रामुख्याने दोन प्रकारात बनविलेल्या दिसतात. हातांनी बनविलेल्या आणि साच्यात बनविलेल्या. टेराकोटाच्या वस्तुमध्ये कानातील अलंकार, अनेक प्रकारची आणि नक्षीकृत असे आहेत. तसेच त्यात लोलक प्रकारातील सुध्दा कानातील अलंकार आहेत. उत्खननात मिळालेल्या टेराकोटा वस्तूंची खालील प्रमाणे वर्गवारी करता येते.

१)	मानवी आणि प्राणी प्रतिमा.

२)	अलंकार -कानातील रिंग, बांगडया आणि अंगठया.

३)	करमणुकीच्या वस्तू, घरगुती उपयोगाच्या वस्तू, लहान मडके, वाडगे, झाकण्या, खेळणी, गोटया, चाक, अंग घासणी इत्यादी.

४)	पुजेचे साहित्य - नवासचे कुंड

उपरोक्त टेराकोटा (भाजलेल्या मातीच्या वस्तु) वस्तु वरुन भोकरदन येथील सातवाहन कालीन मानवी जीवनाचे चित्रन रेखाटण्यास मदत होते.

लोखंड आणि तांब्याच्या वस्तू :-

लोखंड आणि तांबे या धातूंच्या काही वस्तू सुध्दा उत्खननात मिळाल्या आहेत. लोखंडात -
घरगुती उपयोगाच्या वस्तू - तवा, लहान भांडी, चिमटे, सानशी, चमचे, खुरपे, वाडगे इत्यादी मिळाल्या आहेत. हत्यारे व अवजारे - खिळे, छन्नी, चाकु, बाणाचे टोक, मासे पकडण्याचे गळ, याशिवाय आधारपट्टी, रिबीट आणि खिळे इत्यादी मिळाले आहेत.

तांबे या धातूतील बांगडया, बोटातील अंगठया, कानातील अलंकार, अंजनशलाका, पैजन, घुंगरु, लहान भांडी, मासे पकडण्याचे गळ, घंटी इत्यादी वस्तू मिळाल्यात. याशिवाय लीड धातूतील, कानातील अलंकार मिळाले आहेत.

हत्तीदंड, हाडे आणि शिंपल्याच्या वस्तू :-

हत्तीदंतातील अंजनशलाका, बांगडया, कंगवे, कानातील अलंकार, हाडामधील अंजनशलाका, कानातील लोलक आणि शिंपल्याच्या वस्तूत-नक्षीकृत बांगडया, अंगठया, अंजनशलाका आदी मिळाल्या आहेत.

काचेच्या वस्तू :-

यात केवळ बांगडया मिळाल्या आहेत.

पाषाणातील वस्तू :-

पाषाणात घडविलेली लज्जागौरी, विष्णु, नरसिंह, शिव-पार्वती इत्यादीच्या प्रतिमा, याशिवाय पाटे-वरवंटे, गोटया, खलबत्ता, अंगघासणी, मणी इत्यादी वस्तू मिळाल्या आहेत.

हे उत्खनन स्थळ पुरातत्वीयदृष्टया महत्वाचे ठरले असून, तिथे मिळालेल्या पुरातत्वीय अवशेषांवरुन सातवाहन कालीन जनजीवन रेखटण्यास मोलाची मदत झाली आहे. तसेच मराठवाडयातील इतिहासावर प्रकाश टाकण्यास हे उत्खनन यशस्वी ठरले आहे.

सातवाहन :-

सावाहन घरणे हे महाराष्ट्रातील प्राचीन राजघराणे असुन या राजघराण्याची राजधानी औरंगाबाद जिल्हयातील पैठण होती. या घराण्याने इ.पू. २३० पासुन इ.स.२३० पर्यंत राज्य केले. हाल सातवाहनाच्या गाथासप्तशीत सातवाहन काळातील मंदिराचे उल्लेख आढळतात पंरतु आजपर्यंत तरी सावाहनकालीन मंदिरांचे अवशेष मिळाले नाहीत. उस्मानाबाद तालुक्यात तेर नावाचे एक ऐतिहासिक गाव असून या ठिकाणी असलेले त्रिविक्रमाचे (विष्णु) मंदिर हे भारतात उपलब्ध असलेल्या प्राचीन मंदिरात विशेष उल्लेखनीय ठरते. असे मत डॉ. देव प्रभाकर यांनी नोंदविले आहे. पर्सी ब्राउन यांच्या मते या मंदिराचा कालखंड इसवी सनाचे पाचवे शतक आहे. हे त्रिविक्रम मंदिर म्हणजे मुलतः बौध्द चैत्यगृह आहे. असेच बांधिव चैत्यगृह आंध्रप्रदेशातील चेझर्ला येथेही आहे. डॉ. दवळे अरुण यांच्या मते, कंधार येथील कामदेव मंदिर हे महाराष्ट्रातील प्राचीन वास्तुमंदिर आहे. परंतु हे वास्तुमंदिर इसवी सनाच्या दाव्या शतकातील असल्याने प्राचीन ठरु शकत नाही. त्रिविक्रम मंदिर हे विटांनी बांधलेले आहे. कामदेव मंदिर हे दगडात बांधलेले आहे. महाराष्ट्रातील मंदिर स्थापत्याचा प्रारंभ तेर येथील त्रिविक्रम मंदिरापासून होतो.

शिवमंदिर - करडखेड यादव

देगलूर तालुक्यात करडखेड नावाचे एक गाव असून हे गाव देगलूर बिदर रस्त्यावर देगलुर पासून ११ कि.मी. अंतरावर आहे. करडीकल्लु हे या गावाचे प्राचीन नाव आहे. कानडीत करडि म्हणजे अस्वल व कल्लु म्हणजे खडक या शब्दातून या स्थलनामाची उत्पत्ती झाली आहे. कल्याणीच्या चालुक्य काळात हे गाव नांदेड जिल्हयातील गोदावरी आणि मांजरा या दोन नद्यांच्या अंतर्वेदीत राज्य करीत असलेल्या वन्ही किंवा पालक नावाच्या मांडलिक राजघराण्याच्या राजधानीचे ठिकाण आणि एक हजार गावांचा समावेश असलेल्या सहस्त्र मंडलाचे मुख्य ठिकाण होते. या ठिकाणी कल्याणीच्या चालुक्य काळातील ९ शिलालेख मिळाले आहेत. हे शिलालेख इ. स. १०७९, इ.स.१०८८, इ.स. ११०२, इ.स. १११३, आणि इ.स. ११३३ या वर्षात कोरलेले आहेत. चालुक्य काळात येथे मोठया प्रमाणात मंदिरे बांधणत आली त्यामुळे हे गांव मंदिरांचे नगर म्हणुन प्रसिध्द होते. ही मंदिरे चलुक्य राजे आणि त्यांचे मांडलिक असलेल्या नव्हीकुलातील राजंनी बांधली. वन्हीकुलातील कर्त राजाने येथे त्यांच्या पूर्वजांच्या नावांची अनेक मंदिरे बांधली. या सर्व मंदिरांची माहिती आणि या मंदिरांना

दिलेल्या दानाची माहिती येथील शिलालेखात दिली आहे. येथील शिलालेखात चालुक्यांची व वन्हीकुलांची वंशावळही आढळते.

करडखेड येथे महामंडलेश्वर कर्क याने सोमेश्वर (सोमनाथ), ढोरेश्वर, कलीचोरेश्वर आणि प्रसन्न भैरवदेव इत्यादी शिवमंदिरे बांधली. चंद्रशेखर पंडित हा या देवालयांचा प्रमुख होता. त्याच्या देखरेखीत ही सर्व मंदिरे होती. चालुक्य सम्राट भूलोकमल्ल सोमेश्वर तिसरा याच्या कारकिर्दीत महामंडलेश्वर एम्मरस्साने ज्ञानेश्वर पंडितासमक्ष स्वयंभू सोमनाथ मंदिरास या परिसरातील तीन गावे दान दिली होती. इ.स.१०७९ मध्ये वन्हीकुलातील प्रसिध्द राजा दुसरा कलिचोरस आणि त्याची राण महामंडलेश्वरी रेब्बलदेवी यांनी येथील कलीचोरेश्वर मंदिरावर इ. स. १०८८ मध्ये सुवर्ण कळस चढविल्याचा उल्लेख येथील शिलालेखात आहे. येथील मंदिरात पाठशाळा चालत असत. या पाठशाळांच्या योगक्षेमासाठी राजांकडुन दिलेल्या दानाची नोंद येथील शिलालेखांत मिळते. करडखेड हे कालमुख शैवपंथाचे एक पीठ होते. कालमुख शैवपंथाचे प्रमुख चंदशेखर मुनीपंडीत हे त्या काळात येथील विद्यास्थानाचे आचार्य होते. अशाप्रकारे मांडलिकाची राजधानी, प्रशासकीय मुख्य ठाणे, शैक्षणिक व धार्मिक प्रध्दि क्षेत्र अशा विविध भुमि करडखेड या नगराने बजाविलेल्या आहेत. येथील सोमनाथ, ढोरेश्वर, कालाचोरेश्वर, व प्रसन्नभैरवदेव ही सर्व प्राचीन मंदिरे उद्ध्वस्त स्वरुपात आढळतात. या मंदिरातील मूर्तिशिल्प, स्तंभ व स्तंभशीर्ष, मोठमोठया दगडी शिळा आणि इतर पुरातत्वीय अवशेष गावात विखुरलेल्या स्थितीत पाहावयास मिळतात. येथे चालुक्यकालीन एक शिवमंदिर आहे. हे मंदिर पूर्वाभिमुख असून त्यास दक्षिण उत्तरेस लहानलहान दरवाजे आहे. गर्भगृहे, अंतराळ व सभामंडप असे या मंदिराचे विधान आहे. मंदिराची पूर्व-पश्चिम लांबी ५५ फुट व दक्षिण-उत्तर रुंदी २६ फुट आहे. सभामंडपाची पूर्व-पश्चि लांबी ३१.६ फुट आहे तर दक्षिण-उत्तर लांबी २६ फुट आहे. सभामंडपास २० स्तंभाचा आधार आहे.

राष्ट्रकुट

रायेश्वर मंदिर-रायवाडी

लोहा तालुक्यात रायवाडी नावाचे एक ऐतिहासिक खेडेगांव असून हे गांव लोहा शहरापासून ८ कि.मी. अंतरावर आहे. हे गांव राष्ट्रकुट काळात वैभवशाली आणि धार्मिकदृष्टया महत्वाचे ठिकाण आहे. या ठिकाणी या काळातील एक शिवमंदिर होते. हेच शिवमंदिर रायेश्वर या नावाने प्रसिध्द आहे. या रायेश्वर मंदिराच्या नावावरुनच या गावास रायवाडी असे नाव प्राप्त झाले आहे हे रायेश्वर मंदिर प्रल्हाद पाटील यांच्या मालकीच्या शेतात असुन आज या मंदिराचे केवळ भग्नावशेष विखुरलेल्या स्थितीत आढळतात. या भग्नावशेषांवरुन

अर्थात पुरातत्वीय अवशेषांवरुन या मंदिराचा पदविन्यास समजण्यास मदत होते. पश्चिमाभिमुख असलेल्या या मंदिराचा पदविन्यास पुढीलप्रमाणे आहे.

मुखमंडपः-

पश्चिमाभिमुख असलेल्या रायेश्वर मंदिराला मुखमंडप आहे. हा मुखमंडप पूर्व-पश्चिम १५ फुट आणि उत्तर-दक्षिण १० फुट आहे. या मुखमंडपाला चार स्तंभांनी आधार दिलेला आहे. या मुखमंडपातून सभामंडपात प्रवेश करता येतो. याच पध्दतीने अर्धमंडप दक्षिण आणि उत्तर बाजुस आहेत. याही अर्धमंडपाच्या छताला प्रत्येक चार-चार स्तंभांनी आधार दिलेला आहे. मुखमंडप आणि पुन्हा दोन्ही बाजुस अर्धमंडप असल्यामुळे मंदिरात तिन्ही बाजुंनी प्रवेश करता येत असे.

सभामंडप :-

या मंदिराचा सभामंडप आकाराने भव्य दिसतो. हा सभामंडप दक्षिण-उत्तर ६० फुट लांबीचा आणि पुर्व-पश्चिम ४० फुट रुंदीचा आहे. या सभामंडपात एकुण २२ स्तंभ होते. त्यापैकी ८ स्तंभ सभामंडपाच्या मध्यभागात होते. याच मध्यभागात नंदीचे शिल्प होते. मुखमंडप आणि सभामंडपाचे छत कोरीव कामाने सजविलेले दिसते. हे छत संपूर्णपणे दगडांनी बनविलेले होते. या छताचे पुरातत्वीय अवशेष या ठिकाणी आढळतात.

गर्भगृह :-

या मंदिराला अंतराळ असले पाहिजे. परंतु त्याचा नेमका अंदाजे करणे कठीण आहे. मंदिराचे गर्भगृह पूर्व-पश्चिम १२ फुट लांब आणि दक्षिण-उत्तर १० फुट रुंद आहे. गर्भगृहात शिवलिंग आणि साळुंका आहे. मंदिराचे प्रवेशव्दार कोरावी काम करुन आणि विविध शिल्पांनी सजविलले दिसते. करीव काम केलेले स्तंभाचे अवशेष आणि शिल्पावशेष या ठिकाणी दृष्टीस पडतात. गर्भगृहाभोवती प्रदक्षिणापथ आढळतो.

नंदिकेश्वर मंदिर - रायवाडी :-

रायवाडी येथे असलेल्या रायेश्वर मंदिराच्या समोरील भागात नंदिकेश्वर मंदिर आहे. रायेश्वर मंदिराप्रमाणेच हेही मंदिर राष्ट्रकूट काळातील आहे. ही दोन्ही मंदिरे राष्ट्रकूट सम्राट कृष्ण तिसरा याच्या कालखंडातील असावीत. नंदिकेश्वर या मंदिराचा पदविन्यास रायेश्वर मंदिराच्या पदविन्यासासमान आढळतो. या मंदिराचे आज केवळ गर्भगृह अस्तित्वात आहे या गर्भगृहावर असलेले शिखर मात्र नंतरच्या काळात बांधलेले आहे. या मंदिराच्या गर्भगृहात शिवलिंगाऐवजी नंदीचे शिल्प आहे. हे नंदीचे शिल्प १३ फुट लांब आणि ७ फुट रुंद अशा दगडात बनविले आहे. नंदीचे हे शिल्प अत्यंत उठावदार आणि सजीव भासते. या बैठया

नंदीच्या शिल्पाची लांबी २४८ सें.मी., जाडी ७६ सें.मी. आणि उंचीही ७६, सें.मी. आहे. गर्भगृहात शिवलिंगाऐवजी नंदी असल्यामुळे या मंदिराला नंदिकेश्वर असे नाव प्राप्त झाले.

या मंदिराचे गर्भगृह सोडले तर बाकीचा सर्व भाग नष्ट झाला आहे. हे मंदिर पूर्वाभिमुख असून त्यास दक्षिण-उत्तर ६० फुट लांबीचा व पूर्व-पश्चिम ३५ फुट रुंदीचा सभामंडप होता. या मंदिराचे प्रवेशव्दार ३.५ फुट उंचीचे आणि २ फुट रुंदीचे आहे. प्रवेशव्दाराचा हा आकार पाहता असे स्पष्ट होते की, प्रथम नंदीचे शिल्प तयार करण्यात आले आणि त्याच ठिकाणी नंतर मंदिर बांधण्यात आले. या मंदिराचे बांधकाम दगडात केलेले असून त्याचे भग्नावशेष या ठिकाणी पाहावयास मिळतात. येथे गदाचक्र असलेला १२ फूट लांबीचा एक कोरीव दगड आढळतो. हा दगड या मंदिराचाच भग्नावशेष आहे.

यादव नंदिकेश्वर मंदिर - उस्माननगर :-

कंधार तालुक्यात उस्माननगर नावाचे एक गाव आहे. हे गांव कंधारपासून १८ कि.मी. आणि नांदेड पासुन ३५ कि.मी. अंतरावर आहे. या गावाच्या शिवेवर यादवकालीन एक शिवमंदिर आहे. या मंदिराच्या गर्भगृहात शिवपिंडी-ऐवजी नंदीचे पाषाणात कोरलेले मोठया आकाराचे शिल्प आहे. त्यामुळे हे मंदिर नंदिकेश्वर मंदिर होय. अशाच प्रकारचे नंदिकेश्वर मंदिर हे स्वयंभू मंदिर आहे. या मंदिराबद्दल या भागात अशी आख्यायिका प्रचलित आहे की, उस्माननगर जवळील शिराढोण येथे नांदेड आणि पांडागळे आडनावाचे लोक अधिक आहेत. यापैकी पोळयाच्या सणादिवशी नांदेड यांचे बैल गावात मिरवत होते. या मिरवणुकीतून अचानक एक बैल उधळला आणि आज येथे नंदकेश्वर मंदिर आहे तेथे येऊन थांबला व गुप्त झाला. त्या बैलाची आठवण म्हणुन त्या ठिकाणी एक दगड ठेवला गेला. हाच दगड म्हणजे आज मंदिरात असलेला नंदिकेश्वर होय. गर्भगृहातील नंदीचे अर्थात नंदिकेश्वराचे शिल्प कोरलेले नाही, तर ते खडकात स्वयंभू तयार होत असल्याचे दिसते. हे मंदिर यादवकालीन आहे. गर्भगृह व सभामंडप असे त्याचे विधान आहे. सभामंडपाच्या समोर १८ फुट उंचीच्या ५ दीपमाळा आहेत. या मंदिराचा जीर्णोध्दार केल्यामुळे त्याचे ऐतिहासिकत्व संपुष्टात आले आहे. हे मंदिर हेमाडपंती शैलीचे होते.

मल्लेश्वर मंदिर-एकलारा :-

नांदेड जिल्हयातील मुखेड तालुक्यात मुखेड-देगलूर रस्त्यावर मुखेडपासुन १८ कि.मी. अंतरावर एकलारा हे गाव आहे या ठिकाणी कल्याणीच्या चालुक्य काळातील इ.स. १०४९, १०५० आणि १०६६ मध्ये कोरलेले तीन शिलालेख प्राप्त झाले आहेत. एकलारा या गावाचे प्राचीन नाव एकलगाव होते. येथील शिलालेखात येथे इ.स.१०४९ मध्ये चालुक्याचा अधिकारी मल्लगोविंद याने मल्लेश्वर मंदिर बांधल्याची नोंद

आढळते. याच शिलालेखात या मंदिराला चालुक्य सम्राटांनी दिलेल्या दानाचाही उल्लेख आढळतो. एकलारा या ठिकाणी दोन प्राचीन शिवमंदिराचे पुरातत्वीय अवशेष आढळतात. त्यापैकी केवळ एका शिवमंदिराचे जोते अवशेष रुपाने पाहावयास मिळते. हे अवशेष मल्लेश्वर मंदिराचेच आहेत. या जोत्यावरुन मंदिराच्या भव्यतेची कल्पना येते. मुखमंडप, दोन अर्धमंडप, सभामंडप, अंतराळ आणि गर्भगृह असा या मंदिराचा पदविन्यास आढळतो३ मंदिराच्या बाहय भिंतीवर होट्टल येथील सिध्देश्वर मंदिराच्या बाहयभिंतीवर असलेल्या शिल्पकला परंपरेतील शिल्पकला असावी. या कलापरंपरेतील मूर्मिशिल्पावशेष या ठिकाणी पहावयास मिळते. मुखमंडप व अर्धमंडपाच्या बाजुस शिल्पकाम केलेल्या दगडी जाळी बसविलेल्या दिसतात. मंडपातील खंडीत स्तंभही येथे अवशेषरुपाने शिल्लक आहेत. त्यावर कोरीव नक्षीकाम आहे.

महादेव मंदिर - पानभोसी

कंधार नगराच्या उत्तरेस ६ कि.मी. अंतरावर कंधार कलंबर रस्त्यावर पानभोसी नावाचे एक खेडेगांव आहे. या गावाचा उल्लेख दक्षिण काशी असा आढळतो. या ठिकाणी तीन शिवमंदिरे आहेत. ही तिन्ही शिवमंदिरे राष्ट्रकुटकालीन आहेत. गावाच्या मध्यभागात दोन मंदिरे आहेत आणि एक मंदिर गावाच्या बाहेर पश्चिमेस काही अंतरावर असलेल्या उंच टेकडीवर आहे. गावाच्या मध्यभागात असलेल्या दोन मंदिरापैकी पहिले मंदिर हे महादेव मंदिर आहे. हे मंदिर पूर्णपणे दगडांनी बांधलेले आहे. या मंदिराचा जीर्णोध्दार केल्यामुळे हे मंदिर आज बऱ्या स्थितीत आढळते. या मंदिरात या परिसरात होऊन गेलेले गयनी महाराजांचे वास्तव्य होते. त्यामुहे हे मंदिर आज गयनी शिवमंदिर या नावाने ओळखले जाते.

मुखमंडप :-

हे मंदिर उत्तरभिमुख असुन त्याला मुखमंडप आहे. या मंडपाची पुर्व-पश्चिम लांबी २० फुट आहे तर उत्तर-दक्षिण रुंदी १० फुट आहे. या मुखमंडपाचे छत अर्धगोलाकार असून त्याचे बांधम विटांनी केले आहे. मुखमंडप आणि सभामंडपाचे छत नंतरच्या काळात बनविले असावे.

सभामंडप :-

मुखमंडपानंतर सभामंडप लागतो. हा सभामंडप पूर्व-पश्चिम २० फुट लांबीचा आणि उत्तर-दक्षिण १५ फुट रुंदीचा आहे. मुखमंडपाप्रमाणेच सभामंडपाचेही छत अर्धगोलाकार असून ते विटांनी बनविलेले आहे. सभमंडपात ७६ से.मी. उंचीचा आणि ९२ सें.मी. लांबीचा नंदी आहे. यां नंदीचे वैशिष्टये म्हणजे मंदिर उत्तराभिमुख आहे तर नंदीचे तोंड मात्र पुर्वाभिमुख आढळते. मंदिराच्या सभामंडपात उजव्या बाजूस एक भुयारी मार्ग आहे. दक्षिणाभिमुख ३ पायऱ्या उतरुन भुयारी खोलीत प्रवेश करता येतो. ही भुयारी खोली पुर्व-पश्चिम १०

फुट लांबीची व उत्तर-दक्षिण ८ फुट रुंदची आहे. ही भुयारी खोली अगदी गर्भगृहाच्या खाली असुन त्यामध्ये पुन्हा साळुंका व शिवलिंग आढळते.

गर्भगृह :-

या मंदिराला अंतराळ नाही. सभामंडपानंतर लगेच आपल्याला गर्भगृहात प्रवेश करता येतो. गर्भगृह १० x १० चौरस फुट आहे. गर्भगृहात एक साळुंका आणि त्यामध्ये दोन शिवलिंग आहेत. हे मया मंदिराचे व साळुंकाचे वेगळेपण आहे. गर्भगृहाभोवती प्रदक्षिणापथ आहे. मंदिरावरील शिखर नष्ट झाल्यामुळे शिखराची रचना नेमणी कशी होती हे समजु शकत नाही.

पार्वती मंदिर :- पानभोसी

महादेव मंदिरालगतच पूर्व बाजुस पार्वती मंदिर आहे. महादेव मंदिराप्रमाणेच याही मंदिराचा पदविन्यास आहे हेही मंदिर उत्तराभिमुख असून त्यांचे बाधकाम दगडांनी केलेले आहे. या मंदिरात नागेंद्र भारती महाराजांचे वास्तव्य होते. याच ठिकाणी त्यांनी समाधी घेतली. त्यामुळे हे मंदिर आज नागेंद्र भारती मंदिर या नावाने ओळखले जाते

मुखमंडप :-

महादेव मंदिराप्रमाणेच याही मंदिराला मुखमंडप आहे. हा मुखमंडप पुर्व-पश्चिम १२ फुट लांबीचा आणि उत्तर-दक्षिण १० फुट रुंदीचा आहे. मुखमंडप अर्धगोलाकार असून त्याचे बांधकाम विटांनी केलेले आहे. मुखमंडप व सभामंडपाचे छत नंतरच्या काळात बनविले असावे.

सभामंडप :-

मुखमंडपानंतर सभामंडप लागतो. हा सभामंडप पुर्व-पश्चिम १५ फुट लांबीचा आणि उत्तर-दक्षिण १० फुट रुंदीचा आहे. सभामंडपात खाली एक वस्तु आहे. महादेव मंदिराप्रमाणेच या भुयारी वास्तूत पुर्व बाजुने दक्षिणाभिमुख होऊन खाली १० पायऱ्या उतरुन व पुन्हा पश्चिमाभिमुख होऊन २ पायऱ्या उतरुन प्रवेश करता येतो. या वास्तुच्या वरील भागात मुख्य गर्भगृह आहे. ही वास्तू पूर्व-पश्चिम १२ फुट लांब आणि उत्तर दक्षिण रुंदी १० फुट आहे. याही वास्तुत स्वतंत्र गर्भगृह आहे. सभामंडपात शिवाचे वाहन नंदी आढळत नाही.

गर्भगृह :-

महादेव मंदिराप्रमाणेच याही मंदिराचे गर्भगृह १० x १० चौरस फुट आहे. गर्भगृहात केवळ साळुंका आहे. यामध्ये शिवलिंग नाही. त्यामुळेच हे मंदिर पार्वती मंदिर होय. गर्भगृहाभोवती प्रदक्षिणापथ आहे.

गर्भगृहाच्या बायह भिंतीवर विविध प्रकारचे शिल्पांकन केलेले आढळते. गर्भगृहावरील शिखर मुळ स्वरुपात उपलब्ध नसल्यामुळे त्याची रचना समजणे कठीण आहे.

महोदव मंदिर-गणपूर :-

अर्धापूर तालुक्यात गणपूर नावाचे एक गाव असून हे गाव या तालुक्यातील मालेगांव व गावापासून ७ कि.मी. अंतरावर आहे हे ठिकाण यादव काळात धार्मिक क्षेत्र म्हणुन प्रसिध्द होते. या ठिकाणी या काळातील हेमाडपंती शिवमंदिराचे भग्नावशेष आढळतात. हे शिवमंदिर महादेव मंरि या नावाने प्रसिध्द आहे. यादव काळात गणपूर हा अर्धापूरचाच एक भाग होता. अर्धापूरपर्यंत गणपूरचा विस्तार झलेला होता. अर्धापूर येथे गणपूरची वेस होती. मुखमंडप, व्दारमंडप, सभामंडप आणि गर्भगृह असे या मंदिराचे विधान होते. हे मंदिर पूर्वाभिमुख असून सभामंडपाच्या दोन्ही बाजुस म्हणजे दखिण आणि उत्तरेस अर्धमंडप म्हणजे व्दारमंडपाचे भग्नावशेष आहेत हे मंदिर ३ फुट उंचीच्या जोत्यावर बांधलेले आहे. या मंदिराची पूर्व-पश्चिम लांबी ५२ फुट आणि दक्षिण-उत्तर रुंदी ३३ फुट आहे. सभामंडपात १६ स्तंभ असून त्यावर कोरीव नक्षीकाम आढळते. मंदिराच्या बाहय भिंतीवरील भागही शिल्पकलेने बहरलेला असावा. या परिसरात मंदिर शिल्पावशेष आढळतात. हे मंदिर इसवी सनाच्या १३ व्या शतकातील म्हणजेच यादव काळातील आहे.

महादेव मंदिर- मरळक :-

नांदेड तालुक्यातील मरळक हे गांव ऐतिहासिक असून याठिकाणी मदिर आणि मूर्तिशिल्पाचे अवशेष मोठया प्रमाणात आढळतात. नांदेड शहरापासून जवळच असलेल्या मरळक येथे यादव काळातील हेमाडपंती शैलीचे एक शिवमंदिर आहे. हे शिवमंदिर महादेव मंरि या नावाने प्रसिध्द आहे. गर्भगृह, अंतराळ व सभमंडप असे या मंदिराचे विधान आहे. गर्भगृह आणि अंतराळ ८ c ८ चौरस फूट आहे. सभामंडपाची लांबी ५० फूट व रुंदी ४० फूट आहे. सभामंडपात २६ दगडी स्तंभ असून त्यावर कोरीव नक्षीकाम केलेले आढळते. सभामंडपात २६ दगडी स्तंभ असून त्यावर कोरीव नक्षीकाम केलेल`आढळते. सभामंडपात दगडात कोरलेलया नंदीचे शिल्प आहे. हा नंदी नंदिकेश्वर या नावाने प्रसिध्द आहे. मंदिराच्या शिवारावर विविध देवतांच्या प्रतिमा कोरलेल्या आढळतात. मंदिरासमोर एक बारव व दीपमाळ आहे. ही दीपमाळ झाडाप्रमाणे सतत हलत राहते. हे दीपमाळेचे वैशिष्ट आहे.

मंदिर स्थापत्य -अर्धापूर :-

नांदेड जिल्हयात अर्धापूर हे तालुक्याचे मुख्यालय असून हे ठिकाण नांदेड-हिंगोली रस्त्यावर नांदेडपासून २० कि.मी. अंतरावर आहे. अर्धापूर हे गाव सातवाहनकालीन नगर असले तरी या नगराला

चालुक्य आणि यादव काळात महत्व प्राप्त झाले. यादवांचे सामंत आणि राज्याचा आधारस्तंभ समजल्या जाणाऱ्या रट्टवंशीय बल्लाळाची अर्धापूर ही राजधानी आहे. अर्धापूर येथील शिललेखात या बल्लाळाची प्रशस्ती दिली असून येथील विविध देवस्थनाला दिलेल्या दानाचीही नोंद प्रस्तुत शिलालेखात आढळते. याच शिलालेखात येथील राजसौध, उद्याने, जलाशये व उपनगरांचाही उल्लेख आहे. हा शिलालेख यादव सम्राट भिल्लम पाचवा याच्या कारकिर्दीतील असून तो इ.स. ११९२ मध्ये कोरलेला आहे. चामुंडरायाने अर्धापूर येथे मल्लिकार्जुन मंदिर बांधल्याचा आणि मंदिरापूर्वी येथे असलेल्या सिध्देश्वर मंदिराचा उल्लेख या शिलालेखात आहे.

अर्धापूर येथे यादव सम्राट सिंघणदेव यांच्या काळातील एक शिलालेख प्राप्त झाला आहे. हा शिलालेख इ.स. १२३६ मध्ये कोरलेला आहे. यादव काळात अर्धापूर येथे अनेक मंदिरे बांधली गेली. त्यामुळे हे नगर त्या काळात मंदिराचे नगर म्हणुन प्रसिध्द होते. हे नगर त्या काळातील प्रसिध्द आराध्यपूर म्हणजेच अनेक देवतांना आराध्यदैवत मानणारे एक धार्मिक ठिकाण होते. अर्धापूरचे यादवकालीन नाव आराध्यपूर असे होते. यादव काळात येथे पुढील १६ मंदिरे होती. आज मात्र या मंदिरांपैकी एकही मंदिर अस्तित्वात नाही. त्यांचे केवळ स्थापत्य अवशेष शिल्लक आहेत.

१) श्री. इंद्रेश्वर

२) केदारेश्वर

३) भिमेश्वरर देव

४) नगरेश्वरदेव

५) विश्वेश्वरदेव

६) सकलेश्वरदेव

७) सोमदेव

८) राजेश्वरदेव (रजेश्वरदेव)

९) नरसिंघदेव

१०) शुभनारायण

११) विनायक

१२) चंडिका देवी

१३) भरतेश्वर

१४) कमलेश्वरदेव

१५) एयामल सिध्दनाथदेव

१६) कालिका देवी

शिलालेखात उल्लेखिलेल्या वरील १६ मंदिरांचे पुरातत्वीय अवशेष अर्धापूर या गावात विखुरलेल्या स्थितीत आढळतात. त्यामध्ये शिवलिंगे, मंदिरातील स्तंभ, मूर्मिशिल्पावशेष व मंदिराच्या छताच्या अवशेषांचा समावेश होतो. या सर्व मंदिरांना दिलेल्या दानाचाही उल्ेख येथील शिललेखात आढळतो. शिलालेखात उल्लेखिलेल्या मंदिरांपैकी आज ३ मंदिरांचे स्थापत्यावशेष पाहावयास मिळतात. केवराज मंदिर हे त्यापैकीच एक आहे. हे मंदिर एका उंच टेकडीवर उभे आहे. या टेकडीत यादवकालीन मंदिरे असण्याची शक्यता आहे. इ.स. १२३६ मधील शिलालेखत उल्लेखिलेले शुभनारायण मंदिर म्हणजेच आजचे केशवराज मंदिर होय, असे डॉ. देव प्रभाकर यांनी म्हटले आहे. कारण यादव काळत केशवराजचे मंदिर नव्हते. या केशवराज अर्थात शुभनारायण मंदिराच्या परिसरात एका भव्य मंदिराचे अवशेष आढळतात. मंदिराच्या चौथऱ्याचे अर्थात जोत्याचे कंगोरे जमिनीत दिसतात. मुख्य मंडप, पायऱ्या, स्तंभ व स्तंभशीर्ष आणि आसनपीठाचे अवशेष येथे आढळतात. या अवशेषंवरुन मंदिराच्या भव्यतेची कल्पना येते.

अर्धापूर हे नगर प्राचीन काळात बल्लाळाची राजधानी, व्यापारपेठ व पवित्र धार्मिक क्षेत्र होते. कल्याणीचे चालुक्य आणि यादव काळात हे ठिकाण कालमुख शैवपंथाचे पीठ होते. आराध्य हे शैवपंथातील एका आम्नायाचे नाव आहे. या आन्मायाचे अनुयायी प्रामुख्याने आंध्रप्रदेशात आहेत. या पंथाशी अर्धापूरचा संबंध असावा. यावरुन या पंथाच्या नावाची उत्पत्ती आराध्यपूर या स्थलनामातून झाली असावी.

शिवमंदिरे कंधार :-

नांदेड जिल्हयात कंधार हे तालुक्याचे मुख्यालय असलेले ठिकाण असुन हे नगर नांदेडपासून ५२ कि.मी. अंतरावर आहे. कंधार ही राष्ट्रकुटांची राजधानी होती. कल्याणीच्या चालुक्य काळात हेच नगर त्यांच्या रट्टवंशीय मांडलिकांचीही राजधानी होती. राष्ट्रकुट सम्राट कृष्ण तिसरा याचा उल्लेख सौदंतीच्या ताम्रपटात कृष्ण कंधार आणि सौदंत्तीचा रट्टवंशीय सरदार लक्ष्मी देवाच्या सन १२०९ मधल हन्नेकिरी शिलालेखात कंधारपूरवराधिश्वर या बिरुदावलीने केला आहे. कृष्ण तिसऱ्याच्या कारकिर्दीत कंधार येथे मोठया प्रमाणात मंदिरे उभारली गेली. त्याच्या कारकिर्दीतील एक शिलालेख येथे इ. स. १९५९ मध्ये मानसपूरी गावाजवळ मिळाला. या शिलालेखात कंधार येथील बारा मंदिराचे वर्णन असुन या मंदिरांना दिलेल्या दानाचीही माहिती त्यात दिली आहे. ही मंदिरे राष्ट्रकुट घराण्यातील विविध सम्राटांनी बांधली होती या बारा मंदिरापैकी एकही मंदिर

आज अस्तित्वात नाही. परंतु त्यांचे अवशेष मात्र कंधार शहर आणि परिसरात ठिकठिकाणी आढळतात. ही सर्व मंदिरे दगडात बांधलेली होती.

१) कृष्णेश्वर :-

राष्ट्रकुट सम्राट कृष्ण तिसरा हा इ. स. ९३९ ते इ.स. ९६८ या कालखंडात होऊन गेला. त्याने तेथे श्रीकृष्णेश्वर मंदिर बांधले. हे मंदिर राष्ट्रकुट घराण्याचे प्रमुख दैवत होते. त्यामुळे या मंदिरास महत्वाचा मान असे या मंदिराच्या पूजेसाठी प्रतिदिन ५० द्रम्म खर्चाची तरतूद करण्यात आली होती.

२) तुडीगेश्वर :-

तुडीगेश्वर मंदिर शहरात होते कृष्ण तिसरा याच्याच कारकिर्दीत या मंदिराचेही बांधकाम झाले. या मंदिरात रोज पंचामृत पूजा केली जाई. त्याच्या खर्चासाठी महिन्याला राज्याच्या तिजोरीतून ५०० द्रम्म खर्च केले जात असत.

३) वीर नारायण :-

तुडीगेश्वर या मंदिराप्रमाणेच वीर नारायण हे मंदिरही शहरात होते. परंतु त्याचा नेमका ठिकाणा सांगणे कठीण आहे. राष्ट्रकुट सम्राट अमोघवर्ष पहिला याने या मंदिराची उभारणी केली. त्याला विर नारायण असेही नाव होते. त्यामुळे त्याच्याच नावावरुन त्याने उभारलेल्या मंदिरास वीर नारायण असे नाव प्राप्त झाले. या मंदिराच्या दैनंदिन पूजेसाठी प्रतिदिन ५० द्रम्म खर्चाची तरतूद राज्याच्या तिजोरीतून केली होती.

४) श्री कालप्रिय :-

राष्ट्रकुट सम्राट कृष्ण तिसरा याने बांधलेले श्री कालप्रिय सूर्यमंदिर हे कंधार येथील सर्वात मोठे मंदिर होते. त्याची पूर्व-पश्चिम लांबी २२ मीटर व दक्षिण-उत्तर रुंदी १५ मीअर होती. कृष्ण तिसरा यानेच कालप्रियाची उपासना सुरु केल्याचे कऱ्हाड ताम्रपटावरुन समजते. कालप्रियाची पूजा व उपासना सर्वच राष्ट्रकुट राजे मोठया श्रध्देने करीत असत. त्यांनी या मंदिराला दिलेल्या दानाचा उल्लेख कंधार शिलालेखात आहे. या मंदिराच्या भव्य व दिव्य सभामंडपात नृत्य व नाटयसाधना चालत असे. राजे-महाराजांनाही यामध्ये आवड असे. प्राचीन काळात मंदिरे ही पूजास्थानसाबरोबरच संस्कृती केंद्रेही होती. मंदिराच्या आश्रयानेच नृत्य, नाटय व कलासाधन ाचालत असे. अशा कार्यक्रमांतुन राजे महाराजांचे मनोरंजन होत असे डॉ. देव प्रभाकर यांच्या मते प्रसिध्द वैदर्भ कवी भवभुतीची नाटके प्रथमतः कंधारच्या कालप्रिय मंदिरात सादर झाली नसतील ही शक्यता सहजासहजी नाकारता येणार नाही. परंतु भवभुतीची नाटके प्रथमत कंधारच्या कालप्रिय मंदिरात सादर केली नाहीत तर ती कन्नोजच्या दक्षिणेला यमुना नंदीच्या दक्षिण काठावर असलेल्या कालप्रियनाथ मंदिरात सादर

केली आहेत. भवभुतीची नाटक कालप्रियनाथ मंदिरात प्रथम सादर केली गेली. कंधारचे मंदिर कालप्रियनाथ नव्हे तर श्री कालप्रिय मंदिर होते. हा फरक लक्षात घेणे आवश्यक आहे.

५) सगर्वेश्वर :-

कंधार येथे राष्ट्रकुटकालीन एक जलाशय आजही अस्तित्वात असून या जलाशयाचे नाव जगत्तुंग समुद्र होय याच जलाशयाच्या दक्षिण काठावर कंधार शहर वसलेले आहे. तर याच जलाशयाच्या काठावर कंधारच्या उत्तरेस सगर्वेश्वर मंदिर होते. हे मंदिर बंकेश्वर मंदिराच्या जवळ असल्याचा उल्लेख कंधार शिलालेखात आढळतो. कंधार ते नवरंगपुरा जो रस्ता आहे. तोच जगत्तुंग जलाशयाचा बांध आहे. याच बांधावर सगर्वेश्वर मंदिराचे अवशेष मिळाले आहेत. या ठिकाणी उत्खनन केल्यास मंदिराचा संपुर्ण आराखडा बाहेर येऊ शकाते.

६) गोजिग्ग सोमनाथ :-

गोजिग्ग सोमनाथ हे मंदिर शहराबाहेर काही अंतरावर होते. राष्ट्रकुट राजा गोविंद चौथा याने या मंदिराचे बांधकाम केले. त्यास गोजिग्ग सोमनाथ या नावाने प्रसिध्दीस आले. इसवी सनाच्या १० व्या शतकात गोजिग्ग सोमनाथची पुजा प्रचलित होती. याम मंदिरालाी राष्ट्रकुटांनी पंचामृत पूजेसाठी महिन्याला ५०० द्रमम्म खर्चची तरतूद केली होती.

७) कामदेव :-

कंधार येथील शिलालेखात ज्या बारा मंदिरांचे उल्लेख आढळतात त्यापैकीच एक कामदेव मंदिर आहे. हेन्री कझिन्स यांच्या मते, राष्ट्रकुटांनी केवळ शैलमंदिरे निर्माण केली. परंतु कंधार येथील शिलालेखात बारा वास्तु मंदिरांचा उल्लेख आढळतो. यामध्ये कामदेवाचे मंदिर महाराष्ट्रातील प्राचीन वास्तुमंदिर ठरते. हे मंदिर शहराच्या उत्तरेस जगत्तुंग जलाशयाच्या काठावर होते. या मंदिराचे पुरातत्वीय अवशेष जलाशयाच्या काठावर नवरंगपुरा येथील मस्जिदीच्या दक्षिणेस पाहावयास मिळतात. आज ज्या ठिकाणी कामाई देवतेची पुजा केली जाते तेच कामदेवाचे मंदिर होय. या मंदिराच्या बांधकामासाठी मोठया दगडी शिलांचा उपयोग केलेला आहे. या शिलांची लांबी पाच फुट आणि रुंदी दीड फुट आहे. मुख्यमंडप, सभामंडप, अंतराळ आणि गर्भगृह असे या मंदिराचे विधान आहे. पूर्वाभिमुख असलेल्या या मंदिराची पुर्व-पश्चिम लांबी ५८ फुट आणि दक्षिण-उत्तर रुंदी ३६ फुट आहे. पुरातत्वीय अवशष पाहता हे मंदिर दोन मजली असावे असे वाटते. मुख्य मंदिराचे तळघर, गर्भगृह, जलाशयाच्या वाहत्या पाण्यामुळे येणा या दगड, माती व गाळाने भरुन गेले आहे. त्यामुळे येथे तळघरात मंदिर होते, हे आपल्या लक्षातही येत नाही. गर्भगृहात कामदेवाची मुर्ती असावी. मंदिराला

प्रदक्षिणापथही होता. ३ फूट उंचीच्या जोत्यावर मंदिराची उभारणी केली असून सभामंडपाची पूर्व-पश्चिम लांबी ३१ फुट आणि दक्षिण उत्तर रुंदी १९ फूट आहे. मुख्यमंडपाचीही पूर्व-पश्चिम लांबी १२ फूट आणि दक्षिण-उत्तर रुंदी १० फुट आहे. या मंदिराच्या बाहय भितींवर शिल्पकाम केलेले आढळते. त्याचे अवशेष येथे आढळतात.

८) मंडल सिध्दिविनायक :-

भारतात प्राचीन काळापासून गणपती या देवतेची पूजा प्रचलित आहे. त्यामुळे या देवतेचीही प्राचीन मंदिरे भारतात आढळतात. कंधार येथे मंडल सिध्दीविनायकाचे मंदिर शहराच्या बाहेर होते. परंतु त्याचे पुरातत्वीय अवशेष आढळले नाहीत. कंधारच्या शिलालेखात या मंदिराला दिलेल्या दानाचे वर्णन केलेले आहे. या मंदिराचे यक्षव्दार, कोरीव काम, नक्षीकाम आणि शिल्पकाम करुन सुंदर बनविले होते.

९) तुंबेश्वर :-

तुंबेश्वर मंदिर शहरात होते. परंतु ते नेमके कोणत्या ठिकाणी होते, हे सांगणे कठीण आहे. या मंदिरालाही राष्ट्रकुट सम्राटाकडुन रोज होणाऱ्या पंचामृत पूजेच्या खर्चासाठी महिन्याला ५०० द्रम्म दान देण्यात आले होते.

१०) श्री क्षेत्रपाल :-

कंधार तालुक्यात कंधारच्या पूर्वेस ५ किमी. अंतरावर मानसपूरी नावाचे गाव आहे. या गावाच्या वायव्येस असलेल्या सर्व्हे नंबर २७९ मधील श्री पाटील यांच्या शेतात इ.स. १९६० मध्ये जमिनीचे नांगरण करीत असतांना मंदिर स्थापत्याचे अवशेष आढळुन आले. महाराष्ट्र शासनाच्या पुरातत्व विभागाने या अवशेषांची पाहणी करुन सर्वेक्षण केले. शेवटी फेब्रुवारी मार्च १९८२ मध्ये महाराष्ट्र शासनाच्या पुरातत्व विभागाने आणि डेक्कन कॉलेज, पुणे येथील पुरातत्व विभागाने डॉ. मधुकर केशव ढवळीकर आणि डॉ. शोभना गोखले यांच्या मार्गदर्शनाखाली या ठिकाणी उत्खान केले. या उत्खननात श्री. क्षेत्रपाल भैरवाच्या मंदिराचा संपूर्ण आराखडा प्राप्त झाला. या उत्खननात मानवी आकाराची घडीव दगडांनी बांधलेल्या वास्तुचे अवशेष प्राप्त झाले हे बांधकाम जमिनीच्या पृष्ठभागापासून साधारणपणे १५ से.मी. खोलीवर होते. त्याभोवती दुहेरी भिंत होती. हा प्रकार ३७ मीटर लांब आणि ३२ मीटर रुंद असा चौरस आकाराचा होता. या प्रकारात प्रवेश करण्यासाठी पूर्वेकडे प्रवेशव्दार होते. आतील मानवी आकराची वास्तू २३ मीटर लांब आणि ७ मीटर रुंद होती. पश्चिमेकडे डोके आणि पूर्वेस पाय अशाप्रकारे ही वास्तु बांधलेली होती. शरीर ६.३५ मीटर लांब व ४.८५ मीटर रुंद आहे. पायाची लांबी १०.८५ मीटर आहे. त्याची मांडीपाशी रुंदी. २.२० मीटर आहे. हात ९.७५ मीटर लांब असून खांद्यापाशी त्यांची रुंदी २.०५ मीटर आहे. हे हात खाली आरुंद होत जातात. मनगटापाशी त्याची

रुंदी १.०५ मीटर आहे. डोक्यावरील भागात बाजुने चिखलात दगडगोटे बसविलेले होते. ही वास्तु शेताच्या बांधाच्या खाली आढळुन आली.

प्राकाराच्या ज्या दोन भिंतीचे बांधकाम केलेले आहे ते संपुर्ण घडीव दगडांनी केलेले नाही. त्याचे बांधकाम मातीत करण्यात आले आहे. स्तरशास्त्रीय पुराव्यांवरुन स्पष्ट होते की, प्राकाराच्या दोन भिंतीपैकी मोठया दगडाची भिंत प्रथम आणि लहान दगडाची भिंत नंतर बांधली असावी. पूर्वेकडील भिंत २.३२ मीटर रुंद आहे. तिच्या दोन्ही बाजुस मोठमोठे घडीव दगड मातीत बसविलेले दिसून आले. दगडांच्या मधील भाग दगडगोटयांनी बांधलेला होता. याच भिंतीत प्रवेशव्दार होते. उत्खननात त्याच्या दोन पायऱ्या आढळतात. त्या घडीव दगडांच्य असून २.५० मीटर लांब आणि ०.३० मीटर रुंदीच्या आहेत. हे प्रवेशव्दार आतील वास्तुच्या मध्यभागी नसून थोडेसे ईशान्यकडे झुकलेले आहे. कारण या मानवी आकाराच्या वास्तुच्या शेजारी उत्तरेस आणखी एक मानवी आकराची, परंतु आकाराने लहान असलेली वास्तू आहे. या दोन्ही बाजुच्या बरोबर मध्यभागी प्रवेशव्दाराची योजना केलेली आढळते. या दोन्ही बाजुंच्या बरोबर मध्यभागी प्रवेशव्दाराची योजना केलेली आढळते. या दोन्ही वास्तुंच्या आसपासचा बहुतेक भाग दगड-गोटयांनी पक्का करण्यात आलेला होता. जगात इतरत्र कोठेही मानवी आकराची वास्तु आढळुन आलेली नाही. मानसपुरी येथील ही वास्तु म्हणजे राष्अ्रकुटकालीन श्री क्षेत्रपाल मंदिर होय. हे मंदिर राष्ट्रकुट सम्राट कृष्ण दुसरा (इ.स.८८० ते ९१४) यांच्या कारकिर्दीत इ.स. ९०० मध्ये बांधण्यात आले. या मंदिराचा उल्लेख कंधर शिलालेखात आढळतो. याच शिलालेखात या मंदिराच्या पुजेसाठी प्रतिदिन ५० द्रम्म खर्चाची तरतूद केल्याचाही उल्लेख करण्यात आलेला आहे.

११) बंकेश्वर :-

बेकेश्वर मंदिर जगत्तुंग जलाशयाच्या काठावर होते. बंकेश्वर ऊर्फ बंकेश हा राष्ट्रकुट सम्राट अमोघवर्षाचा सेनापती होता. अमोघवर्ष पहिला (इ.स. ८१४-८८०) यांच्या कारकिर्दीत बंकेश्वर यांया मार्गदर्शनाखाली आणि आर्थिक सहकार्याने या मंदिराची निर्मिती झाली. त्यामुळे त्याच्याच नावावरुन या मंदिरास बंकेश्वर असे नाव प्राप्त झाले. बंकेश्वर हा धर्मनिष्ठ जैन होता. राष्ट्रकुट सम्राटांनी या मंदिराच्या दैनंदिन पंचामृत पूजेसाठी महिन्याला ५०० द्रम्म खर्च करण्याची तरतुद केल्याचा उल्लेख कंधार शिलालेखात आढळतो.

**१२)	छल्लेश्वर :-**

छल्लेश्वर या मंदिराचीही निर्मिती राष्ट्रकुट सम्राट अमोघवर्ष पहिला याच्याच कारकिर्दीत त्याचा सेनापती बंकेश्वर यांची पत्नी छल्लकेतना हिने केली. तिने या मंदिराचे बांधकाम केल्यामुळे तिच्याच नावावरुन या मंदिरास छल्लेश्वर असे नाव मिळाले. हे मंदिर शहरात असून याही मंदिरात दररोज पंचामृत पूजा होत असे. त्यासाठी महिन्याला ५०० द्रम्म राज्याया तिजोरीतून खर्च केले जात असत.

१३) नगरेश्वर :-

कंधार शहराच्या मध्यभागी श्री नगरेश्वर मंदिर आहे. या मंदिराचा जीर्णोध्दार केल्यामुळे त्याचे मूळ प्राचीन स्वरुप समजणे कठीण जाते. मुखमंडप, सभामंडप, दोन अर्धमंडप, अंतराळ आणि गर्भगृह असा या मंदिराचा आराखडा आहे. आज मात्र केवळ गर्भगृह शिल्लक आहे. मंदिर उत्तराभिमुख असुन सभामंडपाच्या पूर्वेस व पश्चिमेस अर्धमंडप होते. सभामंडपाची दक्षिण-उत्तर लांबी ७० फुट व पूर्व-पश्चिम रुंदी ५० फूट आहे. गर्भगृह ८ चौरस फूट असून त्यामध्ये शिवलिंग आणि शिवपिंड आहे. शिवलिंगाची उंची १३ इंच व व्याज ३१ इंच आहे, तर शिवपिडाची लांबी ४५ इंच व रुंदी २७ इंच आहे. मंदिराचे बांधकाम दगडात केलेले असुन हे मंदिर इसवी सनाच्या १० व्या शतकातील म्हणजेच राष्ट्रकुट काळात बांधलेले आहे.

१४) श्री सिध्देश्वर -कंधार :-

कंधार शहरात जोशी गल्लीत जमीन पातळीपासुन ५ फुट खोल भागात श्री. सिध्देश्वर मंदिर आहे. या मंदिराच्या बांधकाम शैलीवरुन हे मंदिर उत्तर कल्याणीच्या चालुक्य काळात बांधल्याचे स्पष्ट होते. मुखमंडप, सभामंडप, दोन्ही बाजुस अर्धमंडप, अंतराळ आणि गर्भगृह असा या मंदिराचा आरखडा आहे. आज केवळ र्गीगृह आणि सभामंडप एवढेच भाग भग्न स्थितीत शिल्लक आहेत. मंदिर उत्तराभिमुख असून गर्भगृह ८ फूट लांबी-रुंदीचे आहे. त्यामध्ये २ फूट उंचीचे व १ फूट व्यास असलेले शिवलिंग आणि ३ चौरस फूट आकाराची शिवपिंड आहे. गर्भगृहावरील छत अर्धगोलाकार असून ते षटकोनी आकाराचे आहे. छताच्या बांधकामासाठी विटांचा वापर केलेला आहे. गर्भगृहाचे प्रवेशव्दार दोन फुट रुंद आणि ३/२ फूट उंचीचे आहे. गर्भगृहासमोरील अंतराळ १० फूट लांबीचे व ८ फूट रुंदीचे आहे. सभामंडप दक्षिण-उत्तर २० फूट लांब आणि पूर्व-पश्चिम १५ फूट रुंद आहे. सभामंडपाला कमानी असून त्यामध्ये ९ स्तंभ आहेत. यापेक्षाही अधिक स्तंभ सभामंडपात होते. सभामंडपात नंदीचे शिल्प होते. हे शिल्प ६२ सें.मी. लांबीचे व ३१ सें.मी. उंचीचे आहे. मंदिराला प्रदक्षिणापथ होता, परंतु आज तो नष्ट झाला आहे.

राजेश्वर मंदिर - नवरंगपुरा :-

कंधारच्या उत्तरेस नवरंगपुरा गाव आहे. या गावाच्या पुर्वेस एका उंच टेकडीवर राजेश्वर मंदिर आजही चांगल्या स्थितीत आहे. हे मंदिर पूर्वाभिमुख असुन त्याची पूर्व-पश्चिम लांबी २३ फुट आणि दक्षिण उत्तर रुंदी १३ फुट आहे. गर्भगृह आणि सभामंडप असे या मंदिाचे विधान आहे. सभामंडपाला एकुण तीन प्रवेशव्दारे आहेत. या तिन्ही प्रवेशव्दारांची उंची ६ फुट आणि रुंदी २ फुट आहे. ही तिन्ही प्रवेशव्दारे कमानीयुक्त आहेत. सभामंडपाची पूर्व-पश्चिम लांबी ११ फुट आणि रुंदी ११.५ फूट आहे. सभामंडपात मध्यभागी ५ x ५ चौरस फूटांचा दगडांनी बांधलेला एक चौथरा आहे. या चौथऱ्याच्या चार कोप यांवर एक-एक असे चार स्तंभ आहेत. हे चारही स्तंभ ७ फुट उंचीचे असून ते अष्टाकोनी आहेत. हे स्तंभ अखंड दगडात बनविलेले आहेत. सभामंडपाचे छत दगडांनी बनविलेले असुन त्यात असलेल्या ६ कोनाडयात फूले कोरलेली आहेत. सभामंडपात पूर्व, दक्षिण आणि उत्तर भिंतीत प्रत्येकी २ या प्रमाणे ६ देवळया आहेत. या देवळयांची रुंदी १ फूट व उंची २ फूट आहे. सभामंडपातच गर्भगृहाच्या दर्शनी भिंतीत २ फूट रुंदी व ३ फुट ८ इंच उंचीच्या दोन देवळया आहेत. सभामंडपापेक्षा गर्भगृह ४ फूट खोल आहे. गर्भगृहात ५ पायऱ्या उतरुन जावे लागते. गाभा याच्या दगडी प्रवेशव्दाराची उंची ४.५ फुट आणि रुंदी २.५ फुट आहे. गणेशपट्टीवर गणेशशिल्प आहे. गाभा यात शिवलिंग व साळुंका आहे. ती उत्तराभिमुख आहे. शिवलिंगाची उंची ४४ से.मी. आणि व्यास २८ से.मी. आहे. साळुंकाची लांबी १०२ सें.मी. आणि रुंदी ६९ सें.मी. आहे. शिवलिंगावर प्रकाश येण्यासाठी उत्तरेच्या भिंतीत २ खिडक्या आहेत. गाभा याची पूर्व-पश्चिम लांबी ८ फूट आणि दक्षिण-उत्तर रुंदी सुध्दा ८ फूट आहे. गाभा यात असलेल्या ७ देवळयांपैकी १ सर्वात मोठी म्हणजे २.५ फूट रुंदीची व ४ फूट उंचीची देवळी पश्चिमेकडील भिंतीत आहे. ४ देवळया त्यापेक्षा लहान आकाराच्या म्हणजेच १.५ फूट रुंदी व २ फूट उंचीच्या आहेत, तर २ देवळया त्यापेक्षा लहान आकाराच्या आहेत. मुख्य मंदिराचे शिखर द्राविड पध्दतीचे असून त्याचे बांधकाम विटा व चुन्यापासुन केले आहे. मंदिराभोवती प्रदक्षिणा घालण्यासाठी २ फूट रुदीचा प्रदक्षिणापथ आहे. याही मंदिराच्या पूजाअर्चेच्या खर्चासाठी व व्यवस्थेसाठी राजाकडुन ६ एकर जमीन दान देण्यात आलेली होती. या मंदिराच्या समोर अखंड पाषाणात कोरलेली नंदी आहे. त्याची लांबी ९७ सें.मी., रुंदी ७२ सें.मी. आणि उंची ४४ सें.मी. आहे. हे मंदिर यादव काळातील असावे यादव काळत कंधार हे विभागाचे मुख्य केंद्र होते.

महादेव मंदिर- नवरंगपूरा :-

नवरंपूरा हे राष्ट्रकुट काळातील एक ऐतिहासिक गाव असून या ठिकाणी मंदिर स्थापत्या आणि शिल्पावशेष मोठया प्रमाणत आढळता. या ठिकाणी शेख गौसुमिया यांच्या शेतात नुकतेच महादेव मंदिराचे अवशेष आढळुन आले. शेतीचे नांगरण करीत असतांना मंदिर स्थापत्याचे काही अवशेष ७ जानेवारी २००७

रोजी आढळुन आले. याच ठिकाणी थोडे उत्खनन केले असता मंदिर स्थापत्याचे अवशेष मोठया प्रमाणात दिसुन आले. त्यामध्ये मंदिराचे स्तंभ, शिवलिंग व शिवपिंडीचा प्रामुख्याने उल्लेख करावा लागतो. शेख गौसुमिया यांनी शिवलिंग व शिवपिंड आपल्या शेताच्या बांधावर सुरक्षित ठेवली आहे. येथे प्राप्त झालेले पुरातत्वीय अवशेष पाहता या ठिकाणी उत्खनन करणे आवश्यक आहे. उत्खनन केल्यास मंदिराचा संपूर्ण आराखडा बाहेर येण्याची शक्यता आहे.

श्री काळेश्वर मंदिर - नवरंगपूरा :-

नवरंगपूरा येथे जगत्तुंग तलावाच्या काठावर श्री काळेश्वर शिवमंदिर आहे. हे मंदिर राष्ट्रकुट काळातील आहे. परंतु मंदिर नष्ट झाल्यानंतन त्याची पुनर्बांधणी यादव काळात झाली असावी. या मंदिराची दक्षिण-उत्तर आणि पूर्व-पश्चिम लांबी-रुंदी १० फूट आहे. हे मंदिर उत्तराभिमुख असून त्याच्या भोवती प्रदक्षिणापथ आहे. मंदिराचे प्रवेशव्दार अत्यंत लहान असून त्याच्या भोवती प्रदक्षिणापथ आहे. मंदिराचे प्रवेशव्दार अत्यंत लहान असून त्याचा आकार २.५ फूट रुंद व ३.५ फूट उंच असा आहे. मंदिराचे छत सपाट पण मध्यभागी थोडेसे उंच असून त्याचे बांधकाम विटांनी केले आहे. मंदिराच्या गर्भगृहात शिवलिंग आहे. त्याची उंची १२२ से.मी. व व्यास ४९ से.मी. आहे. तसेच येथे मोठया आकाराची शिवपिंड आहे. गर्भगृहातील चारही बाजुच्या भिंतीत एकुण ५ कोनाडे आहेत. त्यापैकी १ मोठया आकराचा कोनाडा असून बाकी ४ कोनाडे देवळयासमान आकाराचे आहेत. गर्भगृहात प्रकाश येण्यासाठी भिंतीत झरोखा आहे. मंदिराचे छत द्राविड पध्दतीचे असावे. पंरतु ते आज नष्ट झ ाालेले आहे. त्यामुळे पावसाचे पाणी छतावर साचून मंदिराला धोका होऊ नये यासाठी एक सुरक्षितात म्हणुन छताची दुरुस्ती करुन ते सपाट बनविले आहे. परंतु मंदिरातील देव मंदिरावर शिखर निर्माण करुन देत नाही. शिखर बांधले की ते पडते, अशी या मंदिराच्या व्यवस्थेसाठी व पूजाअर्चेसाठी राष्ट्रकुटांकडुन त्यास ६ एकर जमीन दान देण्यात आली होती. उस्मानाबाद तालुक्यातील तेर येथे उत्तरेश्वर व काळेश्वर ही दोन शिवमंदिरे असून ती राष्ट्रकुट कलापरंपरेतील आहेत. उत्तरेश्वर मंदिराचे शिखर गजपृष्ठाकृती होते, तर काळेश्वर मंदिराचे शिखर द्राविड पध्दतीचे असून ते वेरुळ येथील कैलास लेणीची (शिवमंदिर) आठवण करुन देते. राष्ट्रकूट कालखंडात कंधार, किल्ले धारुर व राणीसावरंगाव ता. गंगाखेड येथे मंदिर बांधकामाची परंपरा चालु होती. तेर हे सुध्दा राष्ट्रकुट काळात एक वैभवशाली नगर होते. येथील उत्तरेश्वर आणि काळेश्वर ही दोन्ही मंदिरे राष्ट्रकुट काळातील असून बॅरेट डग्लस यांच्या मतानुसार ती इसवी सनाच्या ९ व्या शतकातील आहेत. त्याप्रमाणे कंधार येथील काळेश्वर मंदिर सुध्दा राष्ट्रकुट काळातील असुन ते इसवी सनाच्या ९ व्या शतकातील आहे हे स्पष्ट होते.

महादेव मंदिर-मानसपूरी :-

वरंगळ येथे काकतीलय घराण्याचे राज्य होते. या घराण्याने दक्षिण भारतात सत्ताविस्तार केला होता. नांदेड व कंधार परिसरावर काकतीयांनी राज्य केले. प्रथम नांदेड हेच त्यांच्या राज्याचे केंद्र होते. पुढे कंधारला नेण्यात आले. काकतीय राजे सोमदेव आणि महादेव हे शिवभक्त होते. त्यांनी या परिसरात अनेक शिवमंदिरे बांधली. परंतु ही सर्व शिवमंदिरे उद्ध्वस्त झाली. कंधारपासून ५ कि.मी. अंतरावर असलेल्या मानसपूरी येथे काकतीय राजांनी बांधलेल्या शिवमंदिराचे पुरातत्वीय अवशेष गावाच्या उत्तरेस १ कि.मी. अंतरावर मानसपूरी कलंबर रस्त्यावर उजव्या बाजूस आढळतात. हे मंदिर पूर्णपणे उद्ध्वस्त झालेले आहे. या मंदिरातील शिवलिंग आणि शिवपिंडीचा आकार फोर मोठा आहे. त्यावरुन या मंदिराच्या भव्यतेची कल्पना येते. आज हे मंदिर मोठा महादेव या नावाने प्रसिध्द आहे. कंधारच्या किल्लयातही काकतीय राजांनी महादेव मंदिर बांधले होते. हेच महादेव मंदिर उद्ध्वस्त करुन मुस्लिम कालखंडात तेथे एक मस्जिद बांधण्यात आली. हीच मस्जिद आजही सुरक्षित आहे.

महादेव मंदिर - घोडज :-

कंधारपासून ५ कि.मी. अंतरावर कंधारच्या दक्षिणेस कंधार-शेकापूर रस्त्यावर घोडज नावाचे एक खेडेगांव आहे. या ठिकाणी गावाच्या बाहेर पश्चिमेस प्राचीन शिवमंदिराचे भग्नावशेष आढळतात. या भग्नावशेषांत मंदिरातील स्तंभ, स्तंभशिर्ष, पायऱ्यचे दगड, मंदिराच्या भिंतीचे दगड व शिवलिंग आणि शिवपिंडीचा समावेश होतो. गर्भगृह आणि सभामंडप असे या मंदिराचे विधान आहे. मंदिर पश्चिमाभिमुख असून त्याचे गर्भगृह १० x १० चौरस फूट आहे. सभामंडपाची पूर्व-पश्चिम लांबी ३३ फूट आणि दक्षिण-पश्चिम लांबी २१ फूट आहे. पुरातत्वीय अवशेषांवरुन आणि शिल्पावशेषांवरुन या मंदिराचे बांधकाम राष्ट्रकुट काळात इसवी सनाच्या १० व्या शतकात झाले असावे.

महोदव मंदिर - दरेगाव :-

हिमायतनगर तालुक्यातील दरेगांव या ठिकाणी ४ मार्च २००६ रोजी यादव काळातील हेमाडपंती मंदिराचा शोध लागला. दरेगांव या ठिकाणी गावाच्या शेजारी एक लहानसे महादेव मंदिर होते. या मंदिराच्या शेजारी पांढऱ्या मातीचे टेकाड उकरले असता त्यामध्ये हेमाडपंती शिवमंदिर निघाले हे मंदिर भग्न स्थितीत प्राप्त झाले. मंदिराचे छत पूर्णपणे नष्ट झाले आहे. गर्भगृह आणि सभामंडप असे या मंदिरांचे विधान आहे. गर्भगृह १० x १० चौरस फुटाचे आहे. मंदिर पूर्वाभिमुख असून या मंदिराचा सभामंडप पूर्व-पश्चिम ३३ फूट लांब

आणि दक्षिण-उत्तर २१ फूट रुं आहे. सभामंडपात १६ स्तंभ आहेत. या स्तंभावर कोरीव नक्षीकाम, मूर्ती व शिलालेख आहे. याच ठिकाणी शिवलिंग, शिवपिंड, नंदी आणि गणेशमूर्ती मिळाल्या आहेत.

मल्लीनाथ व सिध्देश्वर मंदिर-लहान :-

अर्धापूर तालुक्यात लहान नावाचे एक गाव आहे हे गांव अर्धापूर पासून ८ कि.मी. अंतरावर आहे. या ठिकाणी यादव काळातील मंदिर स्थापत्याचे अवशेष मोठया प्रमाणात आढळतात. येथील सर्व मंदिरे हेमाडपंती पध्दतीची होती. मंदिरातील स्तंभ आणि इतर स्थापत्य अवशेष उत्तर यादवकालीन कलेचा प्रभाव दर्शवितात. यादव काळात अर्धापूर-लहान परिसरात कालमुख पंथाचा प्रभाव होता. अर्धापूर येथील मल्लीनाथ आणि सिध्देश्वर ही दोन्ही मंदिरे कालमुख पंथाचे गुरु ब्रम्हर्षीदेव यांच्या ताब्यात होती. कालमुख पंथाचा प्रभाव असलेले कलावशेष अर्धापूर आणि लहान परिसरात आढळतात. त्यावरुन स्पष्ट होते की, इसवी सनाच्या १२ व्या आणि १३ व्या शतकात अर्धापूर-लहान परिसरात कालमुख पंथाचा प्रभाव होता.

जुन्नी येथील मंदिरे :-

धर्माबाद तालुक्यात जुन्नी हे गांव असून ते धर्माबाद पासुन १० कि.मी. अंतरावर आहे. जुनवणी हे गावाचो प्राचीन नाव आहे. कलचुरी राजा बिज्जल दुसरा यांच्या काळातील एक शिलालेख येथे म्िाळाला असून या शिलालेखात येथील मंदिराची आणि विव्दान पंडितांची नावे दिलेली आहेत. जुन्नीचा उल्लेख या शिलालेखात जननवल्लिगे या नावाने केला आहे. चालुक्य यादव काळात हे ठिकाण एक धर्मिक क्षेत्र व विव्दानांचे केंद्र होते. येथे या काळातील मंदिर स्थापत्याचे अवशेष आणि भग्न मूर्मिशिल्पे विखुरलेल्या स्थितीत आढळतात. यामध्ये जैन शिल्पेही आहेत. जुन्नी हे त्या काळात विषय विभागाचे मुख्यालय होते. जुन्न किंवा जुर्ण हा या स्थलनामातील मुख्य शब्द आहे. जुर्ण हे सर्पाच्या एका जातीचे नाव आढळते. छतावर अष्टदिग्पाल कोरण्याची पध्दती, गुढमंडपाला जाळीदार व नक्षीकाम असलेल्या शिलाच्या भिंती, उंच जोतं, भौमितीक व फळाफुलांच्या आकृतीची कलाकुसर ही कल्याणीच्या चालुक्य कलेची काही वैशिष्टये असून ही सर्व वैशिष्टये जुनी येथील चालुक्यकालीन मंदिर स्थापत्यात दिसतात. या ठिकाणी उद्ध्वस्त झालेल्या ५ मंदिराचे अवशेष आढळतात. तसेच याठिकाणी अनेक शिल्पे जमिनीखाली दडलेली आहेत.

तळणी येथील मंदिर स्थापत्य :-

हदगांव तालुक्यातील तळणी हे गांव नांदेडपासून ८६ कि.मी. व हदगांव पासुन ३२ कि.मी. अंतरावर असून हे गावही कल्यणीचे चालुक्य आणि देवगिरीच्या यादव काळातील कला, स्थापत्य आणि मंदिर स्थापत्याचे केंद्र होते. या ठिकाणी नुकतेच चालुक्यकालीन मंदिराचे अवशेष आढळुन आले आहेत. हे मंदिर

शिवमंदिर असून ते चालुक्यकालीन मंदिर स्थापत्याचा सर्वोत्तम नमुना ठरते. या मंदिरातील स्तंभ कोरीव काम आणि नक्षीकाम करुन सजविलेले आहेत. मुखमंडप, सभामंडप, दोन्ही बाजुस अर्धमंडप, अंतराळ आणि गर्भगृह असा या मंदिराचा आराखडा आहे.

उन्हकदेव मंदिर-उनकेश्वर :-

माहूर तालुक्यातील उनकेश्वर हे गांव गरम पाण्याच्या झऱ्यासाठी विशेष प्रसिध्द आहे. देवगिरीच्या यादव घराण्यात रामचंद्रदेव या नावाचा प्रसिध्द राजा होऊन गेला. याच्या कारकिर्दीतील दोन शिलालेख आणि मंदिर स्थापत्याचे अवशेष उनकेश्वर या ठिकाणी आढळुन आले. शके १२०१ म्हणजे इ.स. १२७९ मधील एक शिलालेख येथे प्राप्त झाला असून तो रामचंद्रदेवाच्या काळातील आहे. या शिलालेखात हाथिसाहानी भावकदेव आणि यादवांचया प्रधान हेमांद्री पंडित यांचा उल्लेख आहे. त्रेयायुगी राम वनवास प्रसंगी सरभंगाचे आश्रमात आले आणि त्यांनी सरभंगाप्रित्यर्थ तेथे गरम पाण्याचा झरा निर्माण केला. तसेच माहूर (मातापूर) येथील यादव राजा रामचंद्रदेवाचा अधिकारी शरणुनायक यांचा पुत्र मेघदेव यांनी तेथे एक मंदिर बांधले व त्यास दानही दिले, असाही उल्लेख या शिलालेखात आहे. मेघदेवाने बांधलेले मंदिर म्हणजेच उन्हकदेव शिवमंदिर होय. हेच उन्हकदेव उनकेश्वर या नावाने प्रसिध्द झाले. या मंदिराचे अवशेष तेवढे शिल्लक आहे.

केदारनाथ मंदिर - केदारगुडा :-

हदगांव तालुक्यात तामसा गावापासून पुर्वेस १४ कि.मी. अंतरावर केदारगुडा नावो गांव आहे येथे चोहोबाजुंनी जंगलात वसलेले केदरानाथ मंदिर आहे हे मंदिर श्विमंदिर असून जागृत देवस्थान म्हणुन ओळखले जाते. या प्राचीन मंदिरातील शिवपिंड स्वयंभू पिंड आहे. उत्तर प्रदेशातील श्री आखाडा महानिर्वाणी पंचायती प्रयाग दारगंज, अलाहाबाद येथील पूर्वीचे महंत सूर्यनारायणी पूरी यांचे शिष्य महंत रामचंद्र पुरीजी महाराज हे या देवस्थानाचे मुख्य पुजारी आहेत. या देवस्थानाचे वैशिष्ट म्हणजे येथुन कोणत्याही भाविकांना तेथील कोणतीही वस्तु सोबत नेता येत नाही आणि समजा एखाद्या भाविकांने तसा प्रयत्न केला तर त्याला त्याची प्रचिती तात्काळ येते. हे मंदिर यादवकालीन आहे.

श्री काळेश्वर मंदिर - विष्णुपुरी :-

नांदेडपासून ६ कि.मी. अंतरावर विष्णुपुरी गाव आहे. या गावापासून १ कि.मी. अंतरावर गावाच्या उत्तरेस श्री काळेश्वर हे शिवमंदिर आहे. हे मंदिर गोदावरी नदीच्या उत्तर किनाऱ्यावर वसलेले आहे. या मंदिराचा जिर्णोधदार आधुनिक पध्दतीने केल्यामुळे त्याचे ऐतिहासिकत्व संपुष्टात आले आहे. तरीही उपलब्ध पुरातत्वीय अवशेषांवरुन या मंदिराचा पदविन्यास समजण्यात मदत होते. हे मंदिर आज चांगल्या स्थितीत आहे.

परंतु आधुनिक पध्दतीने त्याचा जीर्णोधार केल्यामुळे हे मंदिर प्राचीन आहे असे वाटत नाही. सभामंडप, अंतराळ आणि गर्भगृह असा या मंदिराचा पदविन्यास अर्थात आरखडा आहे. मंदिर पूर्वाभिमुख असून ते दगडात बांधलेले आहे. या मंदिराची पूर्व-पश्चिम लांबी ४८ फूट आणि दक्षिण-उत्तर रुंदी २९ फूट आहे. सभामंडपाची पूर्व-पचिम लांबी २३ फूट आणि दक्षिण-उत्तर रुंदी २४ फूट आहे. सभामंडपाला पूर्व, दक्षिण आणि उत्तरेस असे ३ प्रवेशव्दार आहेत. ते तिन्ही प्रवेशव्दार कमानीयुक्त असून त्यांची रुंदी ३ फूट आणि उंची ५ फूट ६ इंच आहे. सभामंडपात एकही स्तंभ नाही.

अंतरावळ ७ x ७ चौरस फुटाचे आहे. अंतराळानंतर गर्भगृहात प्रवेश करता येतो. गर्भगृह ८ x ८ चौरस फूट असून ते सभामंडपाच्या जमीन पातळीपेक्षा ५ फूट खोल आहे. त्यामध्ये उत्तराभिमुख शिवलिंग आणि शिवपिंड आहे. या मंदिराचा आणि कंधार तालुक्यातील नवरंपुरा येथील राजेश्वर मंदिराचा पदविन्यास समान आहे. मंदिराच्या बाहय भिंतीची रचना होट्टल येथील सिध्देश्वर व रेब्बेश्वर मंदिराच्या बाहय भिंतीसमान आहे. याही मंदिराच्या भिंतीवर देव-देवतांच्या प्रतिमा असाव्यात, परंतु या भिंतीवर प्लास्टर केल्यामुळे ते आपल्या दृष्टीस पडत नाहीत. या मंदिराची बांधकामशैली आणि पदविन्यास पाहता या मंदिराचे बांधकाम इसवी सनाच्या १३ व्या शतकात झाले असावे. हा काळ देवगिरीच्या यादवांचा काळ आहे.

सिध्देश्वर मंदिर - पांगरा :-

कंधारच्या उत्तरेस १० कि.मी. अंतरावर असलेलया पांगरा या गावात सिध्देश्वर मंदिर आहे. हे मंदिर यादवकालीन आहे गर्भगृह व त्यासमोर सभामंडप असे या मंदिराचे विधान आहे. पूर्वाभिमुख असलेल्या मंदिराचे गर्भगृह ६ x ६ चौरस फु आहे. यामध्ये उत्तराभिमुख शिवलिंग व शिवपिंड आहे. गर्भगृहाचे दगडी प्रवेशव्दार २ फूट रंदी आणि ३ फूट उंचीचे आहे. गर्भगृहात ३ कोनाडे आहे. सभामंडप पूर्व-पश्चिम १५ फूट लांब व दक्षिण उत्तर १२ फूट रुं आहे. त्यामध्ये १६ स्तंभ असून त्यांची उंची ६ फूट आहे. हे स्तंभ एकाच दगडात बनविले असून ते चौकोनी आहेत. हे स्तंभ ओबडधोबड असून त्यावर कसलेही कोरीव काम नाही. एका रांगेत चार स्तंभ याप्रमाणे स्तंभाच्या चार रांगा आहेत. दोन स्तंभांच्या दरम्यानचे अंतर २.५ फूट आहे. सभामंडपाचे छत दगडात बनविले असून त्याची उंची ७ फूट आहे. सभामंडपात मध्यभागी नंदी आहे. मंदिराची पूर्व- पश्चिम लांबी २६ फूट आणि दक्षिण-उत्तर रुंदी १२ फूट आहे. मंदिराभोवती ५ फूट उंचीचा प्राकार म्हणजे भिंत आहे. या प्रकारात दक्षिणेस मुख्य प्रवेशव्दार आहे. या मंदिराच्या दोन्ही बाजुस एक-एक शिवमंदिर आहे. परंतु ती प्राचीन नाहीत. मंदिराच्या समोर २५ फूट उंचीची दीपमाळ आहे.

त्रिकुटेश्वर मंदिर - कापसी (बु.) :-

लोहा तालुक्यात कापसी बु. नावाचे एक गाव आहे. हे गांव नांदेडपासुन २३ कि.मी. अंतरावर आहे. या ठिकाणी यादवकालीन हेमाडपंथी शैलीचे शिवमंदिर आहे. हे मंरि आज त्रिकुटेश्वर मंदिर म्हणुन प्रसिध्द आहे. या मंदिराचे विधान त्रिदल पध्दतीचे आहे. या ठिकाणी सभामंडपाच्या तिनही बाजुस एक-एक अशी तीन गर्भगृह असून समोर मुखमंडप आहे. गावाच्या दक्षिणेस गावालगत असलेल्या एका उंच माथ्यावर हे मंदिर आहे. हे मंदिर पूर्वाभिमुख असून प्रवेशव्दाराच्या दोन्ही बाजुस एक-एक दिपमाळ आहे. या दिपमाळेची उंची २० फूट आहे. गर्भगृह, अंतराळ, सभामंडप व सभामंडपासमोर मुखमंडप असे या मंदिराचे विधान आहे. मुखमंडप मात्र ा अजिबात अस्तित्वात नाही. बाकी सर्व चांगल्या स्थितीत आहे. मुख्य गर्भगृह पूर्वाभिमुख असून त्याची पूर्व-पश्चिम लांबी ८ फूट आणि दक्षिण-उत्तर रुंदी ६ फूट आहे. उजवीकडील दक्षिण गर्भगृह उत्तराभिमुख असून त्याची पूर्व-पश्चिम लांबी ६ फूट व दक्षिण-उत्तर रुंदी ७ फूट आहे, तर डावीकडील उत्तर गर्भगृह दक्षिणाभिमुख असून ते ६ चौरस फूटांचे आहे. या तिनही गर्भगृहात शिवपिंड आहे आणि तिन्ही गर्भगृहाच्या चौकटीवर मध्यभागात गणेश शिल्प आढळते. मुख्या गर्भगृहातील शिवपिंड उत्तराभिमुख असून बाकी दोन्ही गर्भगृहातील शिवपिंड पूर्वाभिमूख आहेत.

मंदिराला अंतरावळ आहे. त्याची पूर्व-पश्चिम रुंदी ४ फूट आणि दक्षिण-उत्तर लांबी ६ फूट ओ. अंतराळासमोर सभामंडप आहे. त्याची पूर्व-पश्चिम लांबी २० फूट आणि दक्षिण-उत्तर रुंदी १५ फूट आहे. सभामंडपात एकुण २२ स्तंभ आहेत. त्यापैकी ४ स्तंभ अर्धस्तंभ आहेत. पूर्णास्तंभाची उंची ७ फूट आणि अर्धस्तंभाची उंची ४ फूट आहे. सभामंडपास मध्यभागी असलेले ४ स्तंभ वेगळया धाटणीचे व कोरीव काम केलेले आहेत. चार अर्धस्तंभांवरही कोरीव काम आढळते. बाकीचे १४ स्तंभ चौकोनी असून साध्या पध्दतीचे आहेत. सभामंडपाच्या व्दारपट्टीवर स्त्री-पुरुषांची विभिन्न प्रकारची शिल्पे आढळतात. मंदिराचा जीर्णोध्दार केल्यामुळे बाहयभिंतीवरील शिल्पकामाची कल्पना येत नाही.

बारा जोतिर्लिंग मंदिर- माळाकोळी :-

लोहा तालुक्यात माळाकोळी हे गाव असून हे गाव नांदेड-लातूर महामार्गावर नांदेड पासून ५० कि.मी. अंतरावर आणि लोहा पासुन १३ कि.मी. अंतरावर वसलेले आहे. या ठिकाणी बारा ज्योर्तिलिंग मंदिर आहे. भारतात बारा ज्योर्तिलिंग आहेत. या ज्योतिर्लिंगांच्या दर्शनासाठी विविध भागात जावे लागते. परंतु या बाराही ज्योर्तिलिंगाचे दर्शन आपलयाला माळोळी येथे असलेल्या बारा ज्योर्तिलिंग मंदिरात घेता येते. हे मंदिर राष्ट्रकुट कळातील असुन त्याचे बांधकाम दगडात आहे. श्री प्रभु रामचंद्र हे चौदा वर्षाच्या वनवासाच्या काळात

दंडकारण्यात आले होते. या काळात ते माळाकोळी येथे बारा दिवस मुक्कामाला होते. त्यावेळी त्यांनी दररोज एका ज्योर्तिलिंग पूजा करण्यासाठी बारा दिवसात बारा ज्योर्तिलिंगाची प्रतिष्ठापना केली. अशी या मंदिराबद्दल अख्यायिका प्रसिध्द आहे. गर्भगृह व सभामंडप असे या मंदिराचे विधान आहे. मंदिर पूर्वाभिमुख असून त्याचे गर्भगृह २० बाय २० चौरस फुट आहे. या गर्भगृहाची जमिनीपासुन शिखरापर्यंतची उंची ४८ फूट आहे. मंदिराच्या बाहय भिंतींवर कोरीव नक्षीकाम आहे.

नृसिंह मंदिर-राहेर :-

नायगाव तालुक्याील राहेर हे प्राचीन धार्मिक क्षेत्र आहे. हे ठिकाण नांदेडच्या पूर्वेस नांदेड पासुन ७० कि.मी. अंतरावर आहे. गोदावरी नदीच्या दक्षिण काठावर वसलेल्या राहेर या ठिकाणी ४ प्राचीन मंदिरे आहेत. त्यापैकी नृसिंह मंदिर (भोग्य नृसिंह) हे एक असुन ते तेथील मंदिरात सर्वात प्राचीन मंदर आहे. गोदावरी नदीच्या दक्षिण काठावर असलेल्या या मंदिराला प्राकार भिंत होती. या प्राकार भिंतीत पूर्वेकडुन मुख्य प्रवेशव्दार होते. या प्रवेशव्दारावर विष्णुवाहन गरुडाची प्रतिमा कोरलेली आहे. आज ही प्राकार भिंत उद्ध्वस्त झालेली आहे. मुखमंडप, अंतराळ आणि गर्भगृह असे या मंदिराचे विधान आहे. या मंदिराची उभारणी ५ फूट उंचीच्या जोत्यावर म्हणजेच जगतीवर झालेली आहे. पूर्वाभिमुख असलेल्या या मंदिराची पूर्व-पश्चिम लांबी ४१ फुट आहे. येलुंब येथील शिवमंदिर, जामखेड येथील केदारेश्वर मंदिर व राहेर येथील नृसिंह मंदिर यांचे विधान एकसारखेच आहे.

व्दारमंडप ही एक लहान खोली असुन ती ६.५ बाय ६.५ फुट आकाराची आहे. काही पायऱ्या चालुन पुढे गेल्यास दोन्ही बाजुस कक्षासने लागतात. ही दोन्ही बाजुस प्रवेशव्दार आहेत. मुखमंडपास संरक्षक भिंती आहेत. व्दारमंडपाच्या दोन्ही बाजुस प्रवेशव्दार आहेत. मुखमंडपास संरक्षक भिंती आहेत. कक्षासनाच्या बाहेरील अंगावर विविध प्राणी उत्कृष्टपणे कोरलेले आहेत. व्दारमंडपात चार स्तंभ आहेत. ते अत्यंत चकचकीत आहेत. अनेक पकारच्या नक्षीकामाने सुशोभित केलेल्या प्रवेशव्दारातून गुढमंडपात अर्थात सभामंडपात प्रवेश करता येतो. या प्रवेशव्दाराच्या वरील भागावर उडत्या स्थितीतील गरुड आहेत. तसेच उंबरठयावर किर्तीमुख आहेत. गुढमंडप २१ x २१ चौरस फूट आकाराचा आहे. गुढमंडपात येण्यासाठी केवळ पूर्वेस एकच प्रवेशव्दार आहे. बाकीच्या बाजु भिंत बांधून बंद केलेल्या आहेत. गुढमंडपात मध्यभागी ४ स्तंभ आहेत. हे स्तंभ कोरीव आणि सुंदर शिल्पांनी युक्त आहेत. यामध्ये देव दानव युध्दाचा प्रसंग, किन्नर किन्नरी, नर्तक वादक आणि गंधर्व इत्यादी प्रतिमा उल्लेखनीय आहेत. मंडपाचे प्रवेशव्दार कोरीव नक्षीकाम करुन सुंदर बनविले आहे. प्रवेशव्दारावर मध्यभागी गरुड प्रतिमा आहे. मंडपात कोनाडे आढळत नाहीत.

अंतराळ ६.५ x ६.५ चौरस फूट आहे. अंतराळाच्या भिंतीवर कसलेली कोरीव काम केलेले आढळत नाही. गर्भगृह अगदी लहान असून ते ६.५ x ६.५ चौरस फूट आहे. अंतराळ आणि गर्भगृहाचा आकार सारखाच आहे. गर्भगृहात मध्यभागी पद्मासन स्थितीतील नृसिंहाच मुर्ती आहे. हा नृसिंह चतुर्भुज आहे. त्याच्या दोन हातात पद्म असुन दोन हात कमरेसमोर मांडयावर ठेवलेले आहेत. गर्भगृहात नृसिंह मुर्तीच्या पाठीमागील भिंतीवरही नृसिंहाचे शिल्प आहे. मंदिराच्या बायह भिंतीवर विविध प्रकारचे शिल्पकाम केलेले असुन या बाहय भिंतीत देवकोष्ट अर्थात कोनाडे आढळत नाहीत. या मंदिराच्या बांधकामावर नागर मंदिर शैलीचा प्रभाव स्पष्ट जाणवतो. या मंदिराच्या जवळच योग्यानृसिंहाचे मंदिर आहे. ही दोन्ही मंदिरे इसवी सनाच्या १३ व्या शतकातील अून त्याचे बांधकाम यादव काळात झाले.

नृसिंह मंदिर-नांदेड:-

नांदेड येथही प्राचीन नृसिंग मंदिर आहे. या मंदिराबद्दल अशी आख्यायिका प्रचलित आहे की, नंदीतट म्हणजे नांदेडचे माहात्म्य वाढेल असे वाटू लागल्यावरुन वाराणशीने विष्णुचा धावा केला. तेंव्हा विष्णुने महादेवाची समजुन घातली की, नृसिंह रुपेण स्थैतत्र सदैवहि तुम्ही आपले वाराणशीत परत जावे. महादेव वाराणशीला परत गेले व विष्णुने नृसिंहरुपाने येथील नृसिंह मंदिरात वास्तव्य केले हे नृसिंह मंदिर नांदेड येथे गोदावरी नदीच्या उत्तर काठावर स्थित आहे. गर्भगृह, अंतराळ, सभामंडप आणि मुखमंडप असा या मंदिराचा आराखडा आहे.

नृसिंह मंदिर अर्धापूर :-

नांदेड जिल्हयात अर्धापूर हे तालुक्याचे मुख्यालय असून हे ठिकाण नांदेड पासुन २० कि.मी. अंतरावर नांदेड-हिंगोली रस्त्यावर आहे. यादवाचे सामत रट्टवंशीय बल्लाळाची अर्धापूर ही राजधानी होती. आराध्यपूर हे अर्धापूरचे यादवकालीन वाव होते. अर्धापूर येथे यादव सम्राट सिंघणदेव याचा इ.स. १२३६ मधील एक शिलालेख मिळाला आहे. या शिलालेखात येथील यादवकालीन १६ मंदिरांची माहिती दिली आहे. या मंदिरांना दिलेल्या दानाचाही उल्लेख या शिलालेखात आढळतो. या १६ मंदिरापैकी एक नृसिंहविनायक हे मंदिर होते. हे मंदिर उद्ध्वस्त झाले असुन त्याचे केवळ अवशेष बाकी आहेत. नृसिंहविनायक या मंदिराचा उल्लेख शिलालेखात नरसिंघदेव असा केला आहे. देगलूर तालुक्यातील शेळगाव या ठिकाणीही नृसिंह मंदिर आहे.

श्री लक्ष्मीनृसिंह मंदिर - राहेर :-

नायगाव तालुक्यातील राहेर या ठिकाणी खडक्या नृसिंह, भोग्या नृसिंह, आग्या नृसिंह आणि योग्या नृसिंह अशी चार नृसिंह मंदिरे आहेत. या नृसिंह मंदिरांपैकी भोगया आणि योग्या नृसिंह मंदिरे ही जवळ-जवळ

सारखी आहेत. या शिवाय येथे श्री लक्ष्मीनृसिंह मंदिरही आहे. हे मंदिर इसवी सनाच्या १३ व्या शतकात यादवांनी बांधले. गोदावरी दीच्या दक्षिण काठावर असलेल्या या मंदिराचे विधान गर्भगृह आणि सभामंडप असे आहे. हे मंदिर दगडात बांधलेले आहे. मंदिराचे गर्भगृह ७ x ७ चौरस फुट असून त्यामध्ये श्री लक्ष्मीनृसिंहाची मूर्ती आहे. नृसिंहाच्या डाव्या बाजुस प्रभावळीत खालच्या बाजूस लक्ष्मीची प्रतिमा आहे. सभामंडपात बरेच स्तंभ आहेत. हे सर्व स्तंभ कोरीव नक्षीकाम करुन सुशोभित केलेले आहेत. या स्तंभांचे वैशिष्टये म्हणजे या स्तंभावर लहान दगडाने आघात केला असता त्याचा निघणारा आवाज लोखंडी खांबावर दगडाने आघात केल्यास निघाणाऱ्या आवाजासमान निघतो. परंतु प्रत्यक्षात मात्र हे स्तंभ दगडी आहेत. या मंदिराचा कळस मात्र नंतर विटांचा वापर करुन बांधलेला आहे. याच पध्दतीचे श्री लक्ष्मीनृसिंह मंदिर विष्णुपुरी येथेही आहे.

श्री लक्ष्मी नृसिंह मंदिर-विष्णुपुरी :-

नांदेडासुन ६ कि.मी. अंतरावर असलेल्या आणि गोदावरी नदीच्या पूर्व किनाऱ्यावर वसलेल्या विष्णुपुरी येथे श्री लख्मीनृसिंह मंदिर आहे. हे मंदिर पूर्वाभिमुख असुन दगडात बांधलेले आहे. हे मंदिर यादवकालीन असून या मंदिराचा जीर्णोध्दार केल्यामुळै त्याचे मुळ स्वरुप बदलले गेले आहे. गर्भगृह आणि समोर सभमंडप असे या मदिराचे विधान आहे. मंदिराभोवती प्रदक्षिणापथ आहे. मंदिराची पूर्व-पश्चिम लांबी ३२ फुट आणि दक्षिण-उत्तर रुंदी २० फूट आहे. गर्भगृह ८x८ चौरस फूट आहे. सभामंडप पूर्व-पश्चिम १३ फूट लांब आणि दक्षिण-उत्तर ११ फूट रुंद आहे. त्यामध्ये ६ स्तंभ आहेत. त्यावर कोरीव काम आढळत नाही. गर्भगृहात ६२ सेमी उंचीची श्री लक्ष्मीनृसिंहाची मुर्ती आहे. नृसिंह मूर्तीच्या प्रभावळीत नृसिंहाच्या डाव्या बाजुस लक्ष्मीची प्रतिमा आहे. अशीच मुर्ती राहेर येथील श्री लक्ष्मीनृसिंह मंदिरात आढळते.

विष्णु मंदिरे :-

प्राचीन भारतीय समाजात वैष्णव संप्रदायही प्रचलित होता. विष्णु ही या संप्रदायातील प्रमुख देवता होय. त्यामुळे शिवमंदिरे आणि नृसिंह मंदिरांप्रमाणेच प्राचीन कालखंडात विष्णुची मंदिरे बांधण्यात आली. कालौघाने ही सर्व मंदिरे उध्दवस्त झाली असली तरी त्याचे पुरातत्वीय अवशेष आणि मूर्तिशिल्प मात्र आजही आपल्याला विखुरलेल्या स्थितीत अढळते. धर्माबाद तालुक्यातील जुन्नी (हिरडजुन्नी) हे ऐतिहासिक गाव आहे. येथे कलचुरी राजा बिज्जल दुसरा याच्या काळातील एक शिलालेख मिळाला असून त्याने कालंजरपूर वराधिश्वर सुवर्ण वृषभध्वज अशी पदवी धारण केली होती. येथील शिला लेखात जुन्नीचा उल्लेख जुन्नवल्लिगे या नावाने केला आहे हेच ठिकाण विषय विभागाचेही मुख्यालय होते. या ठिकाणी चालुक्यकालीन ४ मंदिरे

स्थापत्याचे पुरातत्वीय अवशेष आढळतात. त्यापैकी एक विष्णु मंदिर होते. मंदिराचे केवळ अवशेष शिल्लक आहेत. या ठिकाणी विष्णुची मोठी मुर्ती मिळाली आहे.

बिलोली तालुक्यातील सगरोळी येथेही कल्याणीच्या चालुक्य काळातील मंदिरांचे अवशेष आढळतात. येथे या काळातील ४ शिलालेख मिळाले असुन त्यामध्ये येथील मंदिरे आणि त्यास दिलेल्या दानाचा उल्लेख आढळतो. येथे सोमेश्वर आणि सर्वेश्वर मंदिरांप्रमाणेच विष्णु मंदिरही होते. या ठिकाणी सोमेश्वर, सर्वेश्वर आणि विष्णू मंदिर स्थापत्याचे अवशेष मिळाले आहेत. नांदेडपासून २० कि.मी. अंतरावर अर्धापूर हे ठिकाण आहे. येथे यादव काळात १६ मंदिरे होती. आज येथे केशवराज मंदिराचे अवशेष आढळतात. विष्णुची २४ रुपे मानली जातात. केशव हे त्यापैकी एक, परंतु पहिल्या क्रमांकाचे रुप आहे. शंख, चक्र, गदा व पद्म ही केशवाची लांछने आहेत. अर्धापूर येथे असलेल्या केशवराज मंदिराचे जोते व त्याचे कंगोरे, पायऱ्या, स्तंभशीर्ष व आसानपीठाचे अवशेष आढळतात. देगलूर तालुक्यातील येरगी येथेही विष्णुचे मंदिर होते. ते केशवराज मंदिर म्हणुन प्रसिध्द होते. कल्याणीचा चालुक्य राजा सोमेश्वर तिसरा याने इ.स. ११३४ मध्ये येथील त्रैपुरुषदेव, केशवराज आणि नरवरेश्वर या तिन्ही मंदिरांना दान दिले होते. वेणुमय्या नायक यानेही इ.स. ११३८ मध्ये केशवदेव (केशवराज) व नरवरेश्वर मंदिरास दान दिले होते. या दोन्ही मंदिराचे आज जोते आणि इतर अवशेष येथे आढळतात.

नांदेडपासून पूर्वेस ७० कि.मी. अंतरावर व नायगाव तालुक्यात असलेल्या राहेर येथे गोदावरी नदीच्या काठावर ४ नृसिंह आणि १ विष्णु मंदिर आहे. हे विष्णु मंदिर उद्ध्वत झालेले आहे. या विष्णू मंदिरात शेषशायी विष्णुची मूर्ती होती. येथे गोदावरी नदीच्या पात्रात ९ जानेवारी २००३ रोजी शेषशायी विष्णुची मूर्ती मिळाली. ही मुर्ती येथील विष्णू मंदिरातीलच असावी. कंधार हे राष्ट्रकुटांच्या राजधानीचे ठिकाण होते. राष्ट्रकुट काळात येथे बरीच मंदिरे बांधण्यात आली. येथील किल्लयाच्या परिसरात मानसपूरी या गावाजवळ खोदकाम करीत असतांना १० जून १९८७ रोजी विष्णू मंदिराचे अवशेष प्राप्त झाले. याच ठिकाणी विष्णुची एक मूर्तीही मिळाली. या मंदिराचे बांधकाम राष्ट्रकुट सम्राट कृष्ण तिसरा याच्या कारकिर्दीत झाले. देगलूर तालुक्यातील येरगी येथेही वेणुमय्या नायकाने केशवदेव मंदिर बांधल्याचा उल्लेख तेथील शिलालेखात आढळतो.

विष्णू मंदिर- बहाद्दरपुरा :-

कंधार तालुक्यात बहाद्दरपुरा नावाचे एक गाव आहे. या गावाच्या पश्चिमेस सय्यद महम्मद बाबुळगावकर यांच्या मालकीचे शेत आहे. या शेतात नांगरण करीत असतांना २८ मार्च २००७ रोजी प्राचीन मंदिराचे अवशेष मिळाले. या ठिकाणी थोडे खोदकाम करण्यात आले तेंव्हा तेथे विष्णुच्या मुर्तीचा एक शिल्पपट

मिळाला. हा शिल्पपट येथील मंदिराचा एक भाग आहे. या शिल्पपटावर विष्णुच्या योगासन स्थितीतील सात प्रतिमा आहेत. येथील मंदिर बांधकामासाठी मोठमोठे दगड आणि विटांचा उपयोग केलेला आहे. उपलब्ध अवशेषांवरुन या मंदिराचा काळ इसवी सनाचे दहावे शतक असावा. या काळात कंधार येथे राष्ट्रकुटांची सत्ता होती आणि या काळात विष्णुची पुजा व उपासनाही प्रचलित होती. हे मंदिर पूर्वाभिमुख असून त्याची पूर्व-पश्चिम लांबी ५८ फूट आणि दक्षिण-उत्तर रुंदी ४४ फूट आहे. गर्भगृह, अंतराळ आणि सभामंडप असे या मंदिराचे विधान आहे. कंधार येथ्ज्ञे विष्णुच्या तीन मुर्ती आढळतात. त्यामधील एक मूर्ती या मंदिरातील असावी.

सुर्यमंदिर - कंधार :-

राष्ट्रकुट काळात कंधार हे मंदिरांचे शहर म्हणुन प्रसिध्द होते. भारतात बोटावर मोजण्याइतपत सूर्यमंदिरे आढळतात. कंधारच्या पूर्वेस बहाद्दरपुरा गाव आहे. या ठिकाणी राष्ट्रकूट काळातील एक सूर्यमुर्ती मिळाली आहे. तिची उंची जवळपास ९२ सें.मी. आहे. ही मुर्ती बहाद्दरपुरा येथील राष्ट्रकुट भवन वस्तुसंग्रहालयात सुरक्षित ठेवण्यात आली आहे. बहाद्दरपुराव गावालगत उत्तरेस आणि कंधारच्या दक्षिणेस ईदगाहच्या समोर सुर्यमंदिर होते. या ठिकाणी वरील सूर्यमुर्ती मिळाली आहे. या सुर्यमंदिराचे भग्नावशेष येथे विखुरलेल्या स्थितीत आढळतात. हे मंदिर आकाराने भव्य असुन ते राष्ट्रकुट सम्राट कृष्ण तिसरा यांच्या कारकीर्दीत बांधण्यात आले.

मातृदेवता (लज्जागौरी) मंदिर :-

भारतीय समाजात प्राचीन काळापासुन मातृदेवतेची पूजा आणि उपासना प्रचलित आहे. मानवाने मातृदेवतेस मानवी संस्कृतीच्या इतिहासातील आद्यशक्ती म्हणुन पुजिले. भारतात आजच्या आर्यांच्या आगमनापूर्वीच जे आर्येतर लोक बसले होते. त्यांच्यातही मातृपूजा प्रचलित होती. पुढे आर्य व आर्येतर यांच्या संस्कृतिसमन्वयात आर्यांनीही तिचा स्विकार केला. लेन एस. बँगडेल यांच्या मते, मातृदेवतेची पूजा भारत व नेपाळातच नव्हे तर जगातील भूमध्यप्रदेशाच्या भागात, युरोप व प्राचीन मध्य आशियातही प्रचलित होती. सिंधु संस्कृतीत मातृदेवता अत्यंत पूज्य देवता मानली जात होती. ती श्रेष्ठ मातृदेवता व रक्षणकर्ती समजली जात होती. सिंधू संस्कृतीतील मातृदेवता ही प्रजननशक्ती, सुपीकता व मातृत्वाची प्रतिकात्मक देवता होती. मोहेंजोदाडो व हडाप्पा येथील उत्खननात नग्न स्त्रियांच्या प्रतिमा असलेल्या मुद्रा मिळाल्या आहेत. हडाप्पा येथे मिळालेल्या एका मुद्रेच्या एका बाजुस एक नग्न स्त्री खाली डोके वर पाय अशा स्थितीत असून तिच्या गर्भाशयातून एक वनस्पती बाहेर आलेली आहे. दुसऱ्या एका शिक्क्यावर मातृदेवीच्या योनीतून एक वृक्ष बाहेर निघत असल्याचे दाखविले आहे. थोडक्यात प्राचीन काळात भारतात सर्वत्र मातृदेवीची उपासना प्रचलीत होती.

मातृदेवतेचे प्रधान अस्तित्व महाराष्ट्रत व कर्नाटकात इतिहास काळाच्या सुरुवातीपासुन प्रकर्षाने दिसुन येते. सातवान व चालुक्याच्या काळात मातृदेवतेच्या मुर्ती बहुसंख्येत मिळाल्या आहेत. हिंदु संस्कृतीत याच नग्न कबन्ध मातृदेवतेला लज्जागौरी ही मातृदेवी आहे. महामाता आहे. विश्वसर्जनाची देवता म्हणुन तिची उपासना केली जाते. लज्जागौरी ही सर्जनाची देवता सर्जनेंद्रीयाच्या रुपातच पुजिली जात असल्याने, तिची मुर्ती हेच विश्वाचे गर्भगृह ठरते. वारुळ प्रतिकातुन मातृदेवतेची योनीमुर्ती उत्क्रांत होत गेली, असे मत रा.चिं. ढेरे यांनी व्यक्त केले आहे. लज्जागौरीची पूजा आणि उपासना स्त्रिया संतानप्राप्तीसाठी करतात. संतानप्राप्तीसाठी स्त्रिया व देवतेला नवसही करीत असत. लज्जगौरीलाच लंजिका, लांबजी व लंजा इत्यादी नावाने ओळखले जाते असे. जालना जिल्हयातील भोकरदन, नागपूर तालुक्यातील माहुरझरी, अहमदनगर जिल्हयातील नेवासा, नागार्जुन कोंडा, व तेर येथे मातृदेवता लज्जागौरीच्या प्रतिमा मिळाल्या. राष्ट्रकुट काळात कंधार हे महत्वाचे शक्तीपीठ होते. येथे आदिती शक्तीची उपासना मातृकाच्या रुपात होत होती. येथे मन्याड नदीच्या पात्रात मातृदेवतेचे १०५ से.मी. लांबीचे व ९९ से.मी. रुंदीचे शिल्प मिळाले आहे. यावरुन कंधार येथे मातृदेवेचे मंदिर होते हे स्पष्ट होते. हे मंदिर कालौघाने नष्ट झाले आहे.

सप्तमातृका मंदिर - कंधार व येरगी :-

मातृदेवतेप्रमाणेच सप्तमातृकांची पूजा व उपासना भारतीय समाजात प्राचीन काळापासून प्रचलित होती. सप्तमातृकांच्या मुर्ती शक्यतो लेणी व मंदिराच्या भिंतीवर व छतावर कोरलेल्या आढळतात. निलंगा येथील निलकंठेश्वर मंदिराच्या छतावर, वेरुळ येथील कैलास लेणीच्या डाव्या बाजुस असलेल्या यज्ञशालेत व रावणाची खाई या लेणीच्या (लेणी क्र. १४) गाभाऱ्याच्या भिंतीवर सप्तमातृकांच्या मूर्ती कोरलेल्या आढळतात. भारतात सप्तमातृका देवतांची स्वतंत्र मंदिरे उभारण्यात आली होती. ब्राम्ही, माहेश्वरी, कौमारी, वैष्णवी, इंद्राणी, वाराही व चामुंडा हया सप्तमातृका होत. नांदेड जिल्हयात येरगी येथे कौमारी, चामुंडा व ब्राम्ही इत्यादी शिल्प मिळाली तर कंधार येथे सातही मातृकांची मंदिरे होती. कंधार येथे मिळालेल्या सप्तमातृकांची उंची १५०सें.मी. व रुंदी ९० सें.मी. आहे. ही सर्व शिल्पे बहाद्दपुरा येथील वस्तु संग्रहालयासमोर आणि बाजीराव पाटील लुंगारे यांच्या शेतात गवंडयाच्या विहीरीजवळ पाहावयास मिळतात. कंधार परिसरात जोगीनीचे शेत प्रसिध्द आहे. या शेतात राष्ट्रकुट काळातील एक कल्लोळ व शिवपिंडीच्या आकाराची एक विहीर आहे. या ठिकाणी सप्तमातृकाचे मंदिर असावे. मराठवाडयात पैठण आणि तेर येथे सप्तमातृकांची मंदिरे होती.

रेणुकादेवी माहूर :-

नांदेड जिल्हयातील माहुर तालुक्याच्या ठिकाणी रेणुकादेवीचे मंदिर आहे. माहुरचे प्राचीन नाव मातापूर होते माहुर ते महापूर या संस्कृत नामाचे अपभ्रष्ट रुप असून हेच या गावाचे मुळ नाव असावे. या ठिकाणी शक्तीपीठ स्थापन झाल्यावर लोक त्यास मातापूर असे म्हणु लागले. यादव काळात हे ठिकाण प्रशासकीय विभागाचे मुख्यालय होते. अहमदशहा बहमनी याने माहुर जिंकून त्याचे अहमदाबाद असे नामकरण केले आणि येथील किल्याची दुरुस्ती करुन त्यास तरफ विभागाचे मुख्यालय केले. मोगल काळात हेच ठिकाण सरकार विभागाचे मुख्य ठाणे होते. महाराष्ट्रात एकुण ५१ शक्तीपीठे आहेत. त्यापैकी ३.५ शक्तीपीठे विशेष महत्वाची व उल्लेखनीय आहेत. कोल्हापूरची महालक्ष्मी, तुळजापूरची तुळजाभवानी आणि नांदेड जिल्हयातील माहुरची रेणुकादेवी ही पुर्ण शक्तीपीठे व वणी येथील सप्तश्रृंगी हे अर्धपीठ आहे. माहुर येथील रेणुकादेवीच्या पीठामुळेच माहुरला धार्मिक व सांस्कृतिक महत्व आहे. माहुर येथे उंच डोंगरावर रेणुकादेवीचे मंदिर बांधलेले आहे. या मंदिराचे वास्तुशिल्प प्राचीन पध्दतीचे आहे. या मंदिराच्या शेजारीच महालक्ष्मी व तुळजाभवानी यांची लहान मंदिरे आहेत. रेणुकादेवीचे मंदिर यादवकालीन आहे.

शिऊर लेणी :-

पैनगंगा नदी ही मराठवाडा-विदर्भाची सरहद्द आहे. या नदीच्या दक्षिण काठावर शिऊर हे गाव वसले असून हे गांव नांदेड जिल्हयात हदगांव तालुक्यात आहे. हे गांव नांदेडपासून ७६ कि.मी. अंतरार आहे. या गावच्या नैऋत्येस असलेल्या एका लहान माळटेकडीत ३ लेण्यांचया समूह आहे. या लेया पूर्वाभिमूख असून त्या दक्षिण-उत्तर ९२ फूट अंतरात खोदलेल्या आहेत. गर्भगृह व सभामंडप असे या लेण्यांचे विधान असून खडक ठिसूळ असल्यामुळे येथील लेण्यांचे खोदकाम अर्धवट राहिले आहे.

डॉ. प्रभाकर देव आणि डॉ. जी.सी. शेळे यांनी इ.स. १९७२ मध्ये या लेण्यांचे प्रथम सर्वेक्षण केले. शेवटी महाराष्ट्र शासनाने इस. स. १९८५ मध्ये या लेण्यांना संरक्षित स्मारक म्हणुन मान्यता दिली. शिऊर येथील ेणी वाटकाटक काळातील आहेत. वाकाटकांच्या दोन शाखा होत्या. पहिल्या शाखेची राजधानी नंदीवर्धन होती तर दुसऱ्या ाखेची राजधानी वत्सगुल्म होती. वत्सगुल्म म्हणजे आधुनिक वाशिम होय इ.स. ३३० ते इ.स. ५५० हा वत्सगुल्मच्या वाकाटक घरण्याचा कालखंड आहे. परभणी, औरंगाबाद, नांदेड व बीड जिल्हयाच्या भागावर वाकाटकांची सत्ता होती. वाकाटक काळात नांदेड हे विषय विभागाचे मुख्यालय होते. व्दितीय विंध्यशक्तीच्या (इ.स.३५५-४००) वाशिम ताम्रपटावरुन समजते की, वाकाटककालीन नांदेडचे नाव नांदीक व नांदीतट होते. याच काळात नांदेडप्रमाणेच कंधार हेही बौध्द कला व स्थापत्याचे प्रसिध्द केंद्र होते. या काळातील एक विहार आणि बोधिसत्व पद्मपाणी अवलोकितेश्वराची प्रतिमा अनुक्रमे कंधार व बहाद्दरपूरा येथे आढळते.

वाकाटक काळात नांदेड जिल्हा कला व स्थापत्य क्षेत्रात प्रगतीवर होता. याच काळात शिऊरजवळील डोंगरात लेण्यांचे खोदकाम करण्यात आले. लेणीस्थापत्य विकासाचा पहिला अर्थात प्राथमिक टप्पा म्हणुन या लेण्यांकडे पाहिले जाते. डॉ. देव प्रभाकर आणि डॉ. जी. सी. शेळके यांनीही या लेण्यांचे खोदकाम वाकाटक काळात झ ाल्याचे मान्य केले आहे. या लेण्यांचे खोदकाम वाकाटक सम्राट विंध्यशक्ती दुसरा यांच्या काळात झाले. वाकाटक सम्राट वैदिक धर्माचे पुरस्कर्ते असले तरी त्यांनी अजिंठा या ठिकाणी बौध्द धर्माच्या लेण्यांचे खोदकाम केले. वाकाटकांच्याच काळात शिऊर येथे खोदलेल्या लेणी वैष्णव लेणी आहेत. येथील डोंगराच्या पूर्वेस ९२ फूटात कोरलेल्या लेण्यांमध्ये कोरण्यात आलेली सर्व शिल्पे वैष्णव पंथाची आहेत. त्यावरुन हया लेणी वैष्णव पंथाच्या ठरतात.

लेणी क्र. १ :-

लेणी क्र. १ ही पूर्व-पश्चिम २३ फूट व ६ इंच लांब आणि दक्षिण-उत्तर २० फूट रुंद आहे. लेणींच्या छताची उंची ६ फूट ९ इंच आहे. गर्भगृह आणि सभामंडप असे या लेणीचे विधान आहे. या लेणीचे खोदकाम सर्वप्रथम करण्यात आले. या लेणीचा दर्शनी भाग पूर्णपणे नष्ट झाला आहे. या लेणीत चौकोनी आकाराचे १६ स्तंभ होते. त्यापैकी आज १२ स्तंभ शिल्लक असून दर्शनी भागातील ४ स्तंभ नष्ट झाले आहेत. लेणीच्या भिंती, छत आणि स्तंभाचे काम योग्य खडक नसल्यामुळे ओबड धोबड स्वरुपाचे आढळते स्तंभ सरळसोट उभे आहेत. त्यांना स्तंभशीर्षचा आकार दिलेला नाही. हे स्तंभ दक्षिण-उत्तर ३ फूट ४ इंच आणि पूर्व-पश्चिम ३ फूट ६ इंच आकाराचे आहेत. या स्तंभाची उंची ६ फूट ९ इंच आहे. लेणीतील स्तंभांवर विविध मूर्तीशिल्प कोरलेले आढळते. परंतु या मूर्मिशिल्पाची बरीच झीज झाली आहे. या लेणीत समोरच्या भिंतीतून एक मोठया शिलखंड पुढे आलेला आहे. त्यातून गर्भगृह कोरलेले आढळते. गर्भगृहाभोवती प्रदक्षिणापथ कोरलेला नाही. लेणीचे खोदकाम अर्धवट स्वरुपात आढळते. या लेणीतील दक्षिणेकडुन पहिल्या ओळीतील पहिल्या स्तंभावर वासुदेवाचे शिल्प आहे. वासुदेव चतुर्भुज असून समभंग आहे. त्याच्या वरच्या हातात शंख व चक्र आहे तर खालच्या हातात गदा आणि पद्म आहे. दक्षिणेकडुन दुसऱ्या ओळीतील पहिल्या स्तंभावर विष्णुची चतुर्भुज मूर्ती आहे. ही मूर्ती स्थानक असून तिची उंची १५० सें.मी. आणि जाडी ६० सें.मि. आहे. विष्णुच्या वरच्या हातात शंख व चक्र आहे, तर खालच्या हातात गदा व पद्म आहे. तिसऱ्या ओळीतील पहिल्या स्तंभावरही अशाच प्रकारची विष्णुमुर्ती आढळते.

लेणी क्र. २ :-

लेणी क्रमांक १ ला लागुनच डाव्या बाजुस लेणी क्र. २ आहे. लेणी क्रमांक १ प्रमाणेच गर्भगृह आणि सभामंडप असे या लेणीचे विधान आहे. तसेच याही लेणीचा दर्शनी भाग नष्ट झाला आहे. ही लेणी लेणी क्र.१ आणि ३ च्या तुलनेत अधिक खोलवर खोदलेली आहे. या लेणीचा आकार लेणी क्र.१ च्या आकारापेक्षा मोठा आहे. ही लेणी पूर्व-पश्चिम २८ फूट व ६ इंच लाब, दक्षिण-उत्तर १९ फूट ६ इंच रुंद असून तिच्या छताची उंची ८ फूट ६ इंच आहे. लेणीत मागील भिंतीलगत गर्भगृह आहे. या गर्भगृहाची पूर्व-पश्मिच रुंदी ६ फूट असून दक्षिण-उत्तर लांबी ७ फूट आहे. गर्भगृहाभोवती प्रदक्षिणापथ कोरलेला आहे. परंतु मागील भिंतीत थोडारास प्रस्तर खोदण्याचे राहिलेले आहे. या लेणीत ८ स्तंभ आहेत. प्रत्येक ओळीत ४ या प्रमाणे स्तंभाच्या २ ओळी आहेत. त्यापकी पहिल्या ओळीतील पहिला स्तंभ नष्ट झाला आहे. या स्तंभाचा आकार चौकोनी असून त्यास स्तंभशीर्षाचा आकार दिलेला नाही. स्तंभ सुबक आणि शिल्पांकीत आहेत. परंतु स्तंभांना पूर्वपणे आकार दिलेला नाही. लेणी क्र. १ मधील स्तंभाच्या आकारासमानच याही लेणीतील स्तंभाचा आकार आहे. स्तंभावर केशव, नृसिंह, विष्णु, वराह, गरुड, सप्तमातृका व कृष्ण इत्यादी शिल्पे कोरलेली आढळतात. मध्यमभागातील दुसऱ्या क्रमांकाच्या स्तंभावर केशवाची अत्यंत सुंदर मुर्ती कोरलेली आहे. केशव चतुर्भुज असून त्यांच्या वरच्या उजव्या हातात शंख व डाव्या हातात चक्र आहे, तर खालच्या उजव्या हातात गदा आणि डाव्या हातात पद्म आहे. येथील एका स्तंभावर नृसिंहाचे शिल्प आहे. हे शिल्प भंगलेल्या स्थितीत आहे. लेणीच्या भिंतीवर मात्र शिल्पकाम करण्यात आलेले नाही.

लेणी क्र. ३ :-

लेणी क्र. ३ क्रमांक २ च्या लगत डाव्या बाजुस आहे. ही लेणी येथील`णी समुहातील सर्वात मोठी असुन स्थापत्यशास्त्रीय आणि शिल्पकलेच्या दृष्टीने विशेष उल्लेखनीय आहे. पूर्वाभिमुख असलेल्या या लेणीचे विधान गर्भगृह आणि सभामंडप असे आहे. या लेणीची अर्थात सभामंडपाची पूर्व-पश्चिम लांबी ५० फूट, दक्षिण-उत्तर रुंदी ३२ फूट आणि छताची उंची ५ फूट ९ इंच आहे. आज या लेणीचा दर्शनी भाग नष्ट णाल्यामुळे तिची पूर्व-पश्चिम लांबी ४० फूट, दक्षिण-उत्तर रुंदी ३२ फूट आणि छताची उंची ५ फूट ९ इंच आढळते. लेणीच्या मागील भिंतीत मध्यभागात गर्भगृह कोरलेले आहे. त्याची पूर्व-पश्चिम लांबी ६ फूट ६ इंच, दक्षिण-उत्तर रुंदी ५ फूट ९ इंच आणि छताची उंची ५ फूट ९ इंच आहे. गर्भगृहात मध्यभागी खडकातच शिवपिंड कोरलेली आहे. ही शिवपिंड उत्तराभिमुख आहे. गर्भगृहाचे खोदकाम पूर्ण झालेले आहे. पंरु या र्गीगृहाला प्रदक्षिणापथ कोरलेला नाही. तसेच येथील गर्भगृहाला स्वतंत्र प्रवेशव्दारही कोरलेले नाही. केवळ दोन बाजुस दोन भिंती खोदून गर्भगृह तयार केलेले आहे.

या लेणीत २० स्तंभ होते. प्रत्येक ओळीत ५ याप्रमाणे स्तंभाच्या ४ ओळी आहेत. २० स्तंभापैकी दर्शनी भागातील मध्यभागातील एक आणि दक्षिण बाजुकडील एक असे दोन स्तंभ नष्ट झालेले आहेत. या दर्शनी भागातीलच दोन स्तंभ झिजलेल्या व भग्नास्थितीत आढळतात. १६ स्तंभ मात्र चांगल्या स्थितीत आहेत. स्तंभ व स्तंभशिर्षाचे खोदकाम पूर्ण झालेले आहे. स्तंभ चौकोनी आकाराचे आहेत. त्यांची दक्षिण-उत्तर लांबी ३ फूट ११ इंच, पूर्व-पश्चिम रुंदी ३ फूट ६ इंच आणि उंची ५ फूट ९ इंच आहे. प्रत्येक स्तंभावर चारही बाजुने शिल्पकाम केलेले आहे. लेणीचे छत आणि भिंत गुळगुळीत करण्याचा प्रयत्न केला आहे. भिंतीवर अर्धवट कोरलेले गरुड, हत्ती व किर्तीमुख आहे. लेणीत एका स्तंभावर रामाची स्थानक मूर्ती असून रामाच्या हातात धनुष्यबा आहे. याच लेणीत लिंगोद्भव शिवमूर्ती आणि शेषशायी विष्णुची मूर्ती आहे. एका स्तंभावर येणे एक ाविलिंग दाखविले असून त्याच्या डाव्या बाजुस ब्रम्हा नमस्कार मुद्रेत आणि उजव्या बाजुस विष्णू असून त्यांचा डावा हात शिवलिंगावर आहे. हीच लिंगोद्भव शिवमूर्ती होय. ब्रम्हा आणि विष्णू आसनस्थ आहेत. येथील शेषशायी विष्णुमुर्तीच्या चारही हातात शंख, चक्र, गदा व पद्म आहे. येथे एका स्तंभशीर्षावर गरुड आहे, तर एका स्तंभावर स्थानक सप्तमामृका दाखविल्या आहेत.

मुर्तिशिल्प :-

शिऊर येथील लेण्यांमध्ये स्तंभ आणि भिंतीवर विविध प्रकारची मूर्तिशिल्पे कोरलेली आढळतात. मूर्तिशिल्पांच्या दृष्टीने येथील ेणी विशेष उल्लेखनीय ठरतात. येथील लेण्यात विष्णु, राम, पुतनावध, गरुड, नृसिंह सप्तमातृका, लिंगोद्भव शिवमूर्ती, कृष्ण, वराह, वासुदेव, पद्मनाथ, महिषासुरमर्दिनी, केशव व त्रिविक्रम इत्यादी मूर्तिशिल्प आढळते.

विष्णुमुती:-

शिऊर येथील लेण्यात ९ विष्णुमर्ती आढळतात. लेणी क्र. १ मध्ये १ लेणी क्रमांक २ मध्ये १ आणि लेणी क्र. ३ मध्ये ७ विष्णुमर्ती आहेत. ब्रम्हा, विष्णु, महेश (शिव) या महत्वाच्या हिंदु देवता आहेत. सृष्टीचा निर्माणकर्ता ब्रम्हदेव, पालनकर्ता विष्णु आणि संहारकर्ता महेश समजला जातो. भागवत आणि वैष्णव संप्रदायात विष्णु या देवतेस सर्वोच्च स्थान आहे. विष्णु ही प्राचीन देता असून ऋग्वेदातील अनेक सुक्तांत त्याचे उल्लेख आढळतात. कुशाण काळापुर्वीपासुनच विष्णु प्रतिमानिर्मितीस प्रारंभ झाला. वैखानस आगमातील विवरणानुसार विष्णुमर्तीचे स्थानक, आसन व शयन असे तिन प्रकार पडतात. या प्रत्येकाचे योग, भोग, वीर व अभिचारिक असे चार भाग पउतात. विष्णुमुर्तीचे ३६ प्रकार प्रचलीत आहेत. या सर्व प्रकारात स्थानकमुर्तीची संख्या अधिक आहे. स्थानकमुर्तीत व्दिभुज, चर्तुभुज, अष्ठभुज, चतुर्व्युह, पंचीवर, वैकुंठ, विश्वरुप, अनंत,

हरिहर आणि काही अवतार मुर्तीचा समावेश होतो. गदा, चक्र, शंख, पद्म जलपात्र आणि फळ ही विष्णुची आयुधे आहे. डोक्यावर मुकुट, अंगावर जानवे, कटिसुत्र, अंगद, कंकणे, कुंडले, एकावली (टपो या मण्यांचा एकच सर), हारयष्टी, (मोत्यांचे किवा मण्याचे एकाधिकार पदर एकत्र गुंफुन तयार केलेला जाडजुड दागिना) आणि वनमाला (वनपुष्पांची माळा) हे विष्णुचे दागिने आहेत. शिऊर येथील लेण्यांतील स्तंभावर असलेल्या विष्णुमर्ती स्थानक असून चतुर्भुज आहेत. लनेणी क्र.१ मधील दुसऱ्या ओळीतील पहिल्या स्तंभावर विष्णुची स्थान मुर्ती आहे. ही मूर्ती १५० सें.मी. उंचीची आणि ६० सें.मी. जाडी असलेली आहे. ही मुर्ती चतुर्भु आहे. विष्णुच्या हातात गदा, चक्र, शंख आणि पद्म आहे. विष्णुच्या डोक्यावर मुकुट, गळयात हार, दंडात बाजुबंद, जानवे, कटिसुत्र, कानात कुडले, हातात कंकणे व वनमाला आहे. अशाच प्रकारची विष्णुमर्ती लेणी क्र. २ मध्ये पहिल्या ओळतील पहिल्या स्तंभावर आढळते. याच लेणीत दुसऱ्या ओळीतील पहिल्या स्तंभावर चतुर्भुज आणि स्थानक विष्णुमर्ती आहे. विष्णुच्या उजव्या खालच्या हातात गदा व रच्या हातात फळ आहे, तर डाव्या खालच्या हातात शंख व रच्या हातात चक्र आहे. चक्र असलेला हात नष्ट झाला आहे.

लेणी क्र. ३ मध्ये सहा स्थानक विष्णुमर्ती असून एका विष्णुमुर्ती शेषशायी प्रकारातील आहे. लेणीत दक्षिणेकडुन पहिल्या ओळीतील तिसऱ्या स्तंभावर विष्णुची स्थानक मूर्ती आढळते. या मूर्तीची उंची १५२ सें.मी. आणि जाडी ८४ सेंमी. आहे. ही मुर्ती चर्तुभुज आहे. मुर्तीच्या वरच्या डाव्या हातात चक्र असून खालच्या डाव्या हातात शंख आहे, तर उजव्या वरच्या हातात पद्म व खालच्या हाहता गदा आहे. विष्णुच्या डोक्यावर मुकुट, अंगावर जानवे, मेखला, कंठहार, हाहत कंकणे व कानात कुंडले आहेत. दुसऱ्या ओळीतील पहिल्या स्तंभावर व्दिभूज विष्णुमुर्ती आहे. या मूर्तीची उंची १५८ सें.मी. असून जाडी ६० सें.मी. आहे. विष्णुच्या उजव्या हातात कोपराखाली गदा असून डावा हात कमरेवर ठेवलेला आहे. विष्णुच्या डोक्यावर मुकुट, कानात कुंडले आणि हातात कंकणे आहेत. याच ओळीतील दुसऱ्या स्तंभावर १४५ सें.मी. उंचीची आणि ६९ सें.मी. जाडीची चतुर्भुज विष्णुमुर्ती आहे. विष्णुच्या वरच्या उाव्या हातात शंख आहे, तर खालचा हात झिजलेला असल्याने अस्पष्ट झाला आहे. उजव्या वरच्या हातात चक्र आहे, तर खालचा हात कमेवर ठेवला आहे. विष्णुच्या डाव्या बाजुस सेविका असून तिची उंची ६९ सें.मी. आणि जाडी २० सें.मी. आहे. विष्णुच्या डोक्यावर मुकुट, कानात कुंडले, अंगावर जानवे, हातात कंकणे, गळयात हारयष्टी (मण्यांचे किंवा मोत्यांचे एकाधिक पदर कएत्र गुंफुन तयार केलेला जाडजुड दागिना) व कटिसूत्र आहे. याच लेणीत दक्षिणेकडुन तिसऱ्य ओळतील तिसऱ्या स्तंभार १५८ सें.मी. उंचीची व ७६ सें.मी. जाडीची स्थानक आणि चतुर्भुज विष्णुमुर्ती आहे. विष्णुच्या वरच्या उजव्या हातात शंख असून खालच्या हातात कसलेही आयुध नाही. वरच्या उाव्या हातात फळ आहे, तर खालच्या हातात

कोपर गदावर टेकवला आहे. विष्णुच्या अंगावर सर्वप्रकारचे अलंकार आहेत. चौथ्या ओळीतील पहिल्या स्तंभावर असलेली विष्णुमर्ती १४५ सें.मी. उंचीची आणि ४५ सें.मी. जाडी असलेली आहे. विष्णु स्थानक व चतुर्भु आहे. विष्णुच्या डाव्या हातात गदा व उजव्या हातात पद्म आहे. बाकी दोन्ही हात नष्ट झालेले आहेत. विष्णुच्या डाव्या बाजुस पायथ्याशी चवरीधारक सेविका आहे.

शेषशायी विष्णु :-

विष्णुमुर्तीचा तिसरा प्रकार म्हणजे शयन विष्णुमुर्ती होय. या मुर्तिप्रकारात फक्त एकाच प्रकारची मुर्ती म्हणजे शेषवर झोपलेला विष्णु आपल्याला पाहावयास मिळतो. शेषनागावर झोपलेल्या विष्णुला शेषशायी, अनंतशायी आणि जलशायी इत्यादी नावानेही ओळखले जाते. विष्णुधर्मोत्तर पुराणात शेषशायी विष्णुला पद्मनाथ नावाने उल्लेखिले आहे. शेषशायी विष्णुमुर्ती कशा स्वरुपाची असावी, याचेही वर्णन यामध्ये केलेले आढळते. त्यानुसार जलाशयात विष्णु पहुडलेला असावा, त्याचा एक हात मांडीवर आणि दुसरा हात त्याच्या बेंबीजवळ असावा. वरचा उजवा हात डोक्यावरजवळ असवा तर डाव्या हातात मंजरी असावी. बेंबीमधुन निघालेल्या कमळावर ब्रम्हा आसनस्थ असावा. तसेच राक्षसा ंनी कमळाच्या देठाला धरलेले असावे. अशा स्वरुपात शेषशायी विष्णुची मुर्ती असावी. अशा प्रकारच्या विष्णुमर्ती गुप्तकाळापासून बनविण्यातस सुरुवात झ ाली. या काळातील एक उत्कृष्ट विष्णुमर्ती देवगढ या ठिकाणी मिळाली आहे. चतुर्भुज विष्णु शेषनागावर डावा हात उशाला घेऊन झोपलेले आहेत. कमळावर ब्रम्हणदेव आहे, परंतु हे कमळ झोपलेल्या विष्णुच्या बेंबीपासुन निघालेले नाही. विष्णुच्या पायथ्याला लक्ष्मी आहे आणि वरील बाजुस स्कंद, इंद्र व शिव इत्यादी देवगण आहेत. शेषांच्या खाली गदा घेतलेल्या मधु व कैटभावर विष्णुचा खड्‌गपुरुष आक्रमण करीत आहे. त्यामागे इतर आयुधे मानवस्वरुपात उभी आहेत.

लेणी क्र. ३ मध्ये दक्षिणेकडील भिंतीत स्तंभाच्या पहिल्या ओळीत स्तंभ क्रमांक २ आणि ३ च्या मध्यभागातील जागेत शेषशयी विष्णुची मुर्ती कोरलेली आहे. विष्णु शेषनागावर झोपलेले असून ते चतुर्भुज आहेत. विष्णुच्या डोक्यावर पाच नागफणा आहेत. तसेच विष्णुच्या चारही हातात शंख, चक्र, गदा आणि पद्म आहे. ही मूर्ती गुप्त-वाकाटक काळातील आहे. विष्णुची ही मुर्ती पुर्व-पश्चिम १३५ सें.मी. लांब आणि दक्षिण-उत्तर ६० सें.मी. जाडीची आहे. विष्णुचे डोके पुर्वेला तर पाय पश्चिमेस आहेत. विष्णुच्या तिन्ही बाजुस स्तंभावर व भिंतीवर देव देवतांची शिल्पे कोरलेली आहेत. या देवता स्थानक असून त्यांची उंची ५४ सें.मी. आहे. ही सर्व शिल्पे झिजलेल्या स्थितीत आहेत.

केशव :-

विष्णुची एकुण २४ रुपे मानली जातात. त्यापैकी पहिल्या क्रमांकाचे रुप म्हणजे केशव होय. शंख, चक्र, गदा व पद्म ही केशवाची आयुधे आहेत. केशवाच्या मुर्ती स्थानक स्थितीत व प्रामुख्याने मंदिराच्या बाहयभिंतीवर आढळतात. येथील लेणी क्र. २ मध्ये पहिल्या ओळीतील दुसऱ्या स्तंभावर केशवाची स्थानक मूर्ती कोरलेली आढळते. या मुर्तीची उंची १५० सें.मी. अणि जाडी १०५ सें.मी. आहे. केशव चतुर्भुज असून त्यांच्या वरच्या डाव्या हातात चक्र व खालच्या हातात पद्म आहे, तर उजव्या वरच्या हातात शंख व खालच्या हातात गदा आहे. केशवाच्या वरच्या हातातील आयुधे तुटलेली आहेत. केशवाच्या अंगावर विविध प्रकारचे अलंकार आहेत. कलाकौशल्याच्या बाबतीत ही मुर्ती उल्लेखनिय नसली तरी महत्वाची ठरते.

पद्मनाथ :-

लेणी क्रमांक ३ मध्ये पहिल्या ओळीतील तिसऱ्या क्रमांकाच्या स्तंभावर पद्मनाथाची उत्तराधिकारी स्थानक मुर्ती कोरलेली आहे. या मुर्तीची उंची १४८ सें.मी. असून ती चतुर्भुज आहे. रुपमंडननुसार शंख, गदा, चक्र व पद्म ही पद्मनाथाची आयुधे आहेत. पद्मनाथाच्या खालच्या उजव्या हातात शंख व डाव्या हातात गदा आहे. इतर दोन हात खंडीत झाले आहेत. त्या हातात पद्म व चक्र आहे. या मुर्तीच्या खालच्या दोन्ही हातात शंख व गदा आहे. त्यावरुन ही मूर्ती पद्मनाथाची असल्याचे म डॉ. भगवान देशमुख यांनी व्यक्त केले आहे. पद्मनाथाच्या डोक्यावर मुकुट, अंगावर जानवे, गळयात कंठहार, कमरेवर मेखला, हातात कंकणे व कानात कुंडले आहेत. पद्मनाथाच्या वरच्या दोन्ही बाजुस आकाश गंधर्वकन्या असुन त्यांच्या हातात पुष्पहार आहेत. या गंधर्व कन्याची उंची ३२ सें.मी. आहे.

वासुदेव :-

विष्णुमुर्तीचे २४ प्रकार आहेत. त्यापैकी वासुदेव हा त्यापैकी एक प्रकार आहे. लेणी क्र. १ मध्ये तिसऱ्या ओळीतील पहिल्या स्तंभावर वासुदेवाचे शिल्प कोरलेले आहे. वासुदेवाची ही मुर्ती १४५ सें.मी. उंची आहे ही मुर्ती स्थानक असून समभंग आहे. वासुदेव चतुर्भुज आहे. वासुदेवाच्या वरच्या हातात शंख आणि चक्र आहे, तर राहिलेल्या दोन हातात गदा आणि पद्म आहे. या मुर्तीचे खालचे दोन्ही हात खंडीत झालेले आहेत. रुपमंडन नुसार गदा, शंख, चक्र व पद्म ही वासुदेवाची आयुधे आहेत. या मुर्तीच्या वरच्या दोन्ही हातात शंख आणि चक्र असल्यामुळे ही मुर्ती वासुदेवाची आहे. डॉ. प्रभाकर देव यांनी या मुर्तीचा उल्लेख विष्णुमुर्ती म्हणुन केला आहे. परंतु मुर्तीशास्त्रानुसार ही मुर्ती वासुदेवाचीच ठरते.

नृसिंह :-

विष्णुच्या १० अवतारांपैकी नृसिंह अवतार हा चौथा अवतार आहे. नृसिंह हा विष्णुचा तात्कालिक अवतार आहे. येथील लेणी क्रमांक २ मध्ये दुसऱ्या ओळीतील तिसऱ्या क्रमांकाच्या स्तंभावर नृसिंहाचे एक शिलप कोरलेले आहे. मूर्तिशास्त्राच्या दृष्टीने गिरीज नृसिंह, स्थौन नृसिंह, यानक नृसिंह, योग नृसिंह व लक्ष्मी नृसिंह असे नृसिंह मुर्तीचे प्रकार पडतात. गिरीज नृसिंह पद्मासनात व उत्कटासनात दाखविला जातो. एकटा दाखविल्यास त्यास केवल नृसिंह म्हणतात. हा नृसिंह व्दिभुज व चतुर्भुज असतो. त्याच्या दोन हातात गदा व चक्र असते. शिऊर येथील नृसिंह केवळ नृसिंह असून तो व्दिभुज आहे. नृसिंह आसनस्थ असून त्याने आपले दोन्ही हात मांडीवर ठेवलेले आहेत. त्याच्या दोन्ही हातात गदा व चक्र आहे. नृसिंहाची ही मूर्ती ११० सें.मी. उंचीची असून तिची बरीच झीज झाल्यामुळे ती अस्पष्ट दिसते.

वराह :-

विष्णुच्या १० अवतारांपैकी एक वराह अवतार आहे. वराहमुर्तीचे शिल्पांकन भूवराह, आदिवराह, नृवराह, यज्ञवराह आणि प्रलयवराह इत्यादी प्रकरात केले जाते. विष्णुधर्मोत्तर पुराणानुसार वराहचे मुख आणि मानवाचे शरील असलेली अलिधासनात उभी असलेली वराहमुर्ती असावी. वराहमुर्ती चतुर्भुज असावी. त्याच्या वरच्या दोन्ही हातात शंख व चक्र असुन एका हाताने भुदेवीच्या पायाला आधार दिलेला असवा तर दुसऱ्या हाताने भूदेवीला कवटाळले असावे. येथील लेणी क्र. २ मध्ये दुसऱ्या ओळीतील पहिल्या स्तंभावर आणि लेखी क्र. ३ मध्ये तिसऱ्या ओळीतील तिसऱ्या क्रमांकाच्या स्तंभावर भूवराहाची एक-एक मूर्ती कोरलेली आहे. लेणी क्रमांक २ मधील स्तंभावरील वराहमुर्ती १३० सें.मी. उंचीची आहे. वराह व्दिभुज असून त्याचा उजवा हात कमरेवर आहे, तर डाव्या हाताने त्याने भुदेवीला कवटाळले आहे. भुदीवी किंचितशी डावीकडे पाहत आहे. वराहाने उजवा पाय जमिनीवर रोवलेला आहे, तर डावा पाय चालत्या स्थितीत आहे. वराहाच्या अंगावर जानवे व कटिसुत्र आहे. या मूर्तीची बरीच झीज झाली आहे. अशाचप्रकारची वराह मुर्ती लेणी क्रमांक ३ मधील स्तंभावर आढळते. परंतु या मुर्तीची झीज बरीच झाल्यामुळे ती अस्पष्ट झाली आहे.

राम :-

विष्णुच्या १० अवतारांपैकी राम आणि कृष्ण हे पुर्णावतार आहेत. रावणाचा संहार करण्यासाठी विष्णुने रामाच्या रुपात अवतार घेतला होता. वाल्मिकी रामायणात रामाच्या जिवनाचे संपूर्ण विवेचन केलेले आहे. रामाच्या मूर्ती व्दिभुज आणि चतुर्भुज बनविल्या गेल्या. गुप्तकाळापूर्वीच्या रामाच्या स्वतंत्र मुर्ती मिळाल्या नाहीत. गुप्तकाळात रामायणातील घटना शिलापट्ट आणि मंदिरावर अंकित केल्या जात होत्या. गुप्तकाळानंतर रामाच्या मुर्ती बनविल्या जाऊ लागल्या. राम आणि सीतेची मध्ययुगीन एक आलिंगन प्रतिमा ग्वाल्हेर

संग्रहालयात पाहावयास मिळते. मराठवाडयात रामाच्या मुर्ती वेरुळ लेणी, अंबाजोगाई येथील आमलेश्वर मंदिराच्या बाहयभिंतीवर, औंढा येथील नागनाथ मंदिराच्या बाहयभिंतीवर चारठाणा, वडगांव आणि नांदेड जिल्हयातील खानापूर कापसी बु. शिऊर आणि होट्टल येथे मिळाल्या आहेत. शिऊर येथील लेणी क्रमांक ३ मध्ये चौथ्या ओळीतील दुसऱ्या क्रमांकाच्या स्तंभावर रामरजी स्थानक मुर्ती कोरलेली आहे. ही मुर्ती १६४ सें.मी. उंचीची असुन दक्षिणाभिमुख आहे. रामाच्या डाव्या हातात धनष्य आहे आणि उजव्या खांद्यावर बाणाचा भाता आहे. राम व्दिभुज आहे. त्यांच्या गळयात रुद्राक्षाची माळ, मनगटातही रुद्राक्षाचे कंकण, अंगावर केसांचा जटामुकुट आहे. नांदेड जिल्हयात शिऊर, होट्टल व कापसी बु. येथे रामाच्या स्थानिक मुर्ती मिळाल्या असुन यामध्ये शिऊर, खानापूर येथील रामाची मुर्ती सर्वाच प्राचीन ठरते. ही मुर्ती वाकाटक काळातील आहे. रामाच्या जवळ उजव्या बाजुस एक स्थानक पुरुष प्रतिमा आहे. ही प्रतिमा लक्ष्मणाची असावी. या प्रतिमेची उंची ८४ सें.मी. आहे. लक्ष्मणाच्या डोक्यावर मुकुट, अंगावर जानवे व कानात कुंडले आहेत.

कृष्ण :-

कृष्ण शब्दाचा उल्लेख ऋग्वेदात आढळतो. वासुदेव -देवकीचा पुत्र कृष्ण हा विष्णुचा आठवा अवतार मानला जातो. मत्स्यपुराणात कृष्णाला विष्णुचा पुर्ण अवतार म्हटले आहे. कुशाण काळापासूनच कृष्णाच्या कथांचे अंकन करण्यास प्रारंभ झालेला होता. कृष्ण जन्माष्टमीच्या कथेचे शिल्पांकन केलेले एक प्राचीन खंडीत शिल्प मथुरा संग्रहालयात पाहावयास मिळते. हे शिल्प इसवी सनाच्या दुसऱ्या तिसऱ्या शतकातील आहे. कृष्णाच्या विविध रुपातील मुर्ती बनविल्या आहेत. खजुराहो येथे कृष्णव्दारा पुतनावध, शकटभंग, कुब्जानुग्रह, कुवलयापीड वध, चाणुर युध्द, शलयुध्द, तृणावर्त वध, यमलार्जु उध्दार, वत्सासुर वध, कालियामर्दन व अरिष्टासुर वध इत्यादी मुर्तीचे सुंदर अंकन केलले आढळते. शिऊर येथील लेणी क्र. २ मध्ये दुसऱ्या ओळतील दुसऱ्या स्तंभावर कृष्णाची कालियामर्दन प्रकारातील सुंदर मुर्ती कोरलेली आहे. यमुना नदीच्या एका डोहात कालीया नावचा विषारी नाग होता. त्यामुळे लोक कालीया नागास घाबरत असत. कृष्णाने या कालीया नागाचे दम केले. या प्रसंगाचे शिल्पांकन येथे केलेले आढळते. येथे कृष्ण चतुर्भुज असुन त्यांच्या समोर मोठा सर्व दाखविला आहे. कृष्ण या सर्पाचे दमन करीत आहे. कृष्णाची ही मूर्ती दक्षिणाभिमुख असून १४५ सें.मी. उंचीची आहे. कृष्णाची ही मुर्ती नांदेड जिल्हयातील एकमेव मूर्ती ठरते.

पुतनावध :-

प्राचीन भारतात कृष्णाच्या विविध रुपातील मुर्ती बनविल्या गेल्या. त्यापैकीच एक म्हणजे पुतनावध होय. पुतना ही एक राक्षसीण असते. बाल कृष्णाचा वध करण्यासाठी ती त्याला जवळ घेऊन मांडीवर बसवून

स्तनपान करते. तिच्या स्तनातील दुध म्हणजे विष असते. त्यामुळेच ती कृष्णाला स्तनपान करते. परंतु कृष्ण तिच्या स्तनातील सर्व दुध पिऊनही स्तन सोडत नाही. तो तिच्या स्तनाव्दारे तिच्या शरीरातील सर्व रक्ताचे शोषण करतो. यावेळी पुतना आकाशत झेप घेते. तरीही कष्ण तिचे स्तन न सोडता तिचे रक्तशोषण करतो. त्यामुळे पुतना मरण पावते. हाच पुतनावध होय. शिऊर येथील लेणी क्र. २ मधील स्तंभावर एक आणि लेणी क्र.३ मध्ये दोन स्तंभांवर एक-एक अशा २ पुतनावधाच्या मूर्ती शिल्पीत केल्या आहेत. कृष्ण पुतनाचे उवजे स्तनपान करीत आहे, तर पुतना त्याच्या तोंडातुन स्तन सोडविण्याचा प्रयत्न करीत आहे. त्यासाठी ती आकाशात झेप घेत आहे. तिने आपले दोन्ही हात वर केलेले आहेत. पुतनावधाची ही मुर्ती ९२ सें.मी. उंचीची आहे.

गरुड :-

विष्णुचे वाहन गरुड आहे. भारतीय मूर्तिकलेत गरुडाच्या विविध प्रकारच्या मूर्ती आढळतात. विष्णुधर्मोततर पुराणात मनुष्य रुपातील गरुडाचे वर्णन केलेले आहे. अणकुचीदार नाक, चार हात, एकटा असल्यास त्याच्या हातात छत्र व कुंभ असावा व दोन हात अंजली मुद्रेत जोडलेले असावेत. श्री तत्वनिधीप्रमाणे मात्र मनुष्य रुपातील गरुड व्दिभुज असावा. मानी रुपातील गरुड प्रतिमा व्दिभुज, टोकदार नाक, पसरलेले पंख व भरपूर दागिने अलेल्या आहेत. कधी-कधी त्याच्या हातात सर्प दिसतो. शिऊर येथील लेणी क्र.२ मध्ये पहिल्या ओळतील पहिल्या स्तंभावर गरुडाची मानवी रुपातील मुर्ती कोरलेली आढळते. ही मुर्ती व्दिभुज व स्थानक असून ९० सें.मी. उंचीची आहे. गरुडाच्या उजव्या हातात सर्प आहे. गरुड धावत्या उडत्या स्थितीत दाखविला आहे. गरुडाच्या मस्तकावर मुकुट व कानात कुंडले आहेत. गरुडाच्या अगावर विविध प्रकारचे अलंकार आहेत. गरुडाची ही मुर्ती पूर्वाभिमुख असून ती ऊन, वारा व पावसांचा आघात सहन करीत टिकुन आहे. ज्या स्तंभावर ही मूर्ती कोरलेली आहे, तो स्तंभ लेणीचा दर्शनी भाग नष्ट झाल्यामुळे उघडयावर आहे. लेणी क्र. ३ मध्येही तिसऱ्या ओळीतील चौथ्या क्रमांकाच्या स्तंभावर गरुडाची मुर्ती कोरलेली आहे. गर्भगृहाच्या उत्तर बाजुस हा स्तंभ आहे. गरुड स्थानक असून दक्षिणाभिमुख आहे. गरुडाच्या या मूर्तीची उंची ११९ सें.मी. आहे. गरुड व्दिभुज असून त्याचे नाक सरळ व टोकदार आहे. त्याच्या डोक्यावर मुकुट असून डाव्या हातात सर्प आहे. या मूर्तीची बरीच झीज झाल्यामुळे ती अस्पष्ट दिसते. याच लेणीत भिंतीवरही गरुडाचे शिल्प कोरलेले आहे. हे शिल्प अर्धवट स्वरुपात कोरलेले आहे.

त्रिविक्रम :-

त्रिविक्रम हा विष्णुचा पाचवा अवतार आहे. गुप्त वाकाटक काळापासुन त्रिविक्रमाच्या प्रतिमा शिल्पात एक पाय आकाशाकडे उचलुन उभा असलेला प्रचलित आढळतो. अवतार प्रतिमेतील त्रिविक्रम व्दिभुज, चतुर्भुज आणि अष्ठभुज दाखविला जातो. त्याच्या हातात धनुष्य, ढाल, शंख, खड्‌ग, गदा, फळ आणि चक्र ही त्रिविक्रमाची आयुधे आढळतात. शिऊर येथील लेणी क्रमांक ३ मध्ये दुसऱ्या ओळीतील तिसऱ्या स्तंभावर त्रिविक्रमाची मूर्ती कोरलेली आहे. ही मूर्ती १५५ सें.मी. उंचीची असून उत्तराभिमुख आहे. त्रिविक्रम चतुर्भुज असून त्याच्या वरच्या डाव्या हातात चक्र आणि खालच्या हातात शंख आहे, तर उजवा खालचा हात कमरेवर असून वरच्या हातात फळ आहे. त्रिविक्रमाचा डावा पाय आकाशाकडे उचलुन उभा असलेला दाखविला आहे. त्रिविक्रमाच्या डोक्यावर मुकुट, अंगावर जानवे, कानात कुंडले, हातात कंकणे, गळयात जाडजुड हार व दंडात बाजूबंद आहेत. त्रिविक्रमाच्या वरच्या दोन्ही बाजुस चवरीधारक सेविका आहेत.

लिंगोद्‌भव मूर्ती :-

लिंगोद्‌भव शिवमुर्तीचा हा प्रकार भारत लोकप्रिय होता. लिंगातून उत्पन्न झालेली ती लिंगोद्‌भव मूर्ती होय. लिंगोद्‌भव मूर्तीच्या कथेची माहिती लिंगपुराण, वायुपुराण व शिवपुराणात आढळते. ब्रम्हदेव आणि विष्णु हे दोघेही स्वतःला श्रेष्ठ समजून एकमेकांना भांडू लागले. अचानक या दोघांमध्ये विस्तमाने धगधगणारे एक लिंग प्रगट झाले. त्याच्या मुळाचा व उंचीचा मागमूस लागत नव्हता. हे दोघेही त्याचा पत्ता लावण्यास निघाले. हंसाचे रुप धारन करुन ब्रम्हदेव वर गेले आणि वराहाच्या रुपाने विष्णु खालची वाट धरली. दोघेही खूप भटकले. परंतु त्यांना त्यांच्या समोर प्रगट झालेल्या लिंगाच्या मुळाचा व उंचीचा मागमूस लागला नाही तेंव्हा एकाएकी प्रणचा नाद उमटला. हेच शिवाचे स्वरुप होते. दोघही त्याला शरण गेले आणि क्रमाने उवजी आणि डावीकडे हात जोडनु उभे राहिले. भारतात लिंगोद्‌भव मूर्ती राजस्थानात रंगमहाल, सिकारहुन वाराशी येथील भारत कलाभवन, औरंगाबाद जिल्हयात वेरुळ लेण्यात आणि हिंगोली जिल्हयातील औंढा नागनाथ येथील शिवमंदिराच्या बाहयभिंतीवर आढळते. डॉ. नि.पु. जोशी यांच्या मते उत्तर भारतात बहुतेक नुसते लिंगच दाखवीत तर दक्षिण भारतात लिंगातून उद्‌भुत झालेला शंकरही दाखवीत असत. शिऊर येथील लेणी क्र. ३ मध्ये तिसऱ्या ओळीतील दुसऱ्या स्तंभावर लिंगोद्‌भव शिवमूर्ती कोरलेली आहे. ही शिवमूर्ती नांदेड जिल्हयातील सर्वात प्राचीन ठरते. या शिवमुर्तीची परंपरा उत्तरेची परंपरा आहे. कारण या लेण्या गुप्त-वाकाटक कळातील आहेत. येथे मुर्ती दर्शवीत असतांना केवळ लिंगच दर्शविण्यात आलेले आहे. मध्यभागी १५४ सें.मी. असून जाडी २५ सें.मी. आहे. ब्रम्हाच्या मस्तकावर मकुट व गळयात हार आहे. शिवलिंगाच्या उजव्या बाजुस विष्णु आहे. विष्णुची मुर्ती ५८ सें.मी. उंचीची व जाडी ३० सें.मी. आहे. त्यांच्या वरच्या उजव्या हातात चक्र

असून खालचा उजवा हात अभयमुद्रेत आहे, तर वरचा डावा हात शिवलिंगावर ठवेला असुन खालचा हात गुडघ्यावर ठेवला आहे. डॉ. नि.पू. जोशी यांचे मत विचारात घेतल्यास ही शिवमुर्ती लिंगोद्भव शिवमूर्ती ठरते.

गंधर्वकन्या :-

आकाशात उडणा या गंधर्वकन्यांची शिल्पे प्रामुख्याने लेणींच्या भिंतींवर आणि स्तंभावर कोरलेली आढळतात. शिऊर येथील लेणी क्र. ३ मध्ये पहिल्या ओळीतील तिसऱ्या क्रमांकाच्या स्तंभावर वरच्या बाजुस आकाशात उडणा या दोन गंधर्वकन्यांची शिल्पे कोरलेली आहेत. या गंधर्वकन्या आकाशात मुक्तपणे संचार करीत असुन त्यांच्या हातात पुष्पहार आहेत. या गंधर्वकन्यांच्या खालच्या बाजुस पद्मनाथाचे शिल्प आहे. नांदेड जिल्हयातील माहुर येथे राष्ट्रकुट काळातील ५ लेणी आहेत. येथील लेणी क्रमांक ३ मध्ये सभामंडपातील दर्शनी भागातील उजवीकडुन पहिल्या क्रमांकाच्या स्तंभावर आकाशात उडणा या ३ गंधर्वकन्या आहेत. याच लेणीत गर्भगृहाच्या प्रवेशव्दाराच्या दोन्ही बाजुस वरच्या बाजूस गंधर्वकन्यांची शिल्पे कोरलेली आहेत.

माहुर लेणी :-

माहुर हे नांदेड जिल्हयातील तालुक्याचे ठिकाण असून ते नांदेडपासुन १२५ कि.मी. अंतरावर आहे. माहुर हे नगर आंधप्रदेशाच्या सीमेलगत वसलेले आहे. माहूरच्या उत्तरेस २ कि.मी. अंतरावर असलेल्या डोंगरात ५ लेणींचा एक समुह आहे. हे नगर प्राचीन असून उन्कदेव शिलालेखात त्याचा उल्लेख मातापूर या नावाने केलेला आढळतो. माहूर हे महापूर या संस्कत नामाचे अपभ्रष्ट रुप असुन महापूर हेच माहुर चे मुळ नाव असावे. कालांतराने या ठिकाणी शक्तिपीठ स्थापन झाल्यानंतर लोक महापूर ला मातापूर असे संबोधू लागले. माहुर ने नगर प्राचीन आहे, हे येथील लेण्यांवरुन स्पष्ट होते. यादवांच्या काळात हे ठिकाण प्रशासकीय विभागचे ठाणे होते. बहमनी काळात तर माहुरला खूप महत्व प्राप्त झाले होते. अहमदशहा बहमनी याने माहुर जिंकून घेतल्यानंतर त्यास आपल्या नावावरुन अहमदाबाद असे नाव दिले. त्याने येथील किल्ल्याची दुरुस्ती केली. त्याने माहुरला तरफ विभागाचे मुख्य ठाणे बनविले. मोगल काळात माहुर हे सरकार विभागाचे मुख ठाणे होते. माहूरला धार्मिक आणि सांस्कृतिकदृष्टया फार महत्व आहे. महाराष्ट्रात एकुण ५१ शक्तीपीठे आहेत. त्यापैकी साडेतीन शक्तिपीठे उल्लेखनीय असून महत्वाची आहे. माहुरची रेणुकादेवी ही साडेतीन शक्तिपीठांपैकी पूर्णपीठ आहे. या रेणुकादेवीलाच एकवीरा असेही म्हणतात. अमेरिकेतील मिशिगन विद्यापीठातील कला आणि स्थापत्याचे ओीयासक्र प्रा. वॉल्टर स्पिंक यांनी सर्वप्रथम माहुर येथील लेणींचे सर्वेक्षण केले. या नंतर डॉ. प्रभाकर देव यांनी एक शोधनिबंध लिहुन या लेण्यांवर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केला. अमेरिकेती मिशिगन विद्यापीठातील कला आणि स्थापतचे अभ्यासक प्रा. वॉल्टर स्पिकं यांनी इ.स. १९६४ मध्ये माहुर येथील

लेणीचा सर्वप्रथम शोध लावला आणि त्यावर प्रकाश टाकला. त्यांनीच या लेण्यांचे प्रथम पुरातत्वीय सर्वेक्षण केले आणि त्यांच्या खोदकामाचा कालखंडही ठरविला. त्यांच्या मते या लेणींचे खोदकाम राष्ट्रकुट काळात झाले असावे. राष्ट्रकुटांनी इ.स. ७५७ पासून इ. स. ९७४ पर्यंत दक्षिण भारतातवर राज्य केले. वेरुळ कंधर आणि मान्यखेट हया राष्ट्रकुटांच्या राजधान्या होत्या. कंधार ही राष्ट्रकुटांची राजधानी नांदेड जिल्हयात असल्याने या भागात या काळात कला व स्थापत्याचा क्षेत्रात बराच विकास झाला. धाराशिव, घारापूरी आणि माहुर येथील लेण्यांत स्थापत्यशास्त्रीयदृष्टया साम्य आहे. धाराशिव व घारापुरी येथील लेण्यांचे खोदकाम राष्ट्रकुट काळात झ ाले आहे. त्यावरुन माहुर येथील लेणीही राष्ट्रकुट काळातच खोदली गेल्याचे स्पष्ट होते. डॉ. प्रभाकर देव यांनी या लेणींचा उल्लेख पांडव लेणी म्हणुन केला आहे. या परिसरात महाभारत काळात पांडवांचे वास्तव्य होते. अशी अख्यायिका या भागात प्रचलित असल्यामुळे या लेणी पांडव लेणी म्हणुन प्रसिध्दीस आल्या.

माहुर येथील लेणी हिंदुधर्मीय लेाी आहेत. या लेणीत विष्णु, शिव-पार्वती, गण व चवरीधारक सेवक, उडणा व गंधर्वकन्या, व्दारपाल व कुबेराच्या मूर्ती कोरलेल्या आढळतात. त्यावरुन या लेणी शैव लेणी ठरतात. दक्षिण भारतातील सर्वात प्राचीन हिंदु लेणी म्हणुन या लेणींचा उल्लेख प्रा. वॉल्टर स्पिंक यांनी केला आहे. येथील डोंगरातील खडक ठिसूळ असल्यामुळे या लेण्यांचे खोदकाम अर्धवट राहिले.

केवळ नृसिंह :-

नांदेड जिल्हयात नांदेड, विष्णुपुरी आणि देगलुर तालुकयातील शेळगांव येाी केवल नृसिंहाच्या मर्ती मिळाल्या आहेत. शेळगाव या ठिकाणी हिरण्यकश्यपू दिसत नसल्यामुळे या मूर्तीस केवळ नृसिंह अथवा योगनृसिंह म्हणतात. ही मूर्ती आसनस्थ असून चतुर्भुज आहे. मूतीच्या वरच्या दाने हातात चक्र आणि गदा आहे आणि खाचले दोन्ही हात मांडीवर घेतलेले आहेत. गरुड उजव्या बाूसज अंलीमुद्रेत उभा आहे. तर नृसिंहाच्या मागच्या बाजूस मकरतोरण आहे. आणि परच्या बाजूस किर्तीमुख आहे. मागे पाठशिला आहे. त्यावर दहा अवतार कोरलेले आहेत. मूर्ती अलंकृत आहे. कोरीवकामाच्या दृष्टीने ही मूर्ती अत्यंत सुंदर आणि सुकब आहे. हा नृसिंह केवळ नृसिंह, गिरीज नृसिंह, योग नृसिंह आणि यानक नृसिंह इत्यादी नावानेही ओळखला जातो. नांदेड तालुक्यात विष्णुपुरी या ठिकाणी श्रीलक्ष्मीनृसिंह मंदिर आहे. या मंदिरात नृसिंहाची पाषाणात घडविलेली एक मुर्ती आहे. येथे नृसिंहासोबत लक्ष्मी असल्यामुळे ही मुर्ती श्रीलक्ष्मीनृसिंह या नावाने ओळखली जाते. नृसिंहाची ही मूर्ती चतुर्भुज आहे. एका उजव्या हातात चक्र आहे तर दुसरा उजवा हात अभयमुद्रेत आहे, तर खालचा डावा हात मांडीवर ठेवलेला आहे. ही मुर्ती आसनस्थ असून प्रभावळीयुक्त आहे. यामूर्तीची उंची १०७ सें.मी. आहे. ही मूर्ती यादवकालीन आहे. नांदेड या ठिकाणी प्राचीन नृसिंहाचे मंदिर गोदवरी नदीच्या पूर्व

किनाऱ्यावर होते. आज हे मंदिर उद्ध्वस्त झालेले आढळते. या मंदिराचे केवल नृसिंहाची मुर्ती होती. ही मुर्ती आनंदीदास लक्ष्मीकांत देशमुख यांच्या वाडयात आहे. ही मुर्ती गोदवरी नदीच्या पात्रात मिळाली. केवल नृसिंहाची ही मुर्ती व्दिभुज व आसनस्थ असून १२२ सें.मी. उंचीची आहे. नृसिंहाने डाव्या पाण्याची मांडी घातलेली आहे, तर उजवा पाय पंजावर टेकवून मांडी वर उचलेली आहे. या मांडीखाली १५ सें.मी. उंचीची प्रल्हादाची मूर्ती आहे. नृसिंहाचा डावा हात गुडघ्यावर टेकलेला आहे तर उजवा हातही गुडघ्यावर टेकलेला असून त्या हातात चक्र आहे, मनगटातकडे आणि दंडात बाजुबंद आहेत. नृसिंह व्दिभुज असून ते ७.५ सें.मी. उंचीच्या आणि १२० सें.मी. लांब व ६० सें.मी. रुंदीच्या आसनावर आसनस्थ झालेले आहेत. आसनावर कमळ कोलरे असून त्याखालच्या सिंहासनावर हत्ती कोरलेला आहे. ही मुर्ती वाटकाकटककालीन आहे.

नृसिंह :-

नांदेड जिल्हयात विष्णुपुरी, शंखतीर्थ, राहेर, बेळकुणी, नांदेड, शिऊर होट्टल आणि कंधार या ठिकाणी नृसिंहाच्या स्वतंत्र मुर्ती प्राप्त झाल्या. होट्टल या ठिकाणी गावच्या पूर्वेस सोमेश्वर मंदिर आहे. या मंदिराच्या उत्तरेकडील बाहयभिंतीतील देवकोष्टत नृसिंहाची एक मूर्ती आहे. ही मूर्ती ९२ सें.मी. उंचीची असून चतुर्भुज आहे. वरच्या खालच्या दोन्ही हातांशी हिरण्यकश्यपूला जांधावर घेऊन त्याचे उदर फाडले जात आहे. या मुर्तीचा वरचा भाग सिंहाचा आणि खालचा भाग मनुष्याचा आहे. ही मुर्ती आज फार अस्पष्ट झाली आहे. नांदेड जिल्हयात अर्धापूर नावाचे एक प्राचीन नगर आहे. या ठिकाणी यादवकालीन नृसिंह मंदिर होते. या मंदिराचा उल्लेख ७ मे १२३६ रोजीच्या यादव सम्राट सिंघण यांच्या अर्धापूर शिलालेखात नरसिंघदेव या नावाने केलेला आढळतो. अर्धापूर या ठिकाणी एक नृसिंह मूर्ती मिळाली असून ही मूर्ती नरसिंघदेव मंदिरातील आहे. ही मूर्ती १०७ सें.मी. उंचीची असून चतुर्भुज आहे. मूर्तीच्या वरच्या दोन्ही हातात गदा व चक्र आहे, तर जांघावर हिरण्यकश्यपू आहे. ही मुर्ती खंडीत असून आज येथे असलेल्या केशवदेव मंदिराच्या बाहेर जगतीलगत पडून आहे. हदगांव तालुक्यातील शिऊर येथे हिंदु लेण्यांचा समूह आहे. येथील लेणी क्र. २ मध्ये नृसिंहाचे मोठे शिल्प आहे. परंतु हे शिल्प भंगलेल्या स्थितीत आढळते.

वराहमूर्ती :-

विष्णुच्या दहा अवतारांपैकी एक वराह अवतार आहे. वराहमूर्तीचे शिल्पांकन, भुवराह, आदीवराह, नृवराह, यज्ञवराह आणि प्रलयवराह इत्यादी प्रकारात केले जाते. विष्णुधर्मोत्तर पुराणानुसार वराहाचे मुख आणि मानवाचे शरीर असलेली व अलिध्यासनात उभी असलेली वराहमूर्ती असावी. वराहमूर्ती चतुर्भुज असावी. त्याच्या वरच्या दोन्ही हातात शंख व चक्र असुन एका हाताने भूदेवीच्या पायाला आधार दिलेला असावा तर

दुसऱ्या हाताने भूदेवीला कवटाळलेले असावे. हदगांव तालुक्यातील शिऊर येथील लेणी क्र. २ मध्ये एका स्तंभावर भुवराहाची एक मूर्ती आहे. येथील वराह अलिध्यासनात उभा आहे. त्याने डाव्या हातात भुदेवीला कवटाळले असून भूदेवी किंचितशी डावीकडे पाहत आहे. आज या मूर्तीची बरीच झिज झालेली आहे.

भोकर :-

गोदावरी नदीच्या उत्तर किनाऱ्यावर नांदेड हे नगर वसलेले आहे. सातवाहन काळात हे नगर प्रसिध्द बौध्दपीठ होते. नंदिनगर, नंदिकड, नदितट, नंदिग्राम, नंदला व नांदिएड ही नांदेडची प्राचीन नावे आहेत. सांची येथील स्तुपावरील दानलेखात नंदिनगर येथील अने बौध्द भिक्खु-भिक्खुंची व इतर नागरिकांची नावे आढळतात. हे नगर अमरावतीहुन विदेशेकडे जाणाऱ्या राजर्मावर असलेले प्रमुख नगर होते. वाकाटक काळात नांदेड हे विषय मुख्यालय होते. चालुक्य व राष्ट्रकुट काळात हे ठिकाण शैक्षणिक केंद्र व वैभवशाली नगर होते. वाशिम ताम्रपटात नांदेडचा उल्लेख नंतट तर कंधार शिलालेखात नांदीतटे या नावाने केलेला आढळतो. नांदेड येथे ब्रम्हपुरी भागात बौध्द विहाराचे अवशेष प्राप्त झाले होते. त्यामध्ये विहारातील दगडी स्तंभ, छताचे अवशेष व शिल्पाविशेष समाविष्ट होते. हा विहार सातवाहन काळातील विहार असावा. या काळात नांदेड हे दक्षिणेतील प्रसिध्द बौध पीठ होते. अनेक बौध्द भिक्खु व भिक्खुर्नीचे येथे वास्तव्य होते. उस्मानाबाद तालुक्यातील तेर हेही सातवाहन काळात प्रसिध्द बौध्द पीठ होते. या ठिकाणी सातवाहन काळातील बांधलेले चैत्यगृह होते. त्याचप्रमाणे नांदेड येथेही बांधलेले विहार आढळुन आले.

भोकर :-

नांदेडपासून ४० कि.मी. अंतरावर भोकर हे गांव आहे. या गावात प्राचीन अवशेष आढळतात. भोकर-किनवट रस्त्याच्या डाव्या बाजुस बौध्द मंदिर स्थापत्याचे अवशेष आढळतात. या ठिकाणी गौतम बुध्दाची सुंदर प्रतिमा मिळाली. या प्रतिमेच्या आकारावरुन ती बौध्द मंदिरातील प्रतिमा असल्याचे स्पष्ट होते. या प्रतिमेची कलाकुसर कार्ले आणि अतिंठा येथील लेण्यातील बुध्द प्रतिमेसमान आहे. अजिंठा येथील काही लेण्यांचे खोदकाम आणि त्यामधील शिल्पकाम वाकाटक काळात झाले आहे. त्यावरुन भोकर येथील बुध्द प्रतिमा म्हणजेच बौध्द विहार वाकाटक काळातील आहे, हे स्पष्ट होते.

लहान :-

नांदेड तालुक्यात लहान हे गांव असून ते नांदेडपासून १७ कि.मी. अंतरावर आहे. या गावातही बरेच ऐतिहासिक शिल्पावशेष आढळतात. गावाच्या पूर्वेला एका शेतात एक भग्न मंदिर स्थापत्याचे अवशेष आढळतात. या अवशेषात बरेच बौध्द शिल्पावशेष आहेत. येथे गौतम बुध्दाची एक खंडीत प्रतिमा प्राप्त झाली

आहे. येथील पुरातत्वीय अवशेषाचे सर्वेक्षण केले असता हे अवशेष बौध्द विहाराचे असल्याचे स्पष्ट होते. कंधार येथील विहार आणि लहान येथील विहारांच्या अवशेषांत बरेच साम्य आहे. त्यावरुन हे दोन्ही विहार एकाच कालखंडातील असावेत. लहान येथील पुरातत्वीय अवशेषांचे सर्वेक्षण हैदराबाद सरकारच्या पुरातत्व विभागाने केले आणि त्या संदर्भात अपला अहवालही नोंदविला आहे. आज मात्र या ठिकाणी तुरळक प्रमाणात पुरातत्वीय अवशेष आढळतात. लहान येथील बौध्द विहार राष्ट्रकूट सम्राट कृष्ण तिसरा याच्या कालखंडातील असावा.

कंधार :-

राष्ट्रकुट काळात कंधार हे दक्षिण भारतातील प्रसिध्द बौध्दपीठ होते. कंधार हे ठिकाण नांदेड पासुन ५२ कि.मी. अंतरावर असून ते बालाघाट पर्वतरांगेच्या कुशीत वसलेले आहे.हे ठिकाण राष्ट्रकुटांच्या राजधानीचे नगर असल्यामुळे आणि राष्ट्रकुट सम्राटांचीही जैन धर्माप्रमाणेच बौध्द धर्मालाही आश्रय दिल्यामुळे या ठिकाणी या काळात बौध्द मंदिरे अर्थात विहारांची निर्मिती झाली. कंधार आणि कंधार परिसरात बौध्द विहार आणि बौध्द स्तुपांचे अवशेष आढळुन आले. कंधार नगरात मध्यभागी एक भव्य विहार होता. या विहारातील मिळालेल्या बुध्दमूर्तीच्या पटस्थलावर नागरी लिपीतील व संस्कृत भाषेतील एक शिलालेख आहे. या शिलालेखांची लिपी इसवी सनाच्या आठव्या शतकातील आहे. त्यावरुन हे बौध्द विहारही इसवी सनाच्या आठव्या शतकातील म्हणजेच राष्ट्रकुट सम्राट कृष्ण पहिला याच्या कारकिर्दीतील असल्याचे सिध्द होते. गर्भगृह आणि सभामंडप, असे या विहाराचे विधान असावे.

दर्गापूरा :-

वाकाटक घरण्याने इ. स. २५० पासून इ.स. ५१० पर्यंत दक्षिण भारतावर राज्य केले. वाकाटकांच्या दोन शाखा होत्या. वत्सगुल्म (वाशिम) शाखा ही वाकाटकांची कनिष्ठ शाखा होती. या शाखेने इ.स. ३३० पासून इ.स. ५१० पर्यंत राज्य केले. वत्सगुल्म वाकाटक शाखेच्या काळात नांदेड हे विषय विभागाचे मुख्यालय होते. वाकाटक काळात नांदेड जिल्हयात मोठया प्रमाणात कला व स्थापत्याची निर्मिती झाली. परंतु त्यांचे पुरातत्वीय अवशेष कंधार नगर वगळता आढळत नाहीत. कंधार हे वाकाटक काळातील कला, स्थापत्याचे प्रमुख आणि प्रसिध्द ठिकाण होते. या ठिकाणी या काळातील बरेच शिल्पावशेष आढळतात. औरंगाबाद जिल्हयातील अजिंठा हे ही वाकाटक काळातील कलेचे प्रमुख केंद्र होते. कंधार येथील शिल्पकला आणि वास्तुकला अजिंठा कलापरंपरेतील आहे. कंधार शहरात दर्गापूरा भागात वाकाटक काळातील बौध्द विहार होते. त्यांचे अवशेष या ठिकाणी मिळाले आहेत. हे बौध्द विहार वाकाटक सम्राट विंध्यशक्ती दुसरा (इ.स. ३५५-४००) याच्या

कारकिर्दीतील असावे. दर्गापूरा भागात सईदुद्दीन रफाई ऊर्फ हाजी सरवर मकसूद सैया या अवलियांचा दर्गा आहे. हा दर्गा बडी दर्गा म्हणुन ओळखला जातो. या दर्गाच्या वास्तुशेजारी एक प्राचीन वास्तू असून ती पाषाणात बांधलेली आहे. या वास्तुची बांधकाम शैली बौध्द कलापरंपरेतील आहे. पुढे सभामंडप आणि पाठीमागे गर्भगृह अशी, या वास्तुची रचना आहे. या गर्भगहात गौतम बुध्दांची मोठी प्रतिमा असावी. गर्भगृह आणि सभामंडपाला आधार दिलेल्या दगडी स्तंभांवर ज्या प्रतिमा आहेत, त्या प्रतिमा बौध्द परंपरेतील आहेत. अजिंठा लेणी क्र. ९ च्या दर्शनी भागाची प्रतिकृती प्रतिमेच्या रुपाने येथील येथील स्तंभावर कोरलेली आढळते. अजिंठा येथील सर्वच लेणी बौध्दधर्मीय आहेत. यावरुन कंधार येथील ही वास्तु सुध्दा प्राचीन बौध्द विहार होते, असा निष्कर्ष निघतो. या वास्तुमधील स्तंभांवर नागाचीही शिल्पे कोरलेली आढळतात. गौतम बुध्दांच्या जीवनाशी संबंधित असलेल्या वस्तू व विशिष्ट घटनांचे स्मरण देणाऱ्या वस्तु या बुध्दांची उत्तम प्रतीके समजली गेली. बुध्द व नाग यांचा संबंध जवळचा आहे. गया येथे ज्ञानप्राप्ती झाल्यावर गौतम बुध्द जवळच्या तळयातील मूचलिंद नागाकडे गेले. त्यावेळी पाऊस पडु लागता म्हणुन मूचलिंदाने आपला फणा त्यांच्या डोक्यावर उभारुन त्यांचे (गौतम बुध्दांचे) पावसापासून रक्षण केले. त्यामुळे बौध्द वास्तुंमध्ये नागांच्या प्रतिमा आढळतात. त्यावरुन ही वास्तु बौध्द विहार आहे हे स्पष्ट होते. ही वास्तू पूर्णपणे दगडांनी बांधलेली आहे. पुढे बौध्द धर्माचा प्रभाव कमी झाला आणि हिंदु धर्माचा प्रभाव वाढला. त्याचवेळी या बौध्द धर्माचा प्रभाव कमी झाला आणि हिंदु धर्माचा प्रभाव वाढला. त्यावेळी या बौध्द विहाराला हिंदू मंदिर बनविले. हेच हिंदु मंदिर म्हणजे कालप्रिय (शिवमंदिर) मंदिर होय. याच मंदिरात हाजी सरवर मकदूम सैया यांचे वास्तव्य हाते. येथेच त्यांच्या मृत्यु झाला. याच ठिकाणी त्यांचा दर्गा बांधण्यात आला. त्यामुळे बौध्द मंदिर अर्थात विहाराचे अस्तित्व संपुष्टात आले.

विजयगड :-

कंधार शहरात कंधार-लोहा रस्त्यावर डाव्या बाजुस बसस्टूडच्या दक्षिणेस एक उंच माळटेकडी असून ही माळटेकडी विजयगड या नावाने ओळखण्यात येते. हा विजयगड प्राचीन कंधारच्या पश्चिमेस अर्धा कि.मी. अंतरावर होता. या विजयगडावर राष्ट्रकुट काळातील बौध्द विहाराचे अवशेष आढळुन आले. येथील विहारात शिलमनी नावाच्या बौध्द भिक्खुचे वास्तव्य होते. त्यामुळे हे विहार आणि माळटेकडी अनुक्रमे शिलमनी विहार आणि शिलमनी टेकडी या नावाने प्रसिध्द झाली. निजाम काळात मात्र या टेकडीस सुलेमान टेकडी असे नाव देण्यात आले. ३ डिसेंबर १९७१ रोजी बांगलादेशाच्या (पूर्व पाकिस्तान) पेचप्रसंगावरुन भारत-पाकिस्तान युध्द सुरु झाले. हे युध्द १६ डिसेंबर १९७१ रोजी पाकिस्तानच्या पराभवाने व भारताच्या विजयाने संपुष्टात आले. या युध्दातुनच बांगला देशाचा जन्म झाला. बांगला देशाच्या विजयाचे प्रतिक म्हणुन सलेमान टेकडीवर स्मारक

बांधण्यात आले. तेंव्हापासून सुलेमान टेकडी ही विजयगड या नावाने ओळखली जाऊ लागली. या ठिकाणी राष्ट्रकुट सम्राट कृष्ण तिसरा याच्या काळातील बौध्द विहारांचे अवशेष प्राप्त झाले. यामध्ये बौध्द शिल्पावशेष आणि भग्नावशेषांचा समावेश होता. विहाराचे स्तंभ म्हणजे मोठमोठया दगडी शिळा होत्या. त्यावर कोरीव काम होते. या ठिकाणी बुध्दमूर्तीच्या कमरेखालचा खंडीत भाग मिळाला. आज मात्र या ठिकाणी मानवी वसाहत झ ााल्यामुळे विहाराचे कसलेच अवशेष आढळत नाहीत. पूर्वाभिमुख असलेल्या या विहाराची पूर्व-पश्चिम लांबी ६१ फूट आणि दक्षिण-उत्तर रुंदी ५४ फूट होती. विजयगडावरील लोकांनी आपली घरे बांधण्यासाठी या विहाराच्या दगडांचा उपयोग केला आहे.

राष्ट्रकुट :-

नांदेड तालुक्यात नांदेडपासून १७ कि.मी. अंतरावर असलेल्या लहान येथे गौतम बुध्दाची एक खंडीत मूर्ती मिळाली आहे. ही मूर्ती पद्मासन असून ध्यानमुद्रा आहे. येथील बौध्दशिल्पावशेष राष्ट्रकूट कला परंपरेतील आहेत. येथील बौध्दमूर्ती इसवी सनाच्या दहाव्या शतकातील असावी. नांदेड जिल्हयातील अर्धापूर येथे कल्याणीचे चालुक्य आणि यादव काळातील पुरातत्वीय अवशेष मिळाले. या अवशेषात जैन आणि बौध्द शिल्पावशेषही आहेत. या ठिकाणी जैन शिल्पावशेष मिळले, त्याचप्रमाणे या ठिकाणी बौध्द शिल्पावशेषही मिळाले. येथे बौतम बुध्दाची एक सुंदर प्रतिमा मिळाली. ही प्रतिमा आज जे केशवदेवाचे मंदिर म्हणुन ओळखले जाते. त्या मंदिराच्या भिंतीलगत आहे. या ठिकाणी जे अनेक खंडीत शिल्पावशेष आहेत. त्यामध्ये ही बुध्दमूर्ती उल्लेखनीय ठरते. ही बुध्दमुर्ती पद्मासन असून ७५ सें.मी. उंचीची असावी. या मूर्तीच्या मस्तकावरील केस गांधार आणि मथुरा कला परंपरेप्रमाणे कुरुळे दाखविले आहेत. मस्तकाच्या पाठीमागे प्रभामंडळी आढळते.

सारनाथ कलापरंपरेतील बुध्दमुर्ती नांदेड जिल्हयात लहान, मानसपूरी, मुखेड, पांदरुणी व मुदखेड या ठिकाणी मिळाल्या आहेत. मुखेड येथे दशरेश्वर मंदिराच्या वैशीबाहेरील मारुती मंदिराच्या पारावर, संभाजी पेरकर यांच्या शेतात व पांदुरणी या गावात गुध्दाच्या धम्मचक्र प्रवर्तन मुद्रेतील प्रतिमा मिळाल्या आहेत. पण या सर्व प्रतिमा खंडीत झालेल्या स्थितीत आढळतात. नांदेड जिल्हयात मुदखेड येथेही एक बुध्दमूर्ती मिळाली. ही मूर्ती जैन गल्लीत हरिभाऊ लोखंडे यांच्याकडे प्राप्त झाली असून ती आज भारत इतिहास मूलभूत शोध संस्था, नांदेड येथे ठेवण्यात आली आहे. मूर्तीच्या डोक्यावरील केस कुरुळे दाखविले आहेत. भुवया गोल आणि वक्राकार आहेत. कानाचे पाळे लांब दाखविले आहेत. ही बुध्दमुर्ती ध्यानमूर्ती असून तिची उंची ९२ सेंमी. आहे. समुद्रगुप्त पाटील यांच्या मते हे मूर्ती इसवी सनाच्या चौथ्या शतकातील असावी. हा काळ म्हणजे वाकाटक काळ होय.

प्रकरण १ ले संदर्भ सूची

१) मिराशी वा. वि.ञ, सातवाहन आणि पश्चिमी क्षत्रिय यांचा इतिहास आणि कोरीव लेख, मुंबई १९७९, पृ. १०-११.

२) Morwanchilkar R. S. The City of the Saints Paithan Through the Ages, Delhi, Ajanta Publication, १९८५, P. २२.

३) जोगळेकर स. आ. (संपा.) हाल सातवानाची गाथासप्तशी, पुणे प्रसाद प्रकाशन १९५६, पृ. २५६

४) डॉ. देव प्रभाकर, पूर्वोक्त.

५) Brown Percy, Op. Cit. P. १२७

६) देव शां. भा. तेर, मुंबई, पुरातत्व व वस्तुसंग्रहालये विभाग, महाराष्ट्र शासन पृ. ८

७) कित्ता.

८) दळवे अरुण, राष्ट्रकुटकालीन कंधार, नांदेड, अप्रकाशित पीएच. डी. शोध प्रबंध, स्वा. रा. ती. म. विद्यापीठ, २००४, पृ. १३८

९) डॉ. देव प्रभाकर, पूर्वोक्त.

१०) Ibid.

११) Ibid. No. २४

१२) डॉ. ठोसर हरिहर, पूर्वोक्त, पृ. ७४

१३) कित्ता.

१४) Ritti & Shelke (Ed.), Op. Cit., No. १०,११,१३,१५,२४,२८-३०,३४

१५) Ibid.

१६) Ibid.

१७) Ibid.

१८) Ibid.

१९) Annual Report of the Archaeological Department of H.E.H. Nizamङ्स Dominion, १९१४-१५, P.३७

२०) Ibid.

२१) दळवे अरुण, पूर्वोक्त, पृ. १४७.

२२) Ritti & Shelke (Ed.) Op. Cit. No. ४, ५, ६

२३) Ibid. No. ६.

२४) Ibid. No. ४, ६

२५) Indian Archaeology - A Review, Delhi, १९६२-६३, P. ६८.

२६) आठवले अ. दा. (संपा.) संतकवी श्रीदासगणू महाराज समग्र वाड्मय, खंड-सहावा, गोरट, श्रीगणुदासाश्रम, शके १८८७, पृ. १५०.

२७) कित्ता.

२८) कित्ता, पृ. १५१.

२९) Archaeological Survey of India, Delhi, २००५, P. ६६.

३०) पोहनेरकर न. शे. व ठोसर हरिहर (संपा.) रटवंशीय बल्लाळ यांचा अर्धापूर शिलालेख, मुंबई, इतिहास संशोधन मंडळ, १९६५, पृ. १९-२६.

३१) कित्ता.

३२) कित्ता.

३३) डॉ. पठाण यु. म. (संपा.) मराठवाडयातील मराठी शिलालेख, औरंगाबाद, मराठवाडा विद्यापीठ, १९८९, क्र. १०.

३४) Ritti & Shelke (Ed.), Op. Cit. No. ४५.

३५) डॉ. पठाण यु.म. (संपा.) पूर्वोक्त.

३६) कित्ता.

३७) कित्ता.

३८) डॉ. देव प्रभाकर, स्थापत्य अवशेष, राजन अमिताभ संपादित स्थानिक इतिहास आणि साहित्य - एक शोध, नांदेड, १९८६, पृ. २८.

३९) Ritti & Shelke (Ed.), Op. Cit. No. ४५.

४०) A Corpus of Inscriptions in the Telangana Districts of H.E.H. The Nizamङ्s Dominions, pp-१९-२१.

४१) Epigraphia Indica, Vol. XXXV, pp-१०५-११४.

४२) Annual Report of Indian Epigraphy, १९३७, १-३८, No. A-२०.

४३) Bombay Gazetteer, Vol. I, Part-II, P. ३८४, ५५०, foot note No.४

४४) Sircar D. C. (Ed.), Select Inscripions, Vol. Ii Delhi. Motilal Banarsidas, १९८३, P. ५१४.

४५) Tripathu R. S., History of Ancient India, Delhi, Motial, Banarsidas, १९६७, pp-४१५-४१६.

४६) Sircar D. C. (Ed.), Op. Cit.

४७) Kandhar through Epigraphy and Archaeology Journal of Epigraphical Society of India. Vol. VII. १९८०, p. २२.

४८) E.I. Vol. XXXV, pp-१०५-११४.

४९) डॉ. देव प्रभाकर, कंधार एक ऐतिहासिक शहर, मुंबई, पुरातत्व व वस्तुसंग्रहालये विभाग, महाराष्ट्र शासन, १९८५, पृ. ४

५०) Ritti & Shelke (Ed), Op. Cit. Introduction, No.LXI

५१) Ibid. No. २

५२) डॉ. खोबरेकर वि. गो. (संपा.), भारतीय इतिहास आणि संस्कृती, मुंबई, इतिहास संशोधन मंडळ, त्रैमासिक, वर्ष-३६, पुस्तक-१४३, ऑक्टोंबर-डिसेंबर १९९९, पृ. ७

५३) Ritti & Shelke (Ed), Op. Cit. Introduction, No.LXI

५४) Mujumdar R. C. (Ed.), The Age of Imperial Kanauj. Bombay, Bhartiya Vidya Bhavan, १९६४, p.८.

५५) Sircar D.C. (E.d.), Op. Cit.

५६) Ritti & Shelke (Ed), Op. Cit.

५७) Epigraphia Indica, Vol.IV,p.२७८
राष्ट्रकुट सम्राट कृष्ण तिसरा यांचा मे ९५९ मधील कऱ्हाड ताम्रपट.

५८) E.I., Vol.XXXV,pp-१०५-११४.

५९) डॉ. देव प्रभाकर, पूर्वोक्त, पृ.५

६०) दळवे अरुण, पूर्वोक्त, पृ. १३४

६१) मिराशी वा. वि., भवभुती, मुंबई, पॉप्युलर प्रकाशन, १९६८, पृ.७८

६२) E.I.XXXV, pp-१०५-११४.

६३) धोंगडे के. शं. (संपा.) साप्ताहिक जयक्रांती, कंधार, १७ नोव्हेंबर २००६, पृ. १.

६४) कित्ता.

६५) E.I.XXXV, pp-१०५-११४.

६६) Kandhar through Epigraphy and Archaeology-Journal of Epigraphical Society of India, Vol.VII,१९८०, P.२३

६७) E.I., Po. Cit.

६८) Ritti & Shelke (Ed), Op. Cit.

६९) Ibid.

७०) Ibid, No.

७१) Cousens Henry, Archaeological Survey of India, १९०२-०३, Annual Report, p.२०४.

७२) E.I.XXXV, pp-१०५-११४.

७३) Kandhar through Epigraphy and Archaeology-Journal of Epigraphical Society of India, Vol.VII,१९८०, P.२३

७४) दळवे अरुण, पूर्वोक्त, पृ. १३८

७५) डॉ देव प्रभाकर, पूर्वोक्त, पृ. ४.

७६) E.I.XXXV, pp-१०५-११४.

७७) Ritti & Shelke (Ed.), Op. Cit., P.४.

७८) दळवे अरुण, पूर्वोक्त, पृ. १३९.

७९) E.I.XXXV, pp-१०५-११४.

८०) Kandhar through Epigraphy and Archaeology-Journal of Epigraphical Society of India, Vol.VII,१९८०, P.२४

८१) Excavatioons at Kandhar, February-March १९८२, A Report, Pune, Deccan College, p.७.

८२)	Ibid.

८३)	E.I. XXXv, pp-१०५-११४.

८४)	Nilkanta Shastri K.A.,History of South India, Delhi, Oxford Univeristy Press, १९७९, p. १६१.

८५)	Ritti & Shelke (Ed.), Op. Cit., p.LXI.

८६)	अन्नदाते श्रेणीक (संपा.) तीर्थकार मासिक, मुंबई वर्ष-३४ वे, अंक-६, जानेवारी २००१, पृ. २६.

८७)	Ritti & Shelke (Ed.), Op. Cit., No.२.

८८)	Ibid.

८९)	Ibid, No.२

९०)	दळवे अरुण, पूर्वोक्त, पृ. १४५.

९१)	कित्ता, पृ. १४४.

९२)	तुळपुळे शं. गो. (संपा.) प्राचीन मराठी कोरीव लेख, पुणे, पुणे विद्यापीठ, १९६३, क्र. ३१.

९३)	दवळे अरुण, पूर्वोक्त, पृ. १४२.

९४)	देव शां.भा., तेर मुंबई, पुरातत्व व वस्तुसंग्रहालये विभाग, महाराष्ट्र शासन, पृ. ८,९.

९५)	Dr. Deo Prabhakar, Temples of Marathwada Jaipur, Publication Scheme, १९९३, P. १०२, १०९.

९६)	Barrettt Douglas, Ter, Bhulabhai. Memorial Institute, Bombay, १९६०, P.७.

९७)	डॉ. देव प्रभाकर, पूर्वोक्त, पृ. २०

९८)	Annual Report of Archaeological Departement of H.E.H. Nizamङ्ख Dominion, १९१४-१५, P. १२०.

९९)	Ibid.

१००)	A rchaeological survey of India, A review, Delhi, २००६, p.१८.

१०१)	Ritti & Shelke (Ed.), Op. Cit., No. ४५.

१०२)	Ibid, No. ३९.

१०३)	Ibid.

१०४)	पोहनेरकर न. शे. व ठोसर हरिहर (संपा.) पूर्वोक्त, पृ. २५.

१०५)	संस्कृत-इंग्रजी शब्दकोश, पृ. ४२३.

१०६)	डॉ. देव प्रभाकर, स्थापत्य अवशेष, पूर्वोक्त, पृ.२७.

१०७)	देशपांडे ब्रम्हानंद, देवगिरीचे यादव, औरंगाबाद, समर्थ प्रकाशन, शके १८९७, पृ. १०५-१६६.

१०८)	Ritti & Shelke (Ed.) Op. Cit., No. ४४.

१०९)	Yazdani Gulam (Ed.), Annual Report of the Archaeological Departement H.E.H. Nizams Dominion, १९१७-१८ (१९१९), Hyderabad, p. १२.

११०)	बयास अर्जुनसिंग, शिवभक्ताचे आराध्य दैवत श्रीक्षेत्र बारा ज्योतिर्लिंग मंदिर, औरंगाबाद, दैनिक लोकमत, २६ ऑगस्ट २००६, पृ. ७.

१११)	Dr. Deo Prabhakar, Op. Cit., P.७०.

११२)	Deglorkar G.B., Op. Cit., P. १०७.

११३)	Ibid.

११४)	महाराष्ट्र राज्य जिल्हा परिचय, नांदेड जिल्हा, मुंबई, महाराष्ट्र शासन पृ. ६.

११५)	पोहनेरकर न. शे. व ठोसर हरिहर (संपा.) पूर्वोकत, पृ. १९-२६.

११६)	Ritti & Shelke (Ed.) Op. Cit., No. ४५.

११७)	Ibid, No. ४१.

११८)	Ibid.

११९)	Ibid.

१२०)	देशमुख किरण व देशमुख धनंजय (संपा.), तीर्थक्षेत्र राहेर, राहेर, २००१, पृ. २२.

१२१)	Ritti & Shelke (Ed.) Op. Cit., No. ४१.

१२२)	Ibid.

१२३)	पोहनेरकर न. शे. व ठोसर हरिहर (संपा.) पूर्वोक्त, पृ. २५.

१२४)	Ritti & Shelke (Ed.) Op. Cit., No. १४, १६-१८.

१२५)	Deshmukh B.S., Iconography of Hindu Temples in Marathwada, Jaipur, Publication Scheme, १९८७, P. ३२.

१२६)	श्रीवास्तव बलराम (संपा.) रुपमंडन सूत्रधार मंडनकृत, वाराणसी, १९६४, ३,९-२० पृ. १३५.

१२७)	Ritti & Shelke (Ed.) Op. Cit., No. ९.

१२८)	Ibid, No. ३१.

१२९)	दैनिक लोकमत, औरंगाबाद, १० जानेवारी २००३, पृ. ७

१३०)	Epigraphia Indica, Vol.XXXV, P. १०५.

१३१)	दळवे अरुण, पूर्वोक्त, पृ. १५२.

१३२)	Ritti & Shelke (Ed.) Op. Cit., No. ३१.

१३३)	कित्ता, पृ. १५२.

१३४)	Lain S. Bangdel, The Early Sculputures of Nepal, १९८२. P.१३.

१३५)	Marshall John, Annual Report, Archaeological Survery of India, Delhi, १९२७-२८, p. ९६.

१३६)	Ibid, p. ९८.

१३७)	दळवे अरुण, पूर्वोक्त, पृ. १६२.

१३८)	ढेरे रा. चि. लज्जागौरी, पुणे, श्री विद्या प्रकाशन, १९८८, पृत्र १९६.

१३९)	किता, पृ. २२, २७, २९.

१४०)	Deo, S.B. & Gupte R.S., Excavations at Bhokardan १९७३, Nagpur & Marathwada University, Aurangabad, १९७४, pp-१-५.२०२-२०३.

१४१)	Deo S.B., Maharzhari Excavation, Nagpur, १९७३, pp-१-२.

१४२)	देव शां.भा., महाराष्ट्र- एक पुरातत्वीय समालोचन, मुंबई, मराठी ग्रंथसंग्रहालय, १९६५, पृ. ३२.

१४३)	Tiwari J.N., Studies in Goddess Cults in Nothern India, Pune, Unpublished Ph. D. Tesis, Pune, D.C. p. ३१५.

१४४)	Chapekar B.N., Excavations at Ter, Pune, Deccan College, १९५८, P.१७.

१४५)	Dr. Deo Prabhakar, Op. Cit., p. ४९.

१४६)	Pathy T. V & Prasad V.R.N. Ajanta, Elura and Aurangabad Calves-An Appreciation, Bombay, १९७२, p. ९८.

१४७)	Ibid, P. ८६.

१४८)	Morwanchika R.S., Op. Cit., p. ६१.

१४९)	देव शां.भा., तेर, मुंबई, पुरातत्व व वस्तुसंग्रहालये विभाग, महाराष्ट्र शासन, पृ. १३.

१५०) तुळपुळे शं. गो. (संपा.), पुर्वोकत, पृ. ३७

१५१) डॉ. ठोसर हरिहर, पूर्वोक्त, पृ. ७७

१५२) कित्ता, पृ. ७८.

१५३) डॉ. पठाण यु. म. (संपा.) पूर्वोकत, क्र. १०, पृ. २४.

१५४) डॉ. कुंटे भ.ग. (अनु.), बहमनी राज्याचा इतिहास, मुंबई, मॅजेस्टिक बुक स्टॉल, १९६६, पृ. १४०.

प्रकरण २ रे

संदर्भ सूची

१) Deo P.R. and Shelke G.C., Brahmanical Caves of Siur, Aurangabad, Marathwads Univeristy Journal, Vol.XI,१९७२,{/७१.

२) मिराशी वा. वि., पूर्वोक्त, पृ.१३

३) कित्ता.

४) Epigraphia Indica, Vol.XXVI,pp-१५०-१५१.

५) मिराशी वा. वि., पूर्वोक्त.

६) Kate P.V., Marathwada Under the Nizams, Delhi, Mittal Publications, १९८७.p.६.

७) Deo P.R., Tembples of Marathwada, Jaipur, Publication Scheme, १९९३, P.७.

८) Sircar D.C., Studies in the Geography of Ancient and Mediaeval India, Varanasi, Motilal Banarsidas, १९६०, P.१५८.

९) E.I. Vol. XXVI. P.१५०.

१०) Ibid.

११) साखरे विजया व डॉ. कठारे अनिल, भारतीय कला आणि वास्तुकला, नांदेड, कल्पना प्रकाशन, २००६, पृ.३१.

१२) कित्ता, पृ. ३२.

१३) Deo P.R. and Shelke G.C., Op. Cit., P.७१

१४)	Deshpande M.N., The Caves- Their Historical Perspective, Ajanta Murals, Delhi, १९६७, P.३८. Dhavlikar M.K. Ajanta- A Cultural Study, Poona, University of Pune, १९७३, P.१२.

१५)	ऋग्वेद ९.२२.१६, १.१५४.१-६.

१६)	Gopinathrao T.A., Elements of Hindu Iconography, Vol.I, Part-I, Delhi, Reprint १९६८, pp-७८-८०.

१७)	डॉ. जोशी नि.पु., भारतीय मूर्तिशास्त्र नागपूर, म.वि.ग्रं.नि.मं., १९७९, पृ. ५०-५१

१८)	कित्ता, पृ. ५३-५५.

१९)	विष्णुधर्मोत्तर पुराण, ८१.२.८.

२०)	Gupta P.L., Gupta Empire, Varanasi, Univeristy Publication, १९७०, P.४१०.

२१)	श्रीवास्तव बलराम (संपा.) सूत्रधार मंडनकृत रुपमंडन, वाराणसी, १९६४, ३.९.२०, पृ. १३५.

२२)	कित्ता.

२३)	Dr. Deshmukh B.S., Murthishiopvaibhav, Explorations in Local History and Literature, Nanded, १९८६. p. ५४.

२४)	रुपमंडन, पृ. १५८

२५)	Dr. Deo Prabhakar and Shelke G.C., Op. Cit., P.७२

२४)	Gopinathrao T.A., Op. Cit., Vol.ii, pp-११९-१२०.

२५)	Banerjea J.N., The Development of Hindu Iconography. Calutta, १९५६, P.४१५

२६)	डॉ. जोशी. नि.पु. पूर्वोक्त, पृ. ६७.

२७)	विष्णुधर्मोत्तर पुराण, पुस्तक - ७९, २.७.

२८)	Deshmukh B.S., Iconnography of Hindu Temples in Marathwad, Jaipur, Publication Scheme, १९८७, pp-५९-६०.

२९)	ऋग्वेद, ८, ८४, ३-४.

३०)	डॉ. श्रीवास्तव बृजभूषण, प्राचीन भारतीय प्रतिमा विज्ञान एवं मूर्तिकला, वाराणसी, विश्वविद्यालय, प्रकाशन, व्दितीय आवृत्ती, १९९०, पृ.५१.

३१)	Agrawala Urmila, Khajuraho Sculputers and Theirs Significance, Delhi, १९६४, P. १८६.

३२)	विष्णुधर्मोत्तर पुराण, ८०.२.९.

३३)	डॉ. जोशी नि. पु., पूर्वोक्त, पृ. १०६.

३४)	डॉ. मेश्राम प्रदिप व इतर, भद्रावती-पुरातत्वीय वैभव नागपूर, संकेत प्रकाशन, २००४, पृ. ४५.

३५)	कित्ता.

३६)	Dr. Deshmukh B.S., Murtishilpvaibhav, Op. Cit., P.५९.

३७)	लिंगपुराण, पुस्तक-१७, १५-२२, मनसुखराय मोर, कलकता, १९६०. पृ. ४०-४४.

३८)	Agrawal Vasudeo Sharn, The Regigious Significance of the Gupta Terarctos from Rangamahal Lalitkala, Fig. No. १३.

३९)	Shrivastava V.A., The Ancient Siva Temple of Mt. Harsha, Sikar, The Reserarcher- V-Vi, १९६४-६५, Plate-I, facing page२५.

४०)	Chavi, Bharat Kala Bhavan, Varanasi, Fig. ३४४.

४१)	Deshmukh B.S., I. O. H. T. I. M., Op. Cit., p.८४.

४२)	Ibid. ८५.

४३)	डॉ. जोशी नि.पु., पूर्वोक्त, पृ. १६४

४४)	कित्ता.

४५)	डॉ. तुळपुळे शं. गो. (संपा.), प्राचीन मराठी कोरीव लेख, पुणे, पुणे विद्यापीठ प्रकाशन, १९६३, कोरीव लेख क्र. ३७, पृ. २००

४६)	डॉ. ठोसर हरिहर, प्राचीन मराठवाडयाचे व्यक्तीमत्व, काळे भगवान संपादित मराठवाडा काल आणि आज, जालना, संकेत प्रकाशन, १९८६, पृ. ७७.

४७)	डॉ. तुळपुळे शं. गो. (संपा.), पुर्वोक्त.

४८)	डॉ. कुंटे भ. ग. (अनुवादक), बहमनी राज्याचा इतिहास, मुंबई, मॅजेस्टिक बुक स्टॉल, १९६६, पृ. १४०.

४९)	किता.

५०)	डॉ. ठोसर हरिहर, पूर्वोक्त.

५१)	डॉ. सावंत उत्तम, माहूर: प्राचीन व मध्ययुगीन इतिहास, नांदेड, शब्ददान प्रकाशन, १९९८, पृ.२०.

५२)	Archaeological Survey of India, Delhi, १९६४, P.६७. Indian Archaeology- A Review, Delhi, १९६४, P. ७६.

५३)	डॉ. देव प्रभाकर, माहुर परिसरातील लेणी स्थापत्य, औरंगाबाद, मराठवाडा इतिहास परिषद, निवडक शोध निबंध, खंड-३, १९९९, पृ. ५-८.

५४)	Epigraphia Indica, Vol.EEV, Delhi, pp-२५-३१.

५५)	Sircar D.C. (Ed.), Select Inscriptions, Vol.II, Delhi, Motilal Banarsidas, १९८३, P.५१४.

५६)	Naik A.V., Archaeology of the Deccan, Unpublished Ph.D. Thesis, Bombay University, Bombay, १९४७, Appendix-A. No. १७३.

५७)	डॉ. देव प्रभाकर, पूर्वोक्त, पृ. ६.

५८)	Indian Archaeology - A Review, Delhi, १९६४, P. ७६.

प्रकरण ३ रे

संदर्भ सूची

१)	Deshmukh B.S., Op. Cit., P. ५४.

२)	खरे ग. ह. मूर्तिविज्ञान, पुणे, १९३९, पृ. ५३.

३)	डॉ. पठाण यु. म. (संपा.) मराठवाडयातील मराठी शिलालेख, औरंगाबाद, मराठवाडा विद्यार्थी, १९८९, लेख क्र. १०.

४)	विष्णु धर्मोत्तर पुराण, पुस्तक ७९, २-७.

५)	Deo Prabhakar & Shelke G.C., Brahmanical Caves of Sirur, Marathwada Univeristy Journal, १९७२, p. ७२.

प्रकरण ४ थे

संदर्भ सूची

१) Thosar Historical Geography of Marashtra and Goa, Mumbai, A.I.R.I.२००४, pp-७८-७९.

२) Ibid, P. ७९.

३) डॉ. ठोसर हरिहर, प्राचीन मराठवाडयाचे व्यक्तिमत्व, मराठवाडा काल आणि आज (भगवान काळे-संपादक) जालना, संकेत प्रकाशन, १९८६, पृ. ७८.

४) व्दितीय विध्यशक्तीचा वासिम ताम्रपट, इ.स. चौथे शतक.

५) Sircar D.C. (Ed.), Select Inscriptions, Vol., Ii. Delhi, Motilal Banarsidass, १९८३, p. ५१४.

६) Cousens Henry, Archaeological Survey of India, १९०२-०३, Annual Report, P.१०२

७) देव शां.भा., तेर,मुंबई, पुरातत्व व वस्तुसंग्रहालये, विभाग, पृ.८.

८) पाटील समुद्रगुप्त, भोकर येथील विलोभनीय भगवान गौतम बुध्दाची प्रतिमा, उदगीर, अ.म.इ. परिषद, जानेवारी १९९८, पृ.४४.

९) मिराशी वा. वि. वाकाटक नृपति आणि त्यांचा काल, नागपूर, नागपूर विश्वविद्यीय, १९५७, पृ. १४१, १५३.

१०) Ritthi & Shelke (Ed.), Inscriptions from Nanded District, Nanded, Yeshwant Mahavidyalaya, १९६८, Introduction, P. XXI.

११) डॉ. बोबरेकर वि. गो. (संपा.), भारतीय इतिहास आणि संस्कृती, त्रैमासिक, मुंबई, इतिहास संशोधन मंडळ, वर्ष-४१, पुस्तक-१६१, एप्रील-जून २००४, पृ. २१.

१२) Annual Report of the Archaelogical Department of H.E.H. Nizams Dominion, १९१४-१५, Hyderabad, P.८०.

१३) Ritti & Shelke (Ed.),Op. Cit., No. १.

१४) Ibid, No.२.

१५) डॉ. खोबरेकर वि. गो. (संपा.), पूर्वोक्त, पृ.२१.

१६) Ritti & Shelke (Ed.) Op. Cit., Introducation, p.XVIII.

१७) मिराशी वा. वि.,पूर्वोक्त, पृ.१३.

१८)	कित्ता.

१९)	Thosar H.S., Studies in the Hostroical and Cultural Geography and Ethnography of Marathawada, Unpublished Ph. D. Thesis, Aurangabad, Marathwada Univerisity, १९७७, APP, B.

२०)	Dhavilikar Madhukar, Ajanta: A Cultural Study, Poona, Univerisity of Pune, १९७३, p. ११२.

२१)	Kandhar Through Epigraphy and Archaeology-Journal of Epigraphical Society of India, Vol. VII, १९८०, P. २३.

२२)	दळवे अरुण, राष्ट्रकुटकालीन कंधार, अप्रकाशित पीएच.डी. शोधप्रबंध, नांदेड, स्वा.रा.ती.म.विद्यापीठ, २००४, पृ.१९५.

२३)	डॉ. खोबरेकर वि. गो. (संपा.), पूर्वोक्त, पृ.२४.

२४)	Kandhar through Epigraphy and Archaeology-Journal of Epigraphical Society of India, Vol. VII, १९८०, P.२३.

२५)	Ritti & Shelke (Ed.), Po. Cit., Introduction, P.XXI.

२६)	डॉ. कठारे अनिल, भारतीय कला आणि स्थापत्य, खंड दुसरा, नांदेड, कल्पना प्रकाशन, २००६, पृ.५६.

वाकाटक घरण्याचे दक्षिण भारताच्या इतिहासातील योगदान :-

दक्षिण भारतात वाकाटकांनी २६० वर्षे यशस्वी राज्यकारभार केला. हया राजवंशातील अनेक राजे कलाप्रेमी, साहित्यिक असल्याने दक्षिण भारताचा सांस्कृतिकदृष्टया कायापालय झाला. जगभरात अमर कलाकृती म्हणुान ओळखली जाणारी अजिंठा कलाकृता वाकाटकांच्या कालखंडातच निर्माण झाली. घटोत्कच लेणीचे निर्मातेही वाकाटकच आहेत. या शिवाय पवनार येथील प्रवरेश्वराचे मंदिर, श्रीरामचंद्रप्रभुचे मंदिर, रामटेक येथील रामगिरीस्वामीचे मंदिर वाकाटक काळात निर्माण झाले. त्यांचे अवशेष आज आपणास पाहावयास मिळतात. सदरील अवशेषावरील बारीक कलाकुसर तत्कालीन वैभवशाली कलासंपदेचे पुरावे म्हणुन अभ्यासता येतील. वाकाटकालीन शिल्पकलेत रामायणातील अनेक प्रसंग कलाकारांनी शिल्पित केलेले

आहेत. भरत भेटीचा प्रसंग, वाली वधाचा प्रसंग हे दोन प्रसंग अतिशय देखणे आहेत. तिगवा आणि नचना येथील मंदिरेही वाकाटकांची निर्मिती होय. अमरावती येथील स्तूपाची निर्मिती वाकाटकपुर्व काळात झालेली असली तरी तत्कालीन शिल्पकलेचा तो एक आदर्श नमुना म्हणुन ओळखला जातो.

कलेच्या बाबतीत जसा वाकाटक कालखंड महत्वुपुर्ण मानल जातो तसाच तो साहित्याच्या बाबतीतही उल्लेखनीय आहे. या काळात सर्वसेन राजाने लिहिलेला हरिविजय प्रमुख ग्रंथ म्हणुन मानला जातो. तसेच सर्वसेनाची सुभाषितेही साहित्यक्षेत्रात महत्वाची मानली जातात. सर्वसेनाशिवाय जेष्ठ शाखेच्या व्दितीय प्रवरसेनाने सेतुबंध नावाचे काव्य रचले. या काव्यातील अलंकार खास वैदर्भी शैलीची प्रतिभा दर्शवितात. कवी कुलगुरु कालीदासाची अलंकार खास वैदर्भी शैलीची प्रतिभा दर्शवितात. कवी कुलगुरु कालिदासाची मघदूत ही अमर कलाकृती वाकाटक काळाची साहित्याला मिळालेली फार मौल्यवान भेट आहे. वाकाटक काळातील साहित्याचा अभ्यास करत असतांना छप्पन्नय चा उल्लेख पुन्हा पुन्हा येतो. छप्पन्नय हा एक कवी होता की, छप्पन कवींचे ते मंडळ होते, याबद्दल इतिहासकारात एकवाक्यता दिसून येत नाही. छप्पन कवींचे ते मंडळ असावे, ते सर्व कवी एकत्रितपणे लिखान करीत असावेत असे दिसते. त्यांनी सेतु नावाचा ग्रंथ लिहिला. तो ग्रंथ सुभाषितसंग्रहात्मक होता.

अशा प्रकारे स्थापत्य, चित्रकला, शिल्पकला व साहित्य हया सर्व क्षेत्राची वाकाटककाळात फार मोठी प्रगती घडुन आली.

वाकाटककालीन प्रशासन :-

वाकाटकाचे सामा्रज्य नर्मदा ते गोदावरी आणि पश्मिेस खानदेशापासून पूर्वूला दक्षिण कोसलपर्यंत विस्तारलेले होते. येथे राजेशाही पध्दती अस्तित्वात होती. वाकाटक राजांना मोइया पदव्यांची अभिलाषा दिसून येत नाही. मांडलिक बनविलेल्या राजांना वाकाअक राजांनी भरूप स्वातंत्र्य दिले होते. वाकाटकांच्या साम्राज्यात प्रशासन सुव्यवस्थित होते.

यादव आणि काकतीय घराणे

प्रास्ताविक :-

दक्षिण भारताचा प्राचीन इतिहास उभ्यासात असतांना सातवाहनापासून ते देवगिरीच्या याव साम्राज्यापर्यंत हा अत्यंत महत्वाचा टप्पा मानला जातो. या काळात सावाहन, वाकाटक, राष्ट्रकुट आणि देवगिरीचे यादव ही सर्व साम्राज्य महाराष्ट्राशी निगडीत अशी आहेत. या साम्राज्याच्या काळात महाराष्ट्रात

विशेषतः मराठवाडयात अनेक राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय दर्जाच्या बाजारपेठा धर्मपीठे, सांस्कृतिक कला केंद्रे व साम्राज्याच्या राजधान्या अस्तित्वात आल्या. महाराष्ट्राच्या भूमीने अनेक लढाया, संघर्ष अनुभवले, तसेच वेरुळ अंजिठयासारखे अनाकलनीय शिल्पाकृती मानवासमोर आणल्या. भारतीय संस्कृतीच्या दृष्टिकोनातून दक्षिणेतील हा कालखंड वैभवशाली व गौरवास्पद असा होता. दक्षिण भारताची ही वैभवशली वाटचाल इ. स. च्या १३ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात खंडीत झाली. अहिंसा परमोधर्म या विचाराशी बांधिलकी कायम टिकवुन मार्गक्रमण करणाऱ्या दक्षिणात्य समाजात अचनाकपणे भारतीय आदर्शाला धक्के देणाऱ्या असभ्य राजकर्त्याचे आगमन झाले. ते राज्यकर्ते म्हणजेच उल्लाउद्दीन खिलजी व त्याचे अनुयायी होत. या मुस्लिम राज्यकर्त्यांनी यादवसतेचा विध्वंस करुन दक्षिण भारताच्या प्राचीन इतिहासाची समाप्ती केली आणि एक नवीन सूडपर्वाला प्रारंभ झाला.

देवगिरीचे यादव घराणे हे दक्षिण भारताच्या प्राचनी इतिहासातील शेवटचे घराणे होय. त्याचबरोबर प्राचीन काळातील शेवटचे हिंदु घराणे म्हणुनही याकडे पाहिले जाते. प्राचीन काळातील यादवांचा विचार केला तर महाराष्ट्रातच दोन ठिकाणी यादवांनी आपले स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण केलेले आहे. देवगिरीच्या यादवापूर्वी खानदेशत एक यादव वंश मातब्बर राजवंश म्हणुन मान्यता पावलेला होता. तया वंशाला सेऊणदेशचे यादव या नावाने ओळखले जाते. या सेऊणदेश यादव घराण्यात सुबाहु, दृढप्रहारी, सेऊणचंद्र पहिला, धाडियप्पा, भिल्लम प्रथम, श्रीराज व वट्टिग असे प्रमुख राज्यकर्ते होऊन गेले. यांच्या स्थळ आणि काळाबद्दल निश्चित माहिती उपलब्ध नाही. तसेच तो प्रस्तुत प्रकरणाचा विषयही नाही. म्हणुन सेऊण देशाच्या यादवाबद्दल जास्त खोलवर जाणे अप्रस्तुत ठरेल.

देवगिरीच्या यादवाबद्दल दक्षिण भारतात असंख्य शिलालेख, ताम्रपट, वास्तु, मंदिरे इत्यादी भौतिक साधने उपलब्ध आहेत. तसेच देवगिरीच्या महादेव व रामदेवराय यांच्या कारकीर्दीत प्रधान सचिव असलेला हेमाद्री लिखित चतुरवर्गचिंतामणी हा ग्रंथ, संत ज्ञानेश्वरांनी भगवद्‌गीतेवर मराठी भाषेत लिहिलेली टीका, श्रीचक्रधरांचे लीळाचरित्र, जिनप्रभसूरी यांचे विविधतीर्थकल्प हे मौल्यवान ग्रंथ देवगिरीच्या यादवांचा इतिहास अभ्यासण्यासाठी वाङःमयीन साधने म्हणुन उपयोगात येतात. याशिवाय यादवांच्या उत्तरार्धात अल्लाउद्दीन खिलजीचे देवगिरीवर आक्रमण झाल्यानंतर त्याच्या संघर्षाची माहिती अनेक तत्कालीन मुस्लिम इतिहासकाराच्या लिखानातही सापडते. झियाउद्दीन बरनीचा तारिख-ए-फिरोजशाही व महंमद कासीम लिखित तारिख-ए-फेरिस्ता हे दोन ग्रंथ अत्यंत महत्वाचे आहेत.

गोदा खोऱ्यातील लेणी

योगायोग असा की ब्रम्हगिरीतून उगम पावणारी गौतमी-गोदावरी आणि सुमारे तिनशे कि.मी.च्या त्रिज्येच्या वर्तुळातील बहुसंख्य लेणी या दोन्हींचा संबंध नाशकाशी आहे. गोदावरीचे खोरे येथूनच तर सुरु होते.

प्रस्तुतच्या लेखात सामान्यतः महाराष्ट्रातील गोदावरीच्या खोऱ्यातीलच लेणींचा विचार करायचा आहे. गोदावरी पुढे आंध्र प्रदेशातून वाहते नि बंगालच्या उपसागरास मिळते. त्या प्रदेशातही काही लेणी आहेतच.

हिंदुस्तानात लेणी निर्माण झाली ती इसवीच्या तिसऱ्या शतकापासून, मात्र त्यांची वाढ, विस्तृतसर झाला तो महाराष्ट्रात. येथे सुमारे नऊशेपेक्षा अधिक लेणी आढळुन आलीत. त्यातही विशेष म्हणजे स्थापत्य, शिल्प आणि चित्र या तिन्ही क्षेत्रांत नावाजली जातील अशा लेणीही येथ्रेच आहेत. महाराष्ट्राला या क्षेत्रात मोठेपण मिळते आणखी एका वैशिष्टयाने ते म्हणजे या पैकी काही लेणी तिन्ही पंथांच्या म्हणजे बौध्द, ब्राम्हणी नि जैन यांच्या एकत्र अशा आहेत. शिवाय शैलगृहात सर्वोकृष्ट ठरतील अशी अजिंठा व वेरुळ येथील ेणी तर गोदा खोऱ्यातच आहेत असे म्हणावे लागते.

लेणींच्याकडे बहुहा स्थापत्य व शिल्प-चित्रकला यांच्या रसग्रहणत्मक दृष्टिकोनातून पाहिले जाते. आत पर्यटनाला चांगले दिवस आले आहेत. त्यामुळे या स्थळांकडे बरीच मंडळी आकर्षिली गेली आहेत. त्यांच्या कलात्मकतेकडे ही मंडळी आश्चर्याने कधी तर कधी जिज्ञासेने पाहते. काही मंडळी तर ही लेणी आम्ही पाहिलीत एवढं म्हणता यावं म्हणुनही तिकडे जात असते. मात्र या सर्व धावपळीत या लेणी ज्यासाठी कोरल्या गेल्या त्या मूळ उद्देशाचं स्मरणसुध्दा पाहणाऱ्यांना होत नसते. खरी शोकांतिका हीच आहे असे वाटते किंवा असेही म्ळणता येईल की या लेणी आपापले उद्देश आता हरवून बसल्या आहेत. पर्यटक तेथे जात असतात ते चित्रांचे वा शिल्पांचे प्रदर्शन पाहायला जावे तसे. एकेकाळी म्हणजे या लेणींच्या निर्मितीच्या काळी त्या -त्या पंथाच्या अनुयायांनी, भक्तांनी व श्रध्दावंतांनी हा आसमंत भरुन गेलेला असायचा, आता तेथे असतात ते पर्यटक, विक्रेते, गल्लाभरु मंडळी नि सहल प्रेमी लोक!

सर्वप्रथम बौध्दांनी येथे लेणी कोरली. यात स्वाभाविकपणे दोन प्रकारची लेणी कोरली गेली. १) चैत्यगृह २) विहार. वर्षावासे, मणोनुकुले यासाठी ती होती. बौध्द भिक्षूंनी पावसाळया तचार महिने एकांतवासात मनाला अनुकुल अशा ठिकाणी राहुन ममन-चिंतन व अध्ययन करायचे असे म्हणुन त्यांच्या निवासासाठी विहर खोदले गेले तर त्या वास्तव्य काळात उपासना करता यावी म्हणुन चैत्य (स्तूपयुक्त) असलेली चैत्यगृहे कोरली गेली. स्तूप हे धर्मकाम या प्रकारात मोडणारे प्रतीक होय. कालांतराने बौध्दामध्ये महायान आणि वज्रयान पंथाचे प्राबल्य झाले. आणि धर्मकायच्या जागी रुपकाय म्हणजेच भगवान बुध्दाच्या विविध प्रकारच्या मूर्ती कोरल्या

गेल्या. या लेणीतून गाभाऱ्यात आढळणारी मूर्ती असते ती धर्मचक्रप्रवर्तन मुद्रेतील म्हणजे अध्यात्मकाय या प्रकारची. बौध्द धर्माच्या शिकवणीची आठवण ही मुर्ती करुन देत असते. या शिवाय बोधिसत्व आणि बोधीशक्ती यांच्या प्रतिमाही आता आढळायला लागल्या. या सर्व प्रकारच्या मुर्तींचा व प्रतिमांचा प्रयोजनानुसार अभ्यास केला की बौध्द धर्मातील स्थित्यंतरे, तत्वज्ञान नि सामाजिक बांधीलकी या बार्बीवर प्रखर प्रकाश पडतो.

नंतर ब्राम्हणी लेणी कोरल्या गेल्या. त्यात्याच विहाराची योजना अर्थातच आवश्यक नव्हती. गाभारा, गाभारा व त्याभोवती प्रदक्षिणापथ आणि बांधीव मंदिरासारखी रचना अशा आराखडयाच्या या लेणी होत. पंथीय दृष्टीने पाहायचे तर त्यात बहुसंख्य शैवलेणी आहेत. नंतर क्रम लागतो वैष्णव लेणींचा. क्वचितकुठे शाक्तपंथीय लेणीही आढळतात. वेरुळ येथे एक लेणे सौरपंथीय असल्याचे मानता येते. या लेणींच्याकडे पाहायला हवे ते त्यांच्या प्रयोजनानुसारी दृष्टिकोनातून आणि तसे करायचे तर तेथील मूर्तींचा व कथा -शिल्पांचा विचार करायला हवा. मंदिर-स्थापत्याचा विकास जसा तेथे आढळतो तसेच पंथीय विचारातील भिन्नताही मूर्तिशास्त्राधारे आढळुन येते. अव्दैत तत्वज्ञान, अध्यात्मक, शाश्वत नितिमूल्ये हे दृश्य स्वरुपात मुर्तींच्या व प्रतीकांच्याव्दारे प्रगटल्याचे आढळते. किंबहुना ते पाहतांना कलाकार आणि तत्वज्ञानी मंडळी यांना परस्पर साहाय्याने प्रतिभेचा डोळे दिपवून टाकणारा चमत्कार येथील पाषाणात चिरंतन करुन ठेवल्याचे दिसते.

शेवटी या क्षेत्रात उतरले ते जैनपंथीय, त्यांच्या दिगंबर व श्वेतांबर अशा दोन्ही पंथाच्या अनुयायांनी निर्माण केलेल्या लेणी येथे आहेत. त्याही ओळखायच्या असतात त्या तेथील जैन मुनींच्या व यक्ष-यक्षिणींच्या प्रतिमाधारे. या मुर्तींच्याव्दारे त्यांचे तत्वज्ञान प्रकट होत असते. जैन लेणीत समान्यतः बाहुबलीची तपश्चर्यामग्र प्रतिमा असते. त्यावरुन निर्मोहित्व, त्यागशिलता यांचा जो बांध अभिप्रेत आहे तिकडे नेमके आपले दुर्लक्ष होत असते.

वरील आढाव्यावरुन एवढे लक्षात घ्यावे की लेणींच्या गाभ्याचा अभ्यास करायचा झाल्यास मुख्यतः तीतील मूर्तीचा विचार करणे आवश्यक ठरते आणि स्थापत्यशास्त्रातील प्रगती, त्याचा विकास तसेच कलात्मकतेचा विचार करायचा तर अर्थातच शिल्प-चित्रकला या विचारात घ्यायला हव्यात.

गोदा खोऱ्यात म्हणजे नाशिक, नगर, औरंगाबाद, जालना, बिड आणि नांदेड या जिल्हयांत अनेक ठिकाणी कोरलेल्या लेणींचा विचार करावयाचा आहे. वस्तुतः गोदामातेने जलसिंचन करुन समृध्द संपन्न केलेल्या या प्रदेशाला कालत्मकतेची किनार या लेणींमुळे प्राप्त झाली आहे. तिच्या सानिध्यातील पाषाणांतील या चिरंतन सौंदर्याचे गोडवे गातच गोदावरी वाहते आहे. जेथे ती जाते तेथे आपल्या या वैभवाची माहितीच जणु

ती सांगते आहे. आपल्या कलावंतपुत्रांनी या दगडांच्या देशावर सौंदर्याचं लेणं चढवल्याचं भरुन आलेल्या उराने ती सांगते आहे. राज्ये आली आणि गेली, परकीय शासक काही विध्वंसक तर काही रसिक-नामशेष झाले, पण गोदा पुत्रांनी ही मनोरम आणि प्रयोजनगर्भ अशी कोरलेली लेणी मात्र अजरामर ठरली. आणि एक सत्यात उतरलेलं मनोरम स्वप्न जागापुढे ठेवले गेले. या अशा लेणींचा धावता आढावा येथे अभिप्रेत आहे.

बौध्द लेणी (लयन स्थापत्य) :-

थेरवादी (हीनयान) आणि महायान अशा प्रमुख दोन बौध्दपंथांची लेणी गोदा खोऱ्यातही आढळतात. स्थापत्याच्या संदर्भात विचार करता असे लक्षात येते की, डोंगरात निर्माण केलेली ही शैलगृहे म्हणजे तत्कालीन बांधीव स्थापत्याचे अनुकरणच होय. विटा आणि लाकडांच्या आधारे बांधल्या गेलेल्या मंदिरांच्या आराखडयानुसारच पण पाषाणांत ही कोरली आहेत इतकेच.

गोदा खोऱ्यातील हीनयान लयनस्थापत्याचा (लेणींचा) काळ सातवाहनांया काळाशी समांतरच असावा असे वाटते. ते या प्रदेशातील पहिले साम्राज्यकर्ते होत. सामान्यतः ही लेणी इसवीपूर्व दुसरे शतक ते इसवीचे दुसरे शतक या कालखंडात कोरली गेली असे मानता येते. यासाठी अभिलेखीय पुरावही उपलब्ध आहे. गोदा खोऱ्यातील हीनयान शैलगृहे अजिंठे, औरंगाबाद आणि नाशिक येथे आहेत. त्यांचा आढावा येथे घेऊ या.

अजिंठे येथे या पंथीयाची दोन चैत्यगृहे आहेत आणि ४-५ विहार आहेत. लेणे क्र. १० व लेणे क्र. ९ ची ही दोन चैत्यगृहे या भागातील सर्वात प्राचीन म्हणावीत अशी आहेत. या दोहोपैकी क्र. १० चे चैत्यगृह आधीचे हे १२.१९ मी. रुंद व ३०.४८ मी खोल (आंबीचे म्हणा हवं तर) आणि १०.०५ मी उंच आहे. म्हणजेच आकाराने हे चांगलेच मोठे आहे. यावरुन या पाषाण माध्यमातून शैलगृहांची निर्मिती करण्याचा कारागिरांना सराव झाला होता व त्यासाठीचा आत्मविश्वासही गाठीही होता असे म्हणता येते. या लेणीच्या प्रवेशाच्या जवळ असलेल्या अभिलेखावरुनही बराच अंदाज करता येतो. काही प्रमाणात लाकडी बांधकामाची दगडातील ही प्रतिकृती असल्याचे जाणवते. कक्षभागावरील छताच्या तुळया दगडांत कोरलेल्या आहेत. त्या लाकडी नाहीत. म्हणजेच हळुहळु लाकडाचा वापर कमी झाल्याचे येथे आढळते. या चैत्यगृहातील स्तुपाचा स्थापत्यदृष्टया थोडा विकास झालेला आहे. त्याचे अधिष्ठान दोन वर्तुळाकृती ओटयांनीयुक्त असून अंडाकृती भाग अर्धवर्तुळापेक्षा मोठा आहे. त्यामुळे त्याच्या वृध्दीचा संकेत मिळतो.

यानंतर विचारा घ्यायचे चैत्यगृह क्र. ९ (हे क्रमांक भारतीय पुरातत्व खात्याने त्यांच्या सोयीसाठी दिलेले आहेत, कलाक्रमानुसार नव्हे) या लेणीचे स्थापत्य वैशिष्टय हे की येथे लाकडी काम अल्पांशानेही नाही. एवढेच नव्हे तर हे पूर्णपणे दगडांत कोरुन काढलेले आहे. हे स्वतंत्र असून लाकडी कामाची नक्कल नाही. यचा दर्शनी

मुखभाग संपूर्णपणे दगडांत कोरलेला आहे. यातील स्तंभ अष्टकोनी आहेत हे खरे पण ते वरचे बाजूस मुळीच आत कललेले नाहीत, जसे ते भाजे येथील लेणीत आहेत. या लेणीचे एक फार विरळ अंग असे की हे चापाकृती नसून चक्क आयताकृती आहे. स्तंभावलची रचना मात्र चापाकृती आहे.

अजिंठे येथील ही दोन्ही चैत्यगृहे गजपृठाकृती छताची आहेत. आतील स्तुपांच्या अंडाकृती भागावर वरच्या अंगास पसरट होत जाणाऱ्या पायऱ्यांची हर्मिका आणि तीवर छत्रदंड व छत्र आहे. या चैत्यगृहांचे एक विशेष म्हणजे तेथे असलेली भित्तिचित्रे. उदा. मातृपोषक जातक, षड्दंत जातक इत्यादी. ही कथानात्मक चित्रे आहेत. ही प्रदुषणामुळे आणि मानवी दुर्लक्षामुळे खूपच दुरावस्थेत असली तरी भारतीय चित्रकलेच्या इतिहासाच्या दृष्टीने महत्वाची ठरतात. वास्तव रेखांकन, यथोचित रंगसंगती आणि भावपरिपोष या अंगांनी ती परिष्कृत आहेत हे मानावेच लागते.

अजिंठे येथील या काळच्या विहारांना पुरातत्वखात्याने ८, १२ व १३ असे क्रमांक दिलेले आहेत. वर्षावासात म्हणजेच पावसाळयात भिक्षूंना एकांत स्थळी राहता यावे म्हणुन विारांची (संघाराय) योजना केलेली होती. शिलालेखातून तर विहारासाठीच लेणे हा शब्द वापरल्याचे दिसते. या शैलगृहांचा उपयोग संन्यस्तवृत्तीने राहणाऱ्या भिक्षूंसाठी असल्यामुळे हे साधे कलाकुसररहित मात्र सोयीचे असत. त्यामुळे हीनयानांच्या विहारामध्ये स्थापत्यदृष्टया शतकानुशतके काहीही बदल झाला नाही. काही विव्दानांनी या स्थापत्या प्रकाराचे रचना आणि कालखंड यांच्या आधारे वर्गीकरण केलेले आहे. (पहाः नागराजू एस, बुध्दिस्ट आर्किटेक्रच ऑफ वेस्टर्न इंडिया) या सर्वांचा असा सविस्तर विचार करण्याऐवजी येथील वरील क्रमांकाच्या विहाराचाच आढावा घेणे उचित ठरेल.

क्रमांक १२ आणि १३ हे विहार भिक्षूंच्यासाठी कोरल्यावर त्यांच्या उपासनेसाठी चैत्यगृह कोरले गेले असणार किंवा अशीही शक्यता आहे की वाघोरा नदीच्या काठच्या नितांतरम्य अशा स्थळी राहण्यासाठी क्रमांक १२ चा विहार कोरुन झाला. भिक्षू वास्तव्य करु लागले. मग चैत्यगृह कोरले गेले (क्र. १०) भिक्षूसंख्या वाढल्यावर आवश्यक म्हणुन क्र. १३ चा विहार तयार झाला. पुढे चैत्यगृह क्र. ९ तयार झ्ज्ञाले आणि आणखी एका विहाराची (क्र.८) त्यार भर पडली. वाघोऱ्याच्या वाहत्या प्रवाहाचा खळखळाट, पक्ष्यांची किलबिल आणि चैत्यगृहाती मंत्रारव अशा प्रसन्न वातावरणात भारावून टाकण्याचे सामर्थ्य होते आणिण अजिंठे येथे वास्तुंची भरच पडत गेली. क्रमांक १२ चा विहार आयताकार चतु:शाल प्रकारचा आहे. या मंडपाभोवतीच्या भिंतीतून निवासासाठी खोल्या कोरल्या असून प्रत्येक खोलीच्या प्रवेशदारावर कमानीची नक्षी आहे. मंडप सर्व हीनयान विहाराप्रमाणे स्तंभविरहीत आहे. विहाराचे सर्व भाग सुनियोजित असून काटेकोरपणे व्यवस्थित कोरलेले आहेत.

येथील दुसरा विहार क्र. १३ चा येथे मंडपाभोवती कक्ष (खोल्या) कोरलेले आहेत आणि मंडप अर्थातच बिनखांबी आहे. पुण्याजवळील भाजे लेणीतही अशाच रचनेचे विहार आहेत (क्र.६-७, १५-१६इ.) या दोन्हीही विहारांचे मंडप समतल वितानांचे आहेत. अजिंठे येथील हीनयान लेणी पावसाळयातल्या निवासासाठी खोदली गेली होती म्हणुन येथे पाणपोढीची आवश्यकता भासली नसावी आणि त्याहुन मुख्य म्हणजे या लेणी नदीकाठीच असल्यामुळे येथे ना पाणपोढीची (पिण्याच्या पाण्याचे टाके) ना न्हाणपोढीची आवश्यकता भासली.

प्राचीन राजतडाग म्हणजेच सध्याचे औरंगाबाद शहर. येथेही क्रमांक ४ चे लेणे म्हणजे चैत्यगृह आहे. ते ६.९ मी. x ६.५ मी x ६.२० या आकाराचे आहे. हे आकृतीने चौकोनी असून याच्या कक्षांवर समतल वितान आहे. येथे लाकडांचा उपयोग अजिबात केलेला नाही. चैत्यृगहाच्या मधल्या भागावरील छत गजपृष्ठाकृती असून त्यांच्या फासळया (तुळया) दगडांतच कोरलेल्या आहेत. लेणे चौकानी असले (चापाकृती) तरी स्तंभावलीचे मागचे टोक चापाकार आहे. हे लेणे म्हणजे क्र. १८ जुन्नर लेणे क्र. ४० (मानमोडी) ही लेणीही अशाच स्वरुपाची आहेत.

या काळातील चैत्यगृहे नाशिक येथेही आहेत. त्यांना १८ ते १९ असे क्रमांक दिलेले आहेत. संपूर्णतया दगडांतच कोरलेले हे आहेत. यांना लाकडी कामाची जोड कोठेही दिलेले नाही. क्रमांक १८ मधील एक लेख आणि १९ मधील कण्ह सातवाहनाच्या काळाचा लेख यामुळे यांचे प्राचीनत्व वादातीत ठरते.

क्रमांक ४९ चे चैत्यगृह थोडे आगळे-वेगळे आहे. आकाराने ते ६.५०मी. x १२ मी. आहे. आतील स्तूप मात्र मुळचा आहे की नाही अशी शंका येते. या लेण्याचे मुखदर्शन मात्र बरेच वेगळे व अधिक मनोहारी आहे. या लेण्यात प्रवेश करण्यास त्याच्या मुखाच्या दोन्ही टोकास सोपानमार्ग आहेत. उजवीकडे पदधारी व्दारपाल आहे. त्याच्या मागच्या भिंतीतून चैत्यगवाक्ष उद्‌भवले आहे. या आभासी गवाक्षाच्या बाहय भागावर नक्षी आहे ती चैत्यगवाक्षे आणि जालवातायनाची तीमुळे हे लेणे बहुमजली असल्याचा भास होतो. चैत्यगवाक्षाच्या तळाशी कठडयासारखी रचना असून ती अष्टाकोनी स्तंभाधारित आहे. या स्तंभावर घंटाशीर्ष आणि पशुशीर्ष आहेत. अशा सामुग्रीने सुशोभित केले गेलेले हे लेणे इतर ठिकाणच्या लेण्यांपेक्षा अधिक देखणे आणि चेतोहारी झाले आहे हे निर्विवाद.

नाशिक येथील हीनयानांच्या विहारांचा आवर्जून उल्लेख करायला हवा. येथील लेणे क्रमांक १० व ३ यांचा या संदर्भात विशेष उल्लेख करायला पाहिजे. त्यातही या लेण्यांच्या दर्शनी भागाकडे आवर्जु लक्ष वेधले गेले पाहिजे. चार पूर्णास्तंभ आणि भिंतीलगतचे दोन अर्धस्तंभ यांच्या ठेवणीमुळे यांच्या देखणेपणात भरच पडली आहे. निमुळते होणारे एकावर एक असलेले चौकोन त्यावर तळखडा, मग अष्टकोनी स्तंभमध्य, त्यावर

घंटाशिर्ष, आमलकयुक्त चौरस, पुन्हा उलटया पिरॅमिडसारखा घटक आणि शेवटी हत्तीवरील व घोडयावरील स्वार अशी ही स्तंभाची सुरेश रचना आहे. क्रमांक १० व ३ च्या दोन्ही विहारांचे दर्शनी स्तंभ ठेवणीने सारखेच असले तरी या दर्शनी भागामध्ये थोडी भिन्नता आहे.

क्रमांक १० च्या विहाराची ओवरी १०.४० रुंद आणि २.८० मी खाले असून तिच्या दोन्ही टोकास एकेक खोली आहे. या ओवरीच्या मागील भिंतीतून मंडपात जाण्यासाठी तीन प्रवेशव्दारे आहेत. पैकी मधल्या दाराच्या बाजुबाजूस एकेक खिडकी आहे. आतील मंडप चौरसाकृती आहे. तो १३.६० x १३.९० मी. आकाराचा आहे. मंडपाच्या तिन्ही बाजुंच्या भिंतीत प्रत्येक सहा खोल्या भिक्षू निवासासाठी कोरलेल्या आहेत. विशेष म्हणजे या लेणंत शिलालेख आहेत. एकाच उषवदातची पत्नी आणि क्षत्रप नहपानाची कन्या दक्षामित्रा हिने हे लेणे खोदविले आहे हे असे म्हणटले आहे.

येथील लेणे क्र. ३ चा विहार थोडया फार फरकाने तलविन्यासात असाच आहे. याच्या तिन प्रवेशदारांपैकी एक दार कक्षात उघडते. अशासारख्या काही स्थापत्य रचनेमुळे हा विचार बहुधा तिन टप्प्यांत पूर्ण झालेला असावा असे तज्ज्ञांचे म्हणणे आहे. गौतमीपुत्र सातकर्णी, त्याची आई गौतमी व मुलगा वासिष्ठीपुत्र पुळुमायी या तिघांच्या काळातील लेखावरुन असे अनुमान केले गेले आहे. याच्या दर्शनी भागाचे स्तंभ वर वर्णन केलेल्या स्तंभासारखेच आहे हे खरे पण येथे त्यांच्यापुढे कठडयाची योजना आहे. या कठडयाला उचलुन धरणारे कीचक त्याच्या तहाशी आहेत. या कठडयांचा उपयोग ओवरीच्या आतल्या बाजुने कक्षासनासारखा होतो. कठडयाच्या मधोमध ओवरीत व पर्यायाने मंडपात जाण्यासाठी सोपानमार्ग आहे. ओवरीच्या दर्शनी भागाच्या अगदी वरच्या बाजुस तुळई (आर्किट्रेव्ह) असून तीवर पशूंची शिल्पे कोरलेली आहेत.

येथे दोन बाबी लक्षात ठेवायला हव्यात. १) हीनयान विहाराचे मंडप स्तंभविरहित असतात आणि २) येथील खोल्यांतून ओटे कोरलेले असतात. ज्यांचा उपयोग पलंगासारखा करता येतो.

महायान लयन स्थापत्य :-

कालांतराने बौध्द धर्माचे हीनयान पंथाकडून महायान पंथात परिवर्तन झाले आणि त्याहुन नंतरच्या काळात वज्रयान पंथात रुपांतर झाले असे स्थापत्यातील बदलाधारे दिसून येते. महायान पंथीय लयनस्थापत्यात केवळ चैत्यगृहातील स्तुपावरच नव्हे तर विहारामध्येही बुध्द प्रतिमा कोरल्या गेल्या. एवढेच नव्हे तर त्याबरोबरच बोधिसत्व आणि बोधिशक्तीही प्रतिमारुपात अवतरल्या.

महाराष्ट्रातील इतर ठिकाणच्या महायान स्थापत्यात आढळणारी वास्तुविशेषे येथे गोदा खोऱ्यातील लेणीत अर्थातच आढळतात. नाशिक, अजिंठे, औरंगाबाद आणि वेरुळ येथे महायान लयनस्थापत्य आढळते. त्याचा थोडक्यात आढावा घेऊ. अजिंठे आणि वेरुळ येथील प्रकारच्या लेणीवर अक्षरश: शेकडो पुस्तके आहेत. त्यामुळे त्यांच्यासंबंधी विस्ताराने लिहिण्याचे टाळले आहे. हीनयान ते महायान अशा स्थित्यंतरांचा प्रारंभ काण्हेरी येथे आढळतो. तेथे क्रमांक ३ च्या लेण्याच्या प्रांगणातील स्तंभावर दोन बुध्दमूर्ती आढळतात. फर्ग्युसन आणि बर्जेस या विव्दानांनी सर्वप्रथम या लेणीवर लिहिले आहे. त्यांनी महायानी लेणींचा कालक्रम पुढीलप्रमाणे दाखवल आहे. अजिंठे आणि घटोत्कच इ. स. २५० ते ६५०, औरंगाबाद ६०० ते ७००० आणि वेरुळ इ. स. ४५० ते ७००. अलीकडील संशोधकांनी या कालावधीमध्ये थोडी फार भिन्नता दाखवली तरी स्थुलमानाने यात फारसा फरक झालेला नाही.

अजिंठे येथील लेणी वाकाटकांच्या कारकिर्दीतील होत हे खरे असले तरी ती निर्माण करण्याचे श्रेय तत्कालीन राजपुत्र, राजदरबारी आणि मान्यवर भिक्षू यांच्याकडे आहे असे शिलालेखावरुन सिध्द होते (वा.वि.मिराशी, वाकाटक नृपती आणि त्यांचा काल) अलीकडे काही दशकांच्या सूक्ष्म संशोधनाव्दारे अमेरिकेतील विव्दान प्रा. वॉल्टर स्पिंक यांनी अजिंठे येथील ही लेणी इ.स. ४६५ ते ५०० या ३५ वर्षात कोरली गेली असे अनुमान केलेले आहे.

नाशिक येथील लेणी :-

या ठिकाणची महायान लेणी पांडुलेणी म्हणुन ओळखली जाते. ती त्रिरश्मी डोंगरात कोरलेली आहे. लेणे क्र. २,४,१५,१६,२०,२१, (वा २३) या लेणींच्या सध्याच्या ठेवणीवरुन विहाराचे हळुहळु लयनमंदिरात कसे स्थित्यंतर झाले असावे याचा अंदाज बांधता येतो. त्यावरुन हीनयान पंथाच्या अनुयायांवर महायान सिध्दांताचा पगडा बसत चालल्याचे लक्षात येते. क्रमांक २० च्या विहारामध्ये दोन स्तंभ व दोन अर्धस्तंभ यांच्या सहाय्याने अंतराल गेले. हे पहिल्यांदाच घडले आणि त्यामागे गर्भगृह खोदले गेले. त्या प्रलंबपादासनातील बुध्दमुर्तीही कोरली गी. शिवाय तिच्या आजुबाजुस एकेक बोधिसत्वही आहे.

अजिंठे येथील लेणी :-

अजिंठे येथील ३० लेण्यांपैकी हीनयानांची ५ लेणी वगळता बाकीची सर्व म्हणजे २५ लेणी महायान सांप्रदायिकांची आहेत. आणि विशेष म्हणजे तीतील १,२,१६,१७ लेणी महायानांच्या लेण्या सर्वात उत्कृष्ट नि परिपूर्ण मानल्या जातात. त्याचप्रमाणे क्रमांक १९ आणि २६ ही चैत्यगृहेही परिष्कृत ठरतात. यातील काही लेणी

अर्धवट आहेत. मात्र त्यामुळे शिल्पी आणि स्थवती यांच्या योजना नि कार्यपध्दती या संबंधीचा अंदाज बांधता येतो. ही एकापरीने फायद्याचीच गोष्ट ठरली. अजिंठे येथील लेणीचे आणखी एक वैशिष्टेय दाखविता येईल. येथे अनेक अभिलेख उपलब्ध आहेत. त्यामुळे संशयाला वा दुमत होण्याला फारसा वाव राहत नाही हे मात्र खरे. ही लेणी सुमारे ६०-७० वर्षापुर्वीपर्यंत गुप्त घराण्याच्या कारकीर्दीतील कलेतील विशेष म्हणुन अीयासकांना माहिती होती. मात्र श्री. वा. वि. मिराशी यांनी केलेल्या वाकाटकांच्या अभिलेखांमुळे ती वाकाटकांची ठरली. हरिषेण, त्याचे अधिकारी, ऋषीक (खानदेश) प्रदेशाचा त्याचा मांडलिक आणि बुध्दभद्रनामक भिक्षू यांनी येथेही काही लेणी खोदल्याचे आता स्पष्ट झाले आहे.

प्रा. स्पिंक यांनी अजिंठे येथील लेणींचा अभ्यास करतांना तुलनेसाठी आणि निष्कर्षाप्रत येण्यासाठी घटोत्कच आणि औरंगाबाद येथील लेणीही विचारात घेतली. त्यांचे म्हणणे येथील लेणे ६ चा तळमजला तसेच लेणे १७, २ व २१ घटोत्कच लेणे व औरंगाबाद येथील लेणे १ व ३ या लेणीवरुन विहार स्थापत्यातील विकासाच्या मुख्य टप्प्यांची कल्पना येते.

चैत्यगृहे :-

अजिंठे येथे महायांनाची दोन चैत्यगृहे आहेत. क्रमांक १९ आणि २६. क्रमांक १९ चे चैत्यगृहाच्या दर्शनी बाजूस भव्य चैत्यगवाक्ष आहे. तिच्या बाजूबाजूस कमानीच्या प्रतिकृतींच्या रंगामुळे हे बहुमजली भासते. चैत्यगवाक्षाच्या दोन्ही बाजुस यक्षांची शिल्पे, त्यांचे अनुचर व बुध्दजीवनातील प्रसंग दर्शविणारे शिल्पपट आहेत. यामुळे हे चैत्यगृह फार प्रभावशाली झाले आहे.

हे चैत्यगृह ७.३२ x १४.०३ x ७.४२ मी. आकारामानाचे आहे. त्यात १७ स्तंभांच्या रांगा दुतर्फा असून शिवाय दोन अधिकचे स्तंभ आहेत. स्तूप चौरसाकृती पीठावर आहे. त्यावर अंडाकृती भाग आहे. हीनयानांया काळी त्यावर बुध्दमुर्ती अर्थातच नसे, आता ती उद्‌भवली आहे. या स्तुपाचे सर्व घटक अधिक कलाकुसरयुक्त केले गेले आहेत. चैत्यगृहाचे वितान गजपृष्ठाकृती आहे. येथील बाजुच्या (स्तंभाचे वरच्या अंगाच्या) तुलापट्टावर आयताकार व चौरस पट्ट असुन त्यात बुध्दमुर्ती आहेत. चैत्यगृह रंगविलेले आहे.

स्तुपावरच भगवान बुध्दाची प्रतिमा असलेले कालक्रमदृष्टया हे पहिलेच चैत्यगृह होय. येथील या पंथाचे दुसरे चैत्यगृह म्हणजे क्र. २६ चे लेणे. याला चतुस्तंभी मुखमंडपक आहे. मागील ओवरीच्या छतावर भव्य चैत्यगवाक्ष आहे. त्याच्या दोन्ही बाजूस बुध्दमुर्ती आहे तर त्याशिवाय यक्षप्रतिमा व अन्य नक्षी यामुळे दर्शनी भागाच्या देखणेपणात भर पडलेली आहे. ओवरीतून चैत्यगृहात प्रवेशिण्यासाठी तीन दारे आहेत. आधीया १९ च्या चैत्यगृहाला एकच प्रवेशदार आहे. चैत्यगृह ११.७८ x २०.६८ x १०.१८ मी आकाराचे आहे. म्हणजेच

हे लेणे १९ पेक्षा विशाल आणि भव्यही आहे. मुख्य मंडपात एकुण २६+२ स्तंभ आहेत. या स्तंभाचे व त्यावरील तुलापट्टाचे अ. प्र. जामखेडकरांनी वर्णन केलेय ते असे, या स्तंभचा घ्ङटनाक्रम थोडया फार फरकाने लणे क्र. १९ मधील स्तंभाच्या घटकक्रमासारखाच आहे. फरक एवढाच की चौरसकृती तळखडयाऐवजी त्यांच्या तळखडा अनेक पृठभाग असलेला आहे आणि पन्हाळयुक्त वर्तुहाकृती खांबावर तीन आडवे पट्ट असून त्यातील एक पट्ट मौक्तिीकजालाने तर उलेले दोन पट्ट मरकतमाणिक्य प्रयोजनाने अलंकृत करण्यात आले आहेत. खांबार पन्हाळयुक्त पूर्ण कुंभ असून त्यावर दोन हस्त असलेले शीर्ष आहे. या चैत्यगृहातील तुलापट्ट बुध्दमुर्तीयुक्त चौकटीचाच असला तरी त्याची पार्श्वभुमी मंदिराच्या मंडोवरासारखी म्हणजे पुढे आलेला निर्गम भाग आणि तयाला लागून आत गेलेला भाग (प्रवेश) असे घटक आलटुन पालटुन येऊन बनलेली आहे. निर्गम भागावर उभे बुध्द तर प्रवेशभागावर बैठे बुध्द दाखविले ओहत आणि या सर्व प्रवेश, निर्गम युक्त ओळीच्या वरच्या भागात वरवंडीची मालिका आहे.

आतील स्तुपाची रचना व ठेवण क्रमांक १९ मधील स्तुपापेक्षा थोडी वेगळी असून येथील स्तुपाच्या दर्शनी भागावरील बुध्द प्रलंबपादासनात बसलेला असून तो धर्मचक्रप्रवर्तन मुद्रेत आहे.

वेरुळ येथील चैत्यगृह :-

वेरुळ येथील बौध्द लेणीसमुहामधील क्र. १० चे लेणे येथील एकमेव चैत्यगृह आहे. हे आकराने या प्रदेशातील आणि कोरीव स्थापत्यातील सर्वात मोठे तसेच शेवटचे उदाहरण आहे. आकाराने ११.१३x २६ १०.३७ मी उंच आहे. या लेण्याचे वैशिष्टय हे की याचे प्रारंभी असलेल्या प्रांगणाच्या दोन्ही बाजुस खोल्या असल्यामुळे याला विहारयुक्त चैत्यगृह म्हणता येईल. दर्शनी स्तंभयुक्त ओवरी असून तिच्या मागील भिंतीतून तीन प्रवेशव्दारे आहेत. चैत्यगृहाचा आतील भाग प्रेक्षणीय केला आहे. स्तूप भव्य आहे, तो ८.२३ मिटर उंचीचा आहे. त्याच्या दर्शनी भागावर प्रलंबपादासनात आणि धर्मचक्रप्रवर्तन मुद्रेत असलेली बुध्दाची प्रतिमा आहे. तिच्या दोन्ही अंगास उभे बोधिसत्व आहेत. बुध्द प्रतिमा ५.१८ मी. उंच आहे आणि ती बोधिवृक्षाखाली दाखविलेली आहे.

विशेष्ज्ञ म्हणजे या चैत्यगृहाच्या वरच्या मजल्यावर जाण्यासाठी बाहेरच्या प्रांगणातील उत्तरेकडील ओवरीतून जिना आहे. येथील समोरच्या कठडयाच्या मागे भारदस्त चैत्यगवाक्ष आहे. त्याचे प्रत्यक्ष गवाक्ष वर्तुळाकृती भासते. लेण्याचा काळ ठरवण्यासळी याचा उपयोग झाला आहे. गवाक्षाच्या आजुबाजुस शिखरयुक्त देवकोष्ठ आहेत. चैत्यगावाक्षाखाली असलेल्या प्रवेशव्दारातून चैत्यमंडपात डोकावणाऱ्या सज्जात जाता येते.

ही कोणत्याही चैत्यगृहात न आढळणारी अनोखी ठेवण आहे. या मजल्याच्या (गच्चीच्या) उत्तर भिंतीवर ये धर्म प्रभवा हेतू.... हा मंत्र कोरलेला आहे.

विहार लेणी :-

अजिंठे, औरंगाबाद आणि वेरुळ येथील विहारांमध्ये वास्तुशास्त्रीय आणि मूर्तिशास्त्रीयदृष्टया खूपच सारखेपणा आहे. हीनयान विहारात न आढळणारी रचना म्हणजे दर्शनी स्तंभयुक्त ओवऱ्या, आतील मंडपातील कडेला स्तंभावली (आधीच्या विहारात मंडपातसुध्दा स्तंभ) मंडपाच्या मागील अंतराल आणि त्याही मागे गर्भगृह, त्यात पद्मासनात वा प्रलंबपादासनात बसलेली बुध्दमुर्ती. मात्र ती धर्मवक्र प्रवर्तन मुद्रेतच आहे. अंतराळाच्या बाजुबाजुस एकेक प्रतिमायुक्त मोठया आकाराचे देवकोष्ठ इत्यादी घटकाने युक्त अशी वास्तुठेवण.

आता एकतर कलाकारांना लेणी खोदण्याचा सराव झाला होता आणि आजुबाजुला अनेक मजली बांधीव वास्तु पाहण्यात येत होत्या. सहाजिकच विहारही अनेक मजली झाले. याचे उत्तम उदाहरण म्हणजे वेरुळ येथील क्रमांक ११ व १२ चे तीन-तिन मजली विहार.

वेरुळ येथील क्रमांक ५ च्या विहारात काण्हेरी येथील दरबार मंडपाप्रमाणे दर्शनी भागापासून ते थेट आतील अंतराळापर्यंत जाणारे ओटे (बाकासारखे कट्टे) आहेत.

या विहारातून आता मुर्तीची रेलचेल आढळते. केवळ बुध्दाच्याच बैठया, उभ्या आणि अमय, वरद, भूस्पर्श, धर्मचक्र प्रवर्तन इत्यादी मुद्रेतील मूर्तीच नव्हेत तर पद्मपाणी, वज्रपाणी, मैत्रेय, मंजुश्री इ. बोधिसत्वांच्या तसेच तारा, भुकुटी, महामयुरी इ. बोधिशक्तीच्याही प्रतिमा आढळायला लागल्यात. तसेच हारिती जंभाल कथा, मार-विजय कथा इत्यादी कथानक-शिल्पेही कोरली गेली.

ब्राम्हणी (हिंदू) लयन स्थापत्य :-

बौध्द लेणी कोरल्या जाण्याच्या शेवटच्या काळात ब्राम्हण पंथाच्या लेणी कोरायला प्रारंभ झाला असे सर्वसाधारण मत आहे. ब्राम्हणी शैलगृहे आकाराने मोठी आणि अधिक अलंकरणयुक्त आहेत, नटलेली-थटलेली आहेत. बौध्दांचा लेणी कोरण्यामागील हेतू आणि ब्राम्हणी लेणीसंबंधीचा हेतू भिन्न असल्यामुळे या लेणींच्य आराखडयात व रचनेत साहजिकच भिन्नता आढळते. बर्जेसचे या संबंधीचे हे मत मान्य होण्यासारखेच आहे. निवासाच्या छोटया खोल्यांचा अभाव, उठावातील कथाकथनात्मक शिल्पे असलेल्या भिंती आणि गर्भगृहाभोवतीचे प्रदक्षिणापथ हे ब्राम्हणी लेणीतील बदल बर्जेसने नोंदविलेले आहेत. बौध्द लेणीतील अभिलेखांचे प्राचुर्य लक्षात घेता या लेणीतील त्यांचे अपवादात्मक अस्तित्व ठळकपणे जाणवते. त्यामुळे या

लेणीचा कालक्रम तुलेनेनेच ठरवावा लागतो. ही लेणी इसवीच्या ५ व्या शतकापासून ते ८ व्या शतकापर्यंतच्या कालखंडात कोरली गेलीत असे बर्जेसचे मत आहे. त्यानुसार गोदा खोऱ्यातील लेण्यांचा त्याने दिलेला क्रम असा आहे.

१)	खरोसा जि. लातूर	इसवीचे ५००-७०० शतक
२)	अंबाजोगाई जि. बिड	इसवीचे ५५०-६०० शतक
३)	टाकळी ढोकेश्वर जि. नगर	इसवीचे ५५०-६०० शतक
४)	रामेश्वर, वेरुळ जि. औरंगाबाद	इसवीचे ६००-६५० शतक
५)	रावणकी खाई व देशावतार वेरुळ जि. औरंगाबाद	इसवीचे ६००-७०० शतक
६)	धुमार लेणे (सीता की न्हाणी) वेरुळ जि. औरंगाबाद	इसवीचे ६००-७०० शतक
७)	रुदेश्वर, जिंजाला जि. औरंगाबाद	इसवीचे ७००-८०० शतक
८)	कैलास, वेरुळ जि. औरंगाबाद	इसवीचे ७२५-८०० शतक
९)	अंकाई-टंकाई, नाशिक	
१०)	माहुर, जि. नांदेड	
११)	घाटनांद्रा, जि. औरंगाबाद	
१२)	भोकरदन, जि. औरंगाबाद	
१३)	धाराशिव, जि. बिड	इसवीचे ४५०-५०० शतक
१४)	शिरुर, जि. नांदेड	

वरील तालिकेवरुन लक्षात येईल की वेरुळशिवाय येथे अनेक ठिकाणी ब्राम्हणी लेखी खोदली गेली होती. व्याप्ती कळण्याच्या दृष्टीने ही यादी उपयुक्त असली तरी यातील सगळया लेणी वास्तुशास्त्रीयदृष्टया महत्वाच्या ठरतील असे नव्हे.

धाराशिव लेणे :-

उस्मानाबाद या गावाचे १९०५ पर्यंत धाराशिव हेच नाव होते. त्यामुळेच तेथून ५ कि.मी. वर असलेल्या लेणींची ओळख त्या नावानेच केली जाते. येथे एकुण सात लेणी आहेत. मात्र त्यातले एकच म्हणजे क्रमांक ७ चे लेणे ब्राम्हणी आहे. ते ईशान्याभिमुख असून अपूर्णावस्थेत आहे. याचा १८.२८ मी. रुंदीचा मुखमंडप असून त्याला १० स्तंभ आहेत. त्यावरील तुळईवर कृष्णलीला दाखविणारा शिल्पपट्ट असल्यामुळे हे कादाचित वैष्णव लेणे असावे. या शिल्पशैलीवरुन हे लेणे उत्तर वाकाटककालीन म्हणजे इ.स. ४५० ते ५०० या काळचे असावे.

माहुर लेणे (ता. किनिवट, जि. नांदेड)

येथील टेकडीच्या उत्तर भागातील ही लेणी पांडुलेणी म्हणुन ओळखली जातात. सहाजिकच सामान्यजन ही पांडवकालीन किंबहुना पांडव-निर्मित मानतात. येथे एक पूर्वाभिमुख तर त्याच्या लगत एक उत्तराभिमुख अशी दोन लेणी आहेत. पैकी एक पूर्ण असून दुसरे अपूर्ण आहे. पूर्णावस्थेतील लेण्यात दोन ओवऱ्या ओलांडल्या की गर्भगृह आहे नी त्यात शिवलिंग आहे. गर्भगृहाभोवती प्रदक्षिणापथ आहे. गाभाऱ्यचे दार साधे आहे. त्याच्या शाखापैकी मधधी शाखा स्तीाशाख आहे. वरच्या बाजुस लघुमंदिरांची (कूट) रांग आहे. वरच्या बाजुस म्हणजे उत्तरांगावर लघु मंदिराची कुट रांग आहे. दाराच्या दोन्ही बाजूस महाकाय व्दारपाल आहेत.

अपूर्ण असलेले उत्तराभिमुख लेणेही थोडया फार फरकाने असेच आहे. तलविन्यास साधारणतः असाच पण तपशिलात भिनन आहे. गंगाधरशिव, अर्धनारी नटेश्वर, नटेश, त्रिपुरांतकशिव अशी शैवशिल्पे येथे आहेत. त्यांच्या धाटणीवरुन ही लेणी इ.स. ५५० च्या आसपासच्या काळातील वाटतात.

अंकाई-टंकाई लेणे (ता. येवला, जि. नाशिक)

मनमाडपासून ८ कि.मी. अंतरावरील दोन टेकडयांवर पण एकमेकालगत असलेल्या किल्ल्यानजीक काही जैन लेणी आहेत. त्याहुन अधिक उंचीवर पण किल्याच्या बाहय तटबंदीच्या आतील बाजुस तीन शैव लेणी आहेत. यातील मुख्या शैलगृह २४.३० x ४.०८ आकाराचे आहे. याच्या मागील बाजुस गाभाराअ ाहे. त्याच्या दाराच्या दोहो अंगास महाकाय व्दारपाल आहेत. त्याच्या भोवताली प्रदक्षिणापथाची योजना आहे पण ती अपूर्ण राहिली आहे. विशेष म्हणजे गर्भगृहाच्या मागील भिंतीत महेशमुर्ती आहे. अशी मुर्ती वेरुळ येथील काही लेण्यांतूनही आढळते. हे लेणेही इसवीच्या सहाव्या शतकाच्या मध्यातील आहे.

टाकळी ढोकेश्वर लेणे :-

नगर जिल्हयातील पारनेर तालुक्यातील ढोके या गावी हे लेणे आहे. नगरपासुन हे सुमारे ५० कि.मी. वर आहे. पश्चिमाभिमुख असलेल्या ढोकेश्वरनामक शैलगृहाच्या दर्शनी बाजुस आयताकृती ओवरी नि नंतर प्रदक्षिणायुक्त गर्भगह आहे. ओवरीच्या दक्षिणोत्तर टोकांशी गंगा व यमुना यांच्या प्रतिमा आहेत. अशी रचना वेरुळच्या काही लेण्यांतही आढळते (उदा. रामेश्वर लेणे) या ओवरीच्या उत्तरेकडील भिंतीत एक उपगर्भगृह असून त्यात नटेश मुर्ती आहे. विशेष म्हणजे याच्या प्रदक्षिणापथाच्या दक्षिणेकडील भिंतीत सप्तमातृकाच्या मुर्ती असून त्यांची वादनेही कोरलेली आहेत. वेरुळ येथील रावण की खाई लेणीत असे दृश्य आहे. शिवाय या माता वेगळाल्या वृक्षाखाली असल्यामुळे दुर्मिळ दृश्यही येथे आढळते.

या लेणीचे आणखी एक वेगळेपण ठसठशीतपणे दिसते. येथील प्रदक्षिणापथाच्या उत्तर भिंतीत नंदीमंडप कोरलेला आहे. त्यामुळे गर्भगृहात साहजिकच उत्तरेकडील एक दरवाजा करावा लागला. मात्र महाकाय व्दारपाल आहेत ते मुख्य प्रदेशदाराच्या आजुबाजुलाच.

खरोसा लेणी :-

लातूर जिल्हयातील औसा तालुक्यातील निलंगे या गावापासून जवळय ही लेणी आहे. ज्या दगडात कोरली आहे तो जांभ्या दगड ठिसूळ आणि सच्छिद्र स्वरुपाचा असल्यामुळे येथील वास्तुघटक आणि शिल्पे खूपच निसर्गदत झालेली आहेत. येथे दहा लेण्या बऱ्या म्हणाव्यात अशा अवस्थेत आहेत. त्यातील क्रमांक ५ चे जैन लेणे वगळता बाकीची लेणी शैव नि वैष्णव आहेत.

येथील क्रमांक ४ चे लेण्यास महादेव लेणे म्हणतात. याची रचना विशेष म्हणावी अशी आहे. नंदीमंडप, मंडप आणि मंडपाच्या मागील बाजूस सर्वतोभद्र पध्दतीचे गर्भगृह (४.८८ x ३.३५ मी.) अशी ही ठेवण आहे. वेरुळ येथे असे गर्भगृह आहे. मंडपात प्रवेश करायचा तो कठडयाचा भिंतीतून. मंडपात एकुण २६ स्तंभ आहेत. गर्भगृहाच्या दाराच्या दोन्ही अंगास व्दारपाल प्रतिमा आहेत. त्यात काही स्त्री प्रतिमाही आहेत. असा प्रकार वेरुळ येथील सिता की न्हाणी या लेण्यातही आढळतो. गर्भगृहात सुमारे १ मीटर उंचीचे शिवलिंग आहे.

वेरुळ येथील १५ व्या व १६ व्या लेणीत आहेत तसेच कथानात्मक शैव आणि वैष्णव शिल्पपट येथेही आहेत. उत्तरेकडे शैव कथा तर दक्षिणेकडे वैशणव कथा शैवपटामध्ये रावणानुग्रह, उमामहेश्वर, नटराज, लिंगोद्‌भव, समुद्रमंथन (नीळकंठ) तर वैष्णव पटात वराह, नृसिंह, गोवर्धनधारी, कालियामर्दन, केशीवध इत्यांदीचा समावेश होतो.

येथील मोठया आकाराच्या लेण्यांपैकी क्रमांक तीनचे लेणे दुमजली आहे. याचे एक वैशिष्टय म्हणजे याच्या प्रत्येक मजल्यावर एकाला लागुन एक असे दोन मंडप आहेत. प्रांगणात एक ध्वजस्तंभ आहे. तळमजल्याच्या उत्तरेकडील मंडपात २६ चौकोनी स्तंभ असून मंडपाच्या मागे गर्भगृह आहे. त्याच्या भोवतीचा प्रदक्षिणापथ अपूर्णावस्थेत आहे. आतील ब्रम्हा आणि विष्णुच्या मूर्तीच्या दोहो अंगास शिवाच्या मूर्ती आहेत.

या तळमजल्याच्या दक्षिणेकडील मंडपात जायचे तर काही पायऱ्या उतरुन जावे लागते. मंडपाच्या मागील भिंतीत कोरलेल्यापैकी मुख्य आहे ती शिवमुर्ती आणि तिच्या डाव्या-उजव्या अंगास कोरल्यात ब्रम्हा आणि विष्णुमुर्ती, विशेष म्हणजे मंडपाचे छत गजपृठाकृती आहे, चैत्यगृहाचे असते तसे.

वरच्या मजल्यावर जाण्यासाठी सोपानमार्ग आहे. येथील मंडात सहा स्तंभ असून या मंडपाचे वितानही गजपृठाकार आहे. गंमत म्हणजे गर्भगृह भिंतीऐवजी चार स्तंभांव्दारा सूचित केलेले आहे. त्यात शिवलिंग आहे. पुढील दोन स्तंभांवर व्दारपाल आहेत.

या मजल्याच्या दक्षिणेकडील म्हणजे दुसऱ्या मंडपात आठ स्तंभ असून त्याचे वितान सपाट आहे. मागच्या भिंतीत प्रदक्षिणापथाच्या दोन्हीकडील प्रवेशाच्या मधल्या जागेत ब्रम्हा, विष्णु आणि शिवाच्या मुर्ती आहेत.

या लेण्यांच्या समुहातील क्रमांक सहाचे लेणे १४.९१ मी x १७.६९ मी. आकाराचे असून त्याला लाकोलाचे लेणे (लकुलीशाचे) म्हणतात. मंडपात २४ स्तंभ आहेत. मंडपाच्या मागील भागी गर्भगृह असून त्यात चतुर्भुज विष्णूमूर्ती आहे. विष्णुच्या मागील हातात गदा व चक्र असुन पुढच्या हाती शंख व गोलाकार वस्तु आहे.

वेरुळ लेणी :-

वेरुळ येथील लेणींची अनेक वैशिष्टये आहेत. येथे बौध्द, ब्राम्हणी व जैन लेणी एकत्रच आढळतात. पैकी बौद लेणींचा आढावा वर घेतलाच आहे. येथे १७ ब्राम्हणी व ५ जैन लेणी आहेत. याशिवाय गणेश गट व जोगेश्वरी गट असे लेण्यांचे दोन वेगळे गट आहेतच. यापैकी काही लेणीत चित्रेही काढली होती. कैलास लेणे तर ३-४ वेळा रंगवलेले होते. हे तेथील मुखमंडपातील चित्रावशेषांवरुन म्हणता येते. येथील या लेण्यांचे सगळयात महत्वाचे वैशिष्ट म्हणजे लयनस्थापत्याचे चारही टप्पे येथे प्रत्यक्षात आढळतात. लेणे क्र. १४,१५,१६,२१,२९ या लेण्या एकुण १७ लेण्यांमध्ये महत्वाच्या मानल्या जातात. पैकी १५ वे लेणे दुमजली आहे हे खरे, पण वरच्या मजल्यावरच मंडप आणि गर्भगृह कोरलेले आहे. मुर्मिशिल्पाच्या दृष्टीने हे फार उत्कृष्ट मानले जाते. मात्र स्थापत्याच्या विकासाचे अंगाने पाहता येथे पहिला टप्पा आढळतो, कारण मंडप, अंतराळ व गाभारा येथे आहे पण गाभारा भिंतीत कोरला आहे. त्याच्या भोवती प्रदक्षिणापथ नाही, म्हणजेच तो भिंतीपासून वेगळा करता आलेला नाही.

स्थापत्यातील दुसरा टप्पा म्हणजे लेणे क्र. १४ व २१. येथेही उत्तमोत्तम मुर्तिशिल्पे आहेत आणि मुख्य म्हणजे गाभाऱ्याभोवती प्रदक्षिणापथ आहे.

मुंबईजवळील जोगेश्वरी आणि घारापुरी येथील लेण्याप्रमाणे आणि समकालीन लेणे म्हणजे क्रमांक २९ चे धुमार व सीता की न्हाणी हे लेणे. येथील गाभारा तर भिंतीपासुन अलग आहेच पण संपूर्ण मंडपही तिन्ही बाजूंनी अलग आहे. नि तिन्ही बाजूंनी प्रवेश करता येतो.

लयन स्थापत्याच्या विकासाचा अंतिम टप्पा म्हणजे येथील क्र. १६ चे लेणे म्हणजेच जगप्रसिध्द कैलास लेणे होय. हे लेणे म्हणजे संपूर्ण देऊळच अन् तेही चारही बाजुनी डोंगरापासून विलग झालेले. शिवाय आधी कळस मग पाया या विपरीत रीतीने ते कोरलेले आहे. आकारानेही ते भव्य आहे. स्थापत्याशास्त्रातील हे एका आश्चर्यच म्हणावे लागेल. हे मंदिर, यातील देव-देवता आणि त्यांचया भक्तगणां सहितचा परिवार पाहता दे, देऊळ परिवारु की जे कोरुनी डोंगरु ऐसा भक्तीचा व्यवहारु का न व्हावा श्री श्रीसंत ज्ञानेश्वरोक्ती आठवते. हे अव्दैत तत्वज्ञान येथे साकार झाले आहे, रुपासी आलेले आहे. मंदिर स्थापत्याचा आणि शिल्पविषयांचा असा एकत्र विचार करुन त्यावर अध्यात्मगर्भ असे भाष्य सुचणे संत ज्ञानेश्वरांसारख्या योग्यांच्या प्रतिभेलाच शक्य आहे.

द्रविड पध्दतीचे शिखर असलेले हे कैलास मंदिर एकदृशद् आहे. मूर्तिशिल्पांनी हे खूप समृध्द आहे. येथे रावणानुग्रह, मार्कणडेयानुग्रह, अर्जुनानुग्रह इत्यादी अनुग्रहमूर्ती तसेच अंधकासुरवधशिव, गजहाशिव, त्रिपुरांतकशिव इत्यादी संहार मुर्ती आहेत. याशिवाय महायोगीशिव, कल्याणसुंदरशिव, वीणाधरशिव, अर्धनारीश्वर, हरिहर, नटेश इत्यादी शिवमूर्ती आहेत. गंगा यमुना, सरस्वती, लक्ष्मी, सप्तमातृका, पार्वती, अन्नपुर्णा, दुर्गा, महिषासुरमर्दिनी इत्यादी देवतांच्या मूर्तीही आहेत. विशेष म्हणजे रामायण व महाभारत या महाकाव्यात आलेले महत्वाचे प्रसंगही कोरलेले आहेत. अगदी थोडक्यात कैलास लेण्याचे वर्णन करायचे तर या सम हेच असे ते होईल.

जैन लेणी :-

गोदा खोऱ्यात अनेक ठिकाणी जैन पंथाच्याही लेणी आहेत, पैकी काही तर चांगल्याच देखण्या आहेत.

या प्रदेशातील पहिली जैन लेणी धाराशिव येथे आहे. हेन्री कझिन्सने त्यांच्या काळा इसवीचे ७ वे शतक ठरवला असला तरी तो उत्तर वाकाटककालीन असावा असा विचार जामखेडकर यांनी मांडला आहे. जैनांची अन्य लेणी वेरुळ, खरोसा, अंबाजोगाई, अंकाई-टंकाई, देवगिरी, चामरलेणे (नाशिक), अंजनेरी (जि.नाशिक) या ठिकाणी आढळतात. धाराशिव (ता. उस्मानाबाद) येथे एकुण सहा लेणी आहेत. एका टेकडीवर दक्षिणाभिमुख असलेली व त्याला काटकोनात असलेल्या दुसऱ्या टेकडीवर पश्चिमाभिमुख अशी दोन मिळुन सहा आहेत. या पैकी क्रमांक दोन व तिनच्या लेण्या उल्लेखनीय आहेत. यात सिंहासनाधिष्ठित पार्श्वनाथ प्रतिमा आहे, त्यांच्या दोन्ही अंगास प्रतिहारी आहेत. सिंहासनाच्या खालच्या दर्शनी बाजुवर धर्मचक्र आणि हरिणे आहेत. त्याहुन वरच्या बाजुस दोहो अंगास चौरीधारक आहेत, शिवाय यक्ष प्रतिमाही आहेत.

वेरुळची जैन लेणी :-

येथील ३० पैकी ५ लेणी, छोटा कैलास आणि टेकडीवरील उंचावरचे पार्श्वनाथ लेणे, एवढयांचा समावेश जैन लेणीत होतो.

स्थापत्यदृष्टया या लेणीत आणि ब्राम्हणी लेणीत फार भिन्नता नाही. या जैन लेणी देखण्या आहेत. या लेण्या म्हणजे इंद्रसभा नि जगन्नाथसभा. या दोन्हीही दुमजली आहेत. पैकी इंद्रसभेला प्रांगण आहे, त्याला सिमा भिंतीत असलेल्या प्रवेशव्दारातून जावे लागते. प्रांगणात उत्तरेकडे मानस्तंभ व दक्षिणेकडे वास्तवाकारातील (लाईफ साईझ) हत्ती आहे आणि मधोमध समावसरण जिच्यात सर्वतोभद्र प्रतिमा आहे, त्यामुळे समावसरणास चोहो दिशेस एकेक प्रवेशदार आहे. खालच्या मजल्यावर प्रांगणाच्या दोहो बाजुस जैनमंदिरे कोरलेली आहेत. त्या प्रत्येकात पार्श्वनाथ, बाहुबली यांच्या उभ्या मुर्ती, गाभाऱ्याच्या दोहो अंगास यक्ष व क्षिणर आणि गाभाऱ्यात महावीर यांच्या प्रतिमा कोरलेल्या आहेत.

प्रांगणाच्या पूर्वेला मोठा मंडप आहे. पण त्याचे खोदकाम पूर्ण झालेले नाही असा आहे. दक्षिणेकडील पायऱ्यांवरुन वरच्या मजल्यावर गेले की देखण्या स्तंभाचा विस्तीर्ण मंडप लागतो. त्याच्या डाव्या बाजूची तळजमीन खोलगट आहे आणि भिंतीवर दुतर्फा तीर्थकारांच्या प्रतिमा आहेत. पश्चिमेला पार्श्वनाथ व बाहुबली यांच्या मोठया, आकर्षक प्रतिमा अंतरालाच्या दोहो अंगास आहेत. उंच, मोठया गाभाऱ्यत महावीराची सिंासनाधिष्ठित प्रतिमा आहे.

येथील जगन्नाथ सभेचाही खालचा मंडप पूर्ण नाही, वरील मंडप इंद्रसभेच्या मंडपासारखाच. या जैन लेणीत महावीराच्या जन्माचे प्रसंग चित्रीत केलेले आहेत.

येथील पार्श्वनाथ टेकडीवर एक जैन लयनसमूह आहे. येथे कोरलेली पार्श्वनाथची विशालकाय मूर्ती हे येथील उल्लेखनीय विशेष होय. ही मूर्ती ३.०५ मी. उंचीची आणि २.७४ मी. रुंदीची आहे. ही मुर्ती म्हणजे शिल्पाचा एक उत्कृष्ट नमुना आहे. वेरुळ येथील लेणीपासुन ही दूर व उंचीवर असल्यामुळे पर्यटक येथे सहसा जात नाहीत. मात्र आता जैन उपासकांनी या लेणीला सुशोभित केले आहे. तेथे पोहचण्यासाठी मोठाल्या पायऱ्या बांधल्या आहेत. त्यामुळे जैन उपासकांची वर्दळ वाढली आहे.

खरोसा :-

येथे ब्राम्हणी लेणी प्रामुख्याने असली तरी त्यात एक जैन लेणेही आहे. ते ७.३२ मी x ५.०३ मी. आकाराचे आहे. लेण्याच्या मागील भिंतीत तिर्थकार प्रतिमा आहे.

देवगिरी गडावरील लेणे :-

प्रतिवर्षी हजारो पर्यटक दौलताबाद किल्ला पाहत असतात पण त्या किल्ल्यावरील खंदकाच्या अलीकडे डाव्या बाजूस आडवाटेवर दोन मोठाले मंडप असून त्यात २४ तिर्थकारांच्या प्रतिमांची सोय होती. स्तंभाची ठेवण आणि लेणीचा पदविन्यास पाहता ही इसवीच्या १०-११ व्या शतकातील असावीत असे वाटते.

नाशिक आणि अंजनेरी लेणी :-

नाशिकच्या जवळील म्हसरुळ गावी टेकडीवर जैन लेणीसमुह आहे. हया चारलेणे नावाने ओळखला जातो. मौजे म्हणजे तेथे दिसणाऱ्या चामरधारी शिल्पावरुन त्याला स्थानिकांनी हे नाव दिले आहे. हे फार थोडयांना माहिती आहे. येथे यक्ष-यक्षी, २४ जिन (चतुर्विशत्ति पट्ट) व पार्श्वनाथाची भव्य प्रतिमा आहे.

नाशकापासून २० कि.मी. वरील अंजनेरिया गावालगतच्या टेकडीवर हे लेणे आहे. चौरसाकृती मंडप हेच याचे स्वरुप, येथे मुख्य मुर्ती पार्श्वनाथाची. यक्ष, यक्षी, दोन अंगास एकेक तीर्थकर प्रतिमा असलेली पार्श्वनाथ्ज्ञ प्रतिमा (म्हणजेच पंचतीर्थ प्रतिमा) येथे आहेत.

अंबाजोगाईचे लेणे :-

बीड जिल्हयातील हे एक प्रसिध्द शहर. येथे जोगाई देवीचे ठाणे असल्यामुळे याला क्षेत्राचे महत्व प्राप्त झाले आहे. येथे ब्राम्हणी लेणीचे (हत्ती लेणे) जवळच जैनांचे मोठे लेणे आहे. दगड फारसा चांगला नसल्याने येथील स्तंभ व मूर्ती ठिसूळ झाल्या आहेत. लेण्यांच्या प्रांगणात हत्ती आणि मंडपात तीर्थकार यांच्या प्रतिमा आहेत. अंकाई-टंकाई लेणे, मांगी-तुंगी लेणे, चांदगवड लेणे इत्यादी लेणी नाशिक जिल्हयातच आहेत. यापैकी अंकाई-टंकाई येथील लयनसमूह अभ्यासकांना व पर्यटकांना महत्वाचा वाटावा असा आहे.

अंकाईच्या किल्यांच्या डोंगरावर दुरुनही दिसतो हा लयनसमुह. यातील महत्वाचे दुमजी लेणे प्रेक्षणीय आहे. दर्शनी बाजूच्या दोन्ही मजल्यांच्या भिंतीत जालवातायने कोरलेली आहेत, तर वरच्या मजल्यावर दोन टोकास सिंहाची भारदस्त शिल्पे आहेत. मंडपाच्या वितानावर प्रचंड आकराचे दर्शन कमळ कोरलेले आहे. तीर्थकारांच्या प्रतिमा लक्षवेधी आहेत.

एकुण काय तर गोदा खोरे लेणींच्यामुळे देखणे आणि प्रेक्षणीय झाले आहे. या खोऱ्याला त्यांनी सालंकृत केले आहे. शिवाय एकमेकांशेजारी असलेल्या बौध्द-ब्राम्हणी आणि जैन लेणींनी सर्वांना गुण्यागोविंदाने एकत्र राहण्याचा संदेशही दिला आहे. येथे केवळ लेणींचा आढावा घेतला आहे. त्यांच्यातील शिल्पांचा, मूर्तीचा आणि चित्रांचा विचार करता आलेला नाही.

संदर्भ ग्रंथ

१) Ajay Mitra Shastri, Coinage of satavahans and coins from excavation, proceeding of Numismatic seminars, Nagpur,१९७२.

२) M, Rama Rao List of Published Satavahans coins, (Numismatic) Notes and monographs, No.६, Varanasi १९५८.

३) M. Rama Rao, Catalogue of the Satavahans coins in the Andhra Pradesh Government Museun, Hyderabad १९६१.

४) A.S.Altekar, The coinage of the Deccan, part XI in G Yazdani (Ed.), Early History of the Deccan, Oxford, १९६०.

५) B.Chattopadhyay, The age of Kushanas-A Numismatic study Calcutta १९६७.

६) T. Rosenfield, Dynastic Arts of the Kushanas, १९६७.

७) R.B. Whitehed, Catalogue of coins in the Punjab Museum, Voll, London, १९१४.

८) D.R. Bhandarkar, Lecturers on Ancient Indiian Numismatices, Calcutta,१९२१.

९) A.Cumingham, Coins of Ancient India, Londan, १८९१.

१०) A.S. Altekar, The coinage of the Gupta Empire, Corpus of Indian coins Varanasi.

११) V.A. Smith, Indian coins, Varanasi, catalogue of the coins in the Indian Museum, Calcutta, १९०६.

१२) Parmeshwarilal Gupta, Coins, New Delhi १९८८.

१३) Devendra Honda (Ed.), Numismatics studies, New Delhi १९९२.

१४) Sir Walter Elliot, Coins of southern India, Varanasi १९७.

१५) Sankliya, Ansari, Dhavalikar, Asian Perspectives Vol XIV, १९७३.

१६) Sankliya and Deo Excavation at Nasik and Jorwe, Poona १९५५.

१७) Indian Archaeology a Review १९५७-१९५८

१८) Sankaliya, Deo and Ansari, From History to prehistory at Nevasa, Poona १९६०.

१९) S.B.Deo and M.K. Dhavalikar, Paunar Excavation, Nagpur १९६८.

२०) S.B.Deo, Excavation at Bhokardan Nagpur १९७४.

२१) Smita J. Baxi and V.P. Dwivedi, Modern Museum New १९७३.

२२) Sarkar & B.N. Mishra, Nagaruuna Konda, New Delhi १९७२.

२३) Syed Yusuf, Paithan excavation १९३८.

२४) V.P. Dwivedi and G.N. Pant (Ed.), Museums and Museology:New Horizons, New Delhi १९८०.

२५) A.P. Singh, Conservation and museum Techniques, New Delhi १९८७.

२६) शा.भा. देव, तेर, पुरातत्व व वस्तुसंग्रहालयाचे विभाग मुंबई.

२७) म. के. ढवळीकर, पुरातत्व विद्या मुंबई १९८०.

२८) चंद्रशेखर गुप्ता, विदर्भ, ऐतिहासिक एवं भौगोलिक पृष्ठभुमी, नागपूर १९९६.

२९) म.के. ढवळीकर, प्राचीन भारतीय नाणकशास्त्र पुणे - १९७५.

३०) र.रा.बोरकर, हरिवंश साप्ताहीक १९९० नाण्याचा उगम आणि प्रगती

३१) अ.रा. कुलकर्णी, ग. ह. खरे (संपा.), मराठयांचा इतिहास, पुणे, १९८४.

३२) शा. भा. देव, पुरातत्व विद्या, पुणे १९७६.